उत्पन्न झाल्यावर व नाहींसा झाल्यावर मी उत्पन्न होत नाहीं व मरतही नाहीं अशा दृष्टीनें जे मला पाहतात: ८७ मातीचे घट अथवा मठ तयार करून पुनः जरी मोडून टाकले तरी त्या घटमठांत दिसणारें आकाश हें जसेंचें तसेंच कायम असतें; ८८ त्याप्रमाणें, अखंड जी आत्म-सत्ता, त्या सत्तेच्या आधारावर, अज्ञानदृष्टीनें, देह होतात व जातात असें दिसतें. ८९ आत्मा हा वाढत नाहीं व ओहोटही पावत नाहीं, चेष्टा करवीत नाहीं व करीतही नाहीं ! हें, ज्यांना यथार्थ आत्मज्ञान झालें आहे तेंच जाणतात; ३९० आणि ज्ञान प्राप्त होईल, बुद्धि परमाणूंचाही झाडा घेईल, व तो सकल शास्त्रांत निपुण होईल; ९१ परंतु इतका शास्त्रसंपन्न होऊनही जर त्या मनुष्याच्या मनांत वैराग्याचा लेश नसला, तर सर्वव्यापक असा जो मी, त्या माझी भेट त्याला होणार नाहीं. ९२ त्याचप्रमाणें, सर्व शास्त्रें जरी मुखोद्गत असलीं, आणि अंतःकरणांत जर विषयाचें चिंतन असलें, तर, अर्जुना, खचीत खचीत त्याला माझी प्राप्ति व्हावयाची नाहीं ! ९३ अरे, असें पहा—स्वप्नांत सर्व ग्रंथ जरी मुखोद्गत झाले, तरी त्या योगानें संसारांतून मुक्त होतां येईल का ? किंवा घरांत असलेले वडिलोपार्जित ग्रंथ रक्षण करून ठेवल्यानें ते वाचले असें म्हणतां येईल का ? ९४ अथवा डोळे बांधून मोतीं जर नाकास लावलीं, तर त्यांचें पाणी व किंमत कळेल का ? ९५ त्याचप्रमाणें, चित्तांत अभिमान बाळगून तोंडानें सर्व शास्त्रें जरी पाठ म्हटलीं, आणि असे कोटयवधि जन्म गेले, तरी त्यास माझी प्राप्ति होणार नाहीं. ९६ जो मी एकच असून प्राणिमात्रास व्यापून राहिलों आहें, त्या माझी व्याप्ति कशी आहे तें तुला स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. ९७.

जें सूर्याच्या ठिकाणीं असलेलें तेज सर्व जगाला प्रकाशित करतें, आणि जें अग्नि व चंद्र यांचे ठिकाणीं आहे, तें तेज माझें आहे असें समज. ॥ १२ ॥

तर ज्या सूर्याच्या तेजानें सर्व विश्वरचना दृष्टीस पडते, तें तेज सूर्यासकट माझें आहे असें जाण. ९८ हे पांडुसुता, सूर्याच्या तेजानें पाणी शोषण करून घेतल्यावर पुनः पृथ्वीस जो ओलावा येतो, तो आणणारी जी चंद्राचे ठिकाणची प्रभा ती माझी होय, ९९ आणि दहन करणें किंवा पाचन करणें ही जी अग्नीचे ठिकाणीं असलेली अमर्याद तेजोवृद्धि, ती माझीच आहे. ४००

आणि मी या पृथ्वीमध्यें प्रवेश करून आपल्या सामर्थ्यानें सर्व भूतें धारण करितों; व रसात्मक चंद्र होऊन सर्व औषधींचें पोषण करतों. ॥ १३ ॥

मी पृथ्वीमध्यें शिरून तिला आधारभूत झालों आहें, म्हणूनच, ही जरी रजःकणांची बनलेली मोठी ढेप आहे, तरी समुद्राच्या अपार पाण्यांत असूनही विरघळून जात नाहीं; १ आणि ही आपल्या पृष्ठभागावर अपरिमित चराचर भूतें धारण करते, तीं भूतेंही मीच तिच्यामध्यें शिरून धारण करतों. २ हे पांडुसुता, मी आकाशांत चंद्राच्या रूपानें जणू काय अमृताचें चालतें सरोवरच झालों आहें, ३ आणि तेथून चंद्राच्या किरणरूपी ओघानें सर्व वनस्पतींचें पोषणही मीच करतों. ४ अशा प्रकारें सर्व धान्यादिकांचें पोषण करून व नानाप्रकारच्या धान्यांची समृद्धि करून, अन्नद्वारा प्राणिमात्राचें रक्षण मीच करतों. ५ आणि अन्न जरी उत्पन्न केलें, तरी प्राणिमात्रास तें असें कसें पचेल, कीं ज्याच्या योगानें जिवास समाधान होईल ? ६

मी प्राण्यांच्या देहांमध्यें शिरून आणि प्राण, अपान इत्यादि वायूंत मिळून, जठराग्नि होऊन [भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य अशा] चतुर्विध अन्नाचें पचन करितों. ॥ १४ ॥

म्हणून, अर्जुना, प्राणिमात्राच्या शरीरांत नाभिकंदावर शेगडी पेटवून जठरामध्यें मीच प्रदीप्त झालों ! ७ प्राण व अपान या वायूंच्या जोडभात्यानें रात्रंदिवस [तो जठराग्नि पेटवून] या उदरांत किती अन्नाचा फन्ना करतों याचा पत्ता नाहीं ! ८ कोरडें, स्निग्ध, शिजलेलें व कच्चें असें कसलेंही अन्न असलें तरी मी त्याचें पचन करतों. ९ अशा प्रकारें सर्व जग मी, जगाचा निर्वाह ज्यावर होतो तें धान्य मी, व जीवनाचें मुख्य साधन जो जठराग्नि तोही मीच आहें. ४१० आतां यापेक्षां माझ्या व्यापकपणाचें नवल तुला काय सांगूं ? तर तूं हें पक्कें लक्षांत ठेव कीं, या जगांत दुसरें कांहींच नाहीं, सर्वत्र मीच भरलेला आहें. ११ तर मग, " या जगांत कांहीं प्राणी सर्वदा सुखी असे दिसतात व कांहीं दुःखानें अगदीं व्याप्त झालेले दिसतात, ते कशानें ? १२ जसें एखाद्या शहरांत एकाच

दीपें दिवेळावणी । जाळिया कां न देखणी । उरलीं एकें ॥१३॥ ऐसी हन वखिंविखी । करित आहासी मानसीं कीं । तरि परिस तेही निकी । शंका फेडूं ॥१४॥ पैं आघवा मीचि असें । येथ नाहीं कीर अनारिसें । परि प्राणियांचिया वहीलसें । बुद्धीऐसा ॥१५॥ जैसें एकचि आकाशध्वनी । वाद्यविशेषीं आनानीं । वाजावें पडे भिन्नीं । नादांतरीं ॥१६॥ कां लोकचेष्टीं वेगळाला । जो हा एकुचि भानु उदैला । तो आनानी परी गेला । उपयोगासी ॥१७॥ ना ना बीजधर्मानुरूप । झाडीं उपजविलें आप । तैसें परिणमलें स्वरूप । माझें जीवां ॥१८॥ अगा नेणा आणि चतुरा । पुढां निळयांचा दुसरा । नेणा सर्प जाला येरा । सुखालागीं ॥१९॥ हें असो स्वातीचें उदक । शुक्तीं मोतीं व्याळीं विख । तैसा सज्ञानांसी मी सुख । दुःख तों अज्ञानासी ॥३२०॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अन्वय—च अहं सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः [अस्मि], सर्वस्य मत्तः स्मृतिः ज्ञानं च अपोहनं [अस्ति]; अहं एव सर्वैः वेदैः वेद्यः [अस्मि]; अहं एव वेदांतकृत् च वेदावित् [अस्मि.] ॥१५॥

येऱ्हवीं सर्वांच्या हृदयदेशीं । मी अमुका आहें ऐसी । जे बुद्धि स्फुरे अहर्निशीं । ते वस्तु गा मी ॥२१॥ परि संतासवें वसतां । योगज्ञानीं पैसतां । गुरुचरण उपासितां । वैराग्येंसीं ॥२२॥ येणेंचि सत्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपीं ॥२३॥ ते आपेआप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा सुखी । येथें मीवांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ॥२४॥ अगा सूर्योदयो जालिया । सूर्यें सूर्यचि पहावा धनंजया । तेविं मातें मियां जाणावया । मीचि हेतु ॥२५॥ ना शरीरपरातें सेवितां । संसारगौरवचि ऐकतां । देहीं जयांची अहंता । बुडोनि ठेली ॥२६॥ ते स्वर्गसंसारालागीं । धांवतां कर्ममार्गीं । दुःखाच्या सेकभागीं । विभागी होती ॥२७॥ परि हेंही होणें अर्जुना । मजचिस्तव तया अज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय ॥२८॥ पैं अभ्रें दिवसु हरपला । तोही दिवसेंचि जाणों आला । तेविं मी नेणोनि विषयो देखिला । मजचिस्तव भूतीं ॥२९॥ एवं निद्रा कां जागणिया । प्रबोधुचि हेतु धनंजया । तेविं ज्ञाना अज्ञाना जीवांयां । मीचि मूळ ॥४३०॥ जैसें सर्पत्वा कां दोरा । दोरुचि मूळ धनुर्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांचि सिद्धे ॥३१॥ म्हणोनि जैसा असें तैसया । मातें नेणोनि धनंजया । वेदु जाणों गेला तंव तया । जालिया शाखा ॥३२॥ तरि तिहीं शाखाभेदीं । मीचि जाणिजे त्रिशुद्धी । जैसा पूर्वापरा नदी । समुद्रुचि ठी ॥३३॥ आणि महासिद्धांतींपासीं । श्रुति हारपती शब्देंसीं । जैसिया सगंधा आकाशीं । वातलहरी ॥३४॥ तैसें समस्तही श्रुतिजात । ठाके लाजिलें ऐसें निवांत । तें मीचि करीं यथावत । प्रकटोनियां ॥ ३५ ॥ पाठीं श्रुतीसहित अशेष । जग हारपे जेथ निःशेष । तें निजज्ञानही चोख । जाणता मीचि ॥३६॥ जैसें निदेलिया जागिजे । तेव्हां स्वप्नींचें कीर नाहीं दुजें । परि एकत्वही देखों पाविजे । आपलेंचि ॥३७॥ तैसें आपलें अद्वयपण । मी जाणतसें दुजेनवीण । तयाही बोधाकारण । जाणता मीचि ॥३८॥ मग आगी लागलिया कापुरा । ना काजळी ना वैश्वानरा । उरणें नाहीं वीरा । जयापरी ॥३९॥ तेविं समूळ अविद्या खाये । तें ज्ञानही जैं बुडोनि जाये । तऱ्ही नाहीं

१ तर्कवितर्क. २ कल्पनेनें. ३ बुद्धीसारखा. ४ पाणी. ५ शिंपल्यांत. ६ सर्पाच्या तोंडांत. ७ अभ्यास करून. ८ नाहींसें होणें. ९ क्षय पावतो. १० माझ्याच सत्तेनें. ११ मूळ ज्ञान. १२ खरोखर. १३ पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या. १४ महाबळ. १५ गंधयुक्त. १६ अग्नि.

एकाच दिव्यानें सर्व दिवे लावले तर त्यांपैकीं कांहीं दिवे प्रकाश करतात व कांही करीत नाहींत असें कसें होईल ? १३ अशा प्रकारचे तर्कवितर्क जर तूं आपल्या मनांत करीत बसला असशील, तर त्यांचेंही चांगलें निवारण करतों, ऐक. १४ हें पहा–सर्वत्र मी भरलेला आहें, ही गोष्ट तर अगदीं निर्विवाद आहे; परंतु प्राण्यांच्या बुद्धीच्या कल्पनेप्रमाणें मी त्यांस भासतों. १५ ज्याप्रमाणें एकाच आकाशध्वनीचे निरनिराळ्या वाद्यांच्या अनुरोधानें निरनिराळे नाद ऐकूं येतात; १६ किंवा सूर्य एकच आहे, पण तो उगवल्यावर लोकांच्या व्यापारांस निरनिराळ्या प्रकारें उपयोगी पडतो; १७ अथवा पाणी एकच असून, बीजांच्या निरनिराळ्या धर्माप्रमाणें झाडांमध्यें उत्पन्न होतें, (निरनिराळीं झाडें उत्पन्न होतात,) त्याप्रमाणें [मी एकच असून] निरनिराळ्या प्राण्यांचे ठिकाणीं माझें स्वरूप परिणाम पावलें आहे. १८ अरे, एक अज्ञान व एक चतुर अशा दोघां वाटसरांच्या दृष्टीस दोन सरांचा नीलमण्यांचा एक हार पडला; तेव्हां, जो अज्ञानी होता त्याला तो सर्प असें वाटून भीति उत्पन्न झाली, व दुसरा जो चतुर होता, त्याला तो हार आहे असें वाटून सुख झालें. १९ हें असो; स्वाती नक्षत्राचें पाणी सारखेंच असून तें शिंपल्यांत पडलें असतां त्याचीं मोत्यें होतात, व सर्पाच्या तोंडांत पडलें असतां विष उत्पन्न होतें; त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत त्यांना मजपासून सुख उत्पन्न होतें, व अज्ञानी आहेत त्यांना दुःख होतें. ४२०

मी सर्वांच्या हृदयामध्यें प्रवेश करून राहतों; मजपासूनच सर्वांना स्मृति, ज्ञान आणि या दोहोंचा अभाव (विस्मरण व अज्ञान) हीं उत्पन्न होतात. सर्व वेदांनीं जाणण्यास मीच योग्य आहें; वेदांताचा सिद्धांत करणारा व त्याचा ज्ञाताही मीच आहें. ॥१५॥

एरवीं, सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत, ' मी अमुक आहें ' अशी जी बुद्धि (अहंकार) रात्रंदिवस असते, तीही मीच आहें २१ परंतु साधूंच्या समागमानें, योग व ज्ञान यांच्या अभ्यासानें, आणि वैराग्यासहवर्तमान गुरुचरणांच्या सेवेनें–२२ एवंच, अशा सदाचरणानेंच सर्व अज्ञान नाहींसें होऊन, त्याचा मीपणा आत्मस्वरूपांत लय पावतो. २३ मग आत्मस्वरूपाकडे दृष्टि गेल्यावर, मज आत्म्याच्या योगानें तो नेहमीं सुखांतच असतो. अशी स्थिति होण्यास माझ्याशिवाय दुसरा कोणी कारणीभूत आहे काय ? २४ हे धनंजया, सूर्य उगवल्यावर सूर्याच्या तेजानेंच सूर्य पहावा लागतो, त्याप्रमाणें, मला जाणण्यास मीच कारण आहें. २५ किंवा, आत्म्याहून वेगळें जें शरीर, त्याची सेवा करण्यांत व संसाराची बढाई ऐकण्यांत ज्यांचा देहाविषयीं मीपणा कायम झाला आहे, २६ ते स्वर्ग व संसार या सुखांच्या प्राप्तीकरितां कर्ममार्गाचें आचरण करतात, त्यामुळें त्यांना दुःखाचा शेलका वांटा प्राप्त होतो. २७ परंतु, अर्जुना, हीही स्थिति त्या अज्ञानी लोकांस माझ्यापासूनच प्राप्त होते. ज्याप्रमाणें जागा असणारा मनुष्यच स्वप्न व निद्रा या अवस्थांचा उपभोग घेतो; २८ परंतु दिवसा ढगांनीं आकाश व्यापलें म्हणजे उजेड कमी होतो, हेंही उजेडानेंच जसें समजतें; त्याप्रमाणें, माझेविषयीं अज्ञान उत्पन्न होऊन, प्राणी विषयांचें सेवन करतात, हेंही माझ्याच सत्तेनें होतें. २९ याप्रमाणें, हे धनंजया, निद्रेला किंवा जागृतीला जसें मूळ ज्ञानच कारण आहे, त्याप्रमाणें या ज्ञानी व अज्ञानी अशा जीवांना मीच मूळ आहें. ४३० हे धनुर्धरा, ज्याप्रमाणें, सर्पाच्या किंवा दोरीच्या भासास दोरीच कारण आहे, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांच्या वृद्धीस मी सिद्धच कारण आहें. ३१ म्हणून, हे धनंजया, माझें खरें स्वरूप न समजल्यामुळें वेद मला जाणण्याकरितां खटपट करूं लागला, तों त्याच्या शाखा झाल्या. ३२ तथापि त्या वेदाच्या तीनही शाखांनीं (ऋक् , यजु व साम यांनी) माझेंच वर्णन केलें आहे, ज्याप्रमाणें पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्यांस समुद्रच आश्रयस्थान होय; ३३ आणि ज्याप्रमाणें महासिद्धांताजवळ (ब्रह्माजवळ) श्रुतींची मति कुंठित होते, अथवा गंधगुणयुक्त आकाशांत वायूचें वहाणें बंद पडतें, ३४ त्याप्रमाणें, सर्व श्रुति ज्या ठिकाणीं लाजून स्तब्ध राहतात, तें ब्रह्मस्वरूप मीच प्रकट करतों. ३५ नंतर, श्रुतीसह सर्व जग ज्या ठिकाणीं लय पावतें, तें शुद्ध आत्मज्ञान जाणणारा मीच आहें. ३६ ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्यास जागें केल्यावर स्वप्नांत भासलेल्या वस्तु आपणच झालों होतों असें तो समजतो, त्याप्रमाणेंच जागृदवस्थेंतही आपण एकटेच आहों हेंही तोच समजतो. ३७ त्याप्रमाणें, जगाच्या उपाधीशिवाय जें माझें आत्मस्वरूप, त्याचा बोध होण्यास मीच कारण आहें, व तें आत्मस्वरूपही मीच आहें. ३८ वीरा अर्जुना, ज्याप्रमाणें कापूर जळल्यावर मागें त्याची काजळी रहात नाहीं व अग्निही रहात नाहीं, ३९ त्याप्रमाणें, अज्ञानाचा समूळ नाश करणारें जें ज्ञान, तेंही ज्या वेळेस लय पावतें, त्या

कीर नोहे । आणि न साहे असणेंही ॥४४०॥ पैं
बिंब घेऊनि गेला मागेंसीं । तया चोरातें कवण कें
गिंवसी । जे कोणी एकी दशा ऐसी । शुद्ध ते भी
॥४१॥ ऐसी जडाजड[1]व्यासी । रूप करितां कैवल्य
पती । ठी[2] केली निरुपाहितीं । आपुल्या रूपीं॥४२॥
तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनीं उमटला कैसा।
व्योमींचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवीं ॥४३॥ कां
प्रतिभिंतीं चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा
अर्जुनें आणि वैकुंठें । नांदतसे बोधु ॥४४॥ तरि
बापे वस्तुस्वभावो । फांवे तव तंव गोडिये थांवो ।
म्हणौनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हणे ॥४५॥
जी व्यापकपण बोलतां । निरुपाधिक जें आतां ।
स्वरूप प्रसंगता । बोलिले देवो ॥४६॥ तें एक वेळ
ओंव्यंगवाणें । कीजो कां मजकारणें । तेथ द्वारकेचा
नाथु म्हणे । भलें केलें ॥४७॥ पैं अर्जुना आम्हांहि
वाडेंकोडें । अखंड बोलों आवडे । परि काय कीजे
न जोडे । पुसतें ऐसें ॥४८॥ आजि मनोरथांसि
फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरूनि नि
खळ । आलासि पुसों ॥४९॥ जें अद्वैतावरीही भो-
गिजे । तें अनुभवींचें तू विरजें । पुसोनि मज माझें ।
देतासि सुख ॥४५०॥ जैसा आरिसा आलिया ज-
वळां । दिसे आपणपें आपला डोळा । तैसा संवा
दिया तूं निर्मळा । शिरोमणी ॥५१॥ तुवां नेणोनि
पुसावें । मग आम्हीं परिसऊं बैसावें । तो गा हा
पाडु नव्हे । सोयरेया ॥५२॥ ऐसें म्हणौनि आलिं
गिलें । कृपादृष्टी अवलोकिलें । मग देवो काय बो-
लिले । अर्जुनेंसीं ॥५३॥ पै दोहीं चोंठीं एक बोलणें।
दोहीं चरणीं एक चालणें । तैसें पुसणें सांगणें ।
तुझें माझें ॥५४॥ एवं आम्ही तुम्ही येथें । देखावें
एका अर्थातें। सांगतें पुसतें येथें। दोन्ही एक ॥५५॥
ऐसा बोलत देवो भुलला मोहें । अर्जुनातें आलिं-
गूनि ठाये । मग बिहाला म्हणे नोहे । आवडी हे
॥५६॥ जाले इक्षुरसाचे ढाळें[12] । तरि लवणें[13] देणें
किडाळें[14] । जे संवादसुखाचें रसाळ । नासेल [15] थितें
॥५७॥ आधींच आम्हां यया कांहीं । नरनारायणासी
भिन्न नाहीं । परी आतां जिरो माझ्या ठाईं । वेगु
हा माझा ॥५८॥ इया बुद्धी सहसा । श्रीकृष्ण म्हणे
वीरेशा । पैं गा तो तुवां कैसा । प्रश्नु केला ॥५९॥
जो अर्जुन श्रीकृष्णीं विरत होता । तो परतोनियां
मागुता । प्रश्नावळीची कथा । ऐकों आला ॥४६०॥
तेथ सद्‌र्दे बोले । अर्जुनें जी जी म्हणितलें । निरु-
पाधिक आपुलें । रूप सांगा ॥६१॥ यया बोला तो
शार्ङ्गी । तेंचि सांगावयालागीं । उपाधी दोहीं भागीं।
निरूपीत असे ॥६२॥ पुसिलिया निरुपहित । उपा-
धि कां सांगे येथ । हें कोण्हाही प्रस्तुत । गमे जरी
॥ ६३ ॥ तरि ताकाचें अंश फेडणें । तयाचें नांव
लोणी काढणें । चोखाचिये शुद्धी तोडणें । कीडचि
जेवि ॥६४॥ बाबुळीचि सारावी हातें । परि पाणी
तंव असे आइतें । अभ्राचि जावें गगन तें । सिद्धचि
कीं ॥६५॥ वरिल कोंडियाचा गुंडाळा । झाडूनि के-
लिया वेगळा । कणु[16] घेतां चिरंगोळां[17] । असे काई ॥६६॥
तैसा उपाधि[18] उपाहितां । शेवटु जेथ विचारितां । तें
कोणातेंही न पुसतां । निरुपाधिक ॥ ६७ ॥ जैसें न
सांगणेवरी । बोंळा[19] पतीसी रूप करी । बोल नि-
मालेपणें विवरी । अचर्चातें ॥६८॥ पैं सांगणेयाजोगें
नव्हे । तेथिंचें सांगणें ऐसें आहे । म्हणौनि उपाधि
लक्ष्मीनाहें[20] । बोलिजे आदि ॥६९॥ प डिव्याची

१ दृश्य व अदृश्य २ सिद्धांत ३ निरुपाधिक स्वरूपाचे
ठिकाणीं. ४ धन्य. ५ स्वरूप. ६ समजेल. ७ पूर्णपणें. ८
आवडीनें. ९ निर्मळ स्थान. १० योग्यता. ११ स्वरूप. १२
गुळाची ढेप. १३ क्षार १४ हीन. १५ प्रेम. १६ तांदूळ.
१७ हरकत. १८ उपाधीचा ज्याच्यावर परिणाम होतो
ते स्वरूप. १९ कुळस्त्री. २० लक्ष्मीपतीनें.

वेळेस तें नाहीं असेंही म्हणतां येत नाहीं; व आहे हेंही म्हणणें शोभत नाहीं. ४४० हें पहा-मागमूस न ठेवतां विश्वाला घेऊन जाणारा जो चोर, त्याला कोणीं कोठें शोधावें ? असें जें न कळणारें शुद्ध स्वरूप, तें मी. ४१ याप्रमाणें, मोक्षदाता जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्यानें आपल्या उपाधिरहित शुद्ध स्वरूपापर्यंत आपणच सर्व दृश्य व अदृश्य पदार्थांत कसे व्यापून राहिलों आहों तें सांगितलें. ४२ ज्याप्रमाणें आकाशांत चंद्रोदय झाल्यावर क्षीरसमुद्रांत त्याचें पूर्ण प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें श्रीकृष्णांनीं केलेला हा सर्व बोध अर्जुनाच्या मनांत पूर्ण ठसला. ४३ चित्रें काढलेल्या भिंतीच्या समोरील भिंत घोटून गुळगुळीत केल्यावर तींत ज्याप्रमाणें त्या चित्रांचें प्रतिबिंब दिसतें, त्याप्रमाणें, वैकुंठनायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, त्याच्या मनांतील बोध अर्जुनाच्या शुद्ध अंतःकरणामध्यें प्रतिबिंबित झाला. ४४ मग, अनुभव घेणारांत श्रेष्ठ असा जो अर्जुन तो असें म्हणाला:—धन्य तें ब्रह्म, कीं त्याचें स्वरूप जों जों समजेल, तों तों त्याची गोडी वाढते ४५ देवा, आपल्या व्यापकपणाचें वर्णन करतांना आपण प्रसंगानुसार जें निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन केलें, ४६ तें निरुपाधिक स्वरूप एक वेळ मजकरितां स्पष्ट करा. तेव्हां द्वारकानाथ म्हणाले, "भले शाबास ! ४७ हें पहा अर्जुना, आम्हांला नेहमीं सांगण्याची आवड आहे; परंतु काय करावें ? आम्हांला असा प्रश्न करणाराच मिळत नाहीं ! ४८ तूं आज अशा रीतीनें स्पष्ट प्रश्न केलास, त्यामुळें आमचे मनोदय सफल झाले ! ४९ अद्वैतप्राप्तीनंतर होणाऱ्या सुखानुभवास आज तूं निर्मल स्थानच झाला आहेस; आणि हा प्रश्न करून माझ्या सुखाचीच मला प्राप्ति करून देत आहेस. ४५० ज्याप्रमाणें आरशांत पाहिल्यावर आपलें स्वरूप आपल्या नेत्रांनीं दिसतें, त्याप्रमाणें [तुझ्याबरोबर संवाद केल्यामुळें मला आत्मसुख झालें आहे, म्हणून] तूं संवाद करणारांत शिरोमणि आहेस. ५१ मित्रा अर्जुना, तुला समजत नाहीं म्हणून त्वां आम्हांस विचारावें, आणि आम्हीं तुझी समजूत करून द्यावी, अशी तुझी योग्यता नाहीं बरें !" ५२ असें म्हणून देवांनी अर्जुनास आलिंगन देऊन त्याजकडे कृपादृष्टीनें अवलोकन केलें. मग अर्जुनाशीं काय बोलूं लागले ? तर ५३ "ज्याप्रमाणें दोन्ही ओठांपासून एकच बोलणें निघतें, किंवा दोन्ही पायांनीं एकच चालणें होतें, त्याप्रमाणें तुझें पुसणें व माझें सांगणें हीं दोन्ही एकच आहेत. ५४ याप्रमाणें तुझें व माझें स्वरूप एकच आहे असें समज; आणि मी सांगणारा व तूं पुसणारा हे आपण दोघेही एकच आहों," ५५ [असें म्हणाले; आणि] असें बोलतां बोलतां मोहानें भुलून जाऊन अर्जुनास आलिंगन देऊन तसेच उभे राहिले. इतक्यांत चकित होऊन म्हणाले:—इतकें प्रेम चांगलें नाहीं ! ५६ उंसाच्या रसाची गुळाची ढेप करते वेळीं त्यांत ज्याप्रमाणें हीन असा क्षार घालावा लागतो, त्याप्रमाणें, आमच्या संवादरूपी सुखांत द्वैत उत्पन्न केलें नाहीं तर आज आलेलें प्रेम नाहींसें होईल. ५७ अर्जुन नर व मी नारायण असल्यामुळें, आम्ही दोघांत आधींच भेद नाहीं. पण मला आलेलें हें प्रेमाचें भरतें आतां माझ्या ठिकाणींच जिरूं द्या. ५८ याप्रमाणें बुद्धि स्थिर करून श्रीकृष्ण भगवान म्हणाले, हे वीरश्रेष्ठ, तूं मला "काय प्रश्न केलास ?" ५९ इकडे, अर्जुन जो श्रीकृष्णांच्या ध्यानांत निमग्न झालेला होता, तो देहभानावर येऊन, आपल्या प्रश्नाचें उत्तर ऐकण्यास तयार झाला. ४६० तेव्हां सद्गदित वाणीनें अर्जुनानें म्हटलें, "देवा, आपलें निरुपाधिक रूप कोणतें तें सांगा." ६१ अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून, तेंच सांगण्याकरितां, श्रीकृष्ण भगवान प्रथम दोन प्रकारच्या उपाधींचें वर्णन करितात. ६२ आपलें निर्गुणरूप सांगा म्हणून विचारलें असतां उपाधींविषयीं भगवान अगोदर वर्णन कां करतात, अशी जर कोणास शंका येईल, तर ६३ असें पहा कीं, कोणी लोणी मागावयास आला तर ताक करून त्यांतून तें त्याला काढून द्यावें लागतें, किंवा शुद्ध सोनें पाहिजे असल्यास तें जसें तावून त्यांतील वाईट धातू काढावी लागते; ६४ पाण्यावरील शेंवाळच काढून टाकावयाचें असतें, म्हणजे मग पाणी शुद्धच आहे; अथवा अभ्र नाहींसें झाल्यावर आकाश स्वच्छच असतें; ६५ तांदुळावरील भाताचा कोंडा काढून टाकल्यावर तांदूळ हातीं येण्यास कांहीं हरकत असते काय ? ६६ त्याप्रमाणें, स्वरूपावरील उपाधि काढून टाकल्यावर, विचार केला तर जें बाकी राहतें तेंच शुद्ध स्वरूप, हें कोणास विचारावयास नको. ६७ ज्याप्रमाणें कुलस्त्रीला तिच्या पतीचें नांव विचारल्यावर, जें नांव घेतलें असतां ती गप राहते तेंच तिच्या पतीचें नांव समजावयाचें, त्याप्रमाणें, जेथें शब्दांची गति कुंठित होते, तेंच अवर्णनीय असें शुद्ध स्वरूप होय. ६८ दुसरें असें पहा कीं, या निरुपाधिक स्वरूपाचें वर्णन करणें म्हणजे ज्याचें वर्णन करतां येत नाहीं अशा स्वरूपाचें वर्णन करणें आहे. म्हणूनच लक्ष्मीपति उपाधींचें स्वरूप प्रथम सांगतात. ६९ शुद्ध प्रतिपदेच्या

चंद्ररेखा । निवती दाखावया शाखा । दाविजे तेविं औपाधिका । बोली इया ॥४७०॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥

अन्वय—लोके क्षरः च अक्षरः एव इमौ द्वौ पुरुषौ [स्तः]. सर्वाणि भूतानि क्षरः [उच्यते], कूटस्थः अक्षरः उच्यते. ॥१६॥

मग तो म्हणे गा सव्यसाची । पैं इये संसारपाटणींची । वस्ती सावियां टेंची । दुपुरुषीं ॥७१॥ जैसी आघवांचि गगनीं । नांदत दिवोरात्री दोन्ही । तैसे संसारराजधानीं । दोन्हीचि हे ॥ ७२ ॥ आणि कही तिजा पुरुषु आहे । परि तो या दोहींचें नांव न साहे । जो उदेला गांवेंसीं खाये । दोहींतें यया ॥७३॥ परि ते तंव गोठी असो । आधीं दोहींची हे परियेसों । जे संसारग्रामा वसों । आले असती ॥७४॥ एक आंधळा वेडा पंगु । येर सर्वांगें पुरता चांगु । परि ग्रामगुणें संगु । घडला दोघां ॥७५॥ तया एका नाम क्षरु । येरातें म्हणती अक्षरु । इहीं दोहींचि परि संसारु । कोंदला असे ॥७६॥ आतां क्षरु तो कवणु । अक्षरु तो किंलक्षणु । हा अभिप्रावो संपूर्णु । विवंचूं गा ॥७७॥ तरी महदहंकारौ । लागुनियां धनुर्धरा । तृणांतींचा पांगोरा । वरी पैं गा ॥७८॥ जें कांहीं सानें थोर । चालतें अथवा स्थिर । किंबहुना गोचर । मनबुद्धीसि जें ॥७९॥ जेतुलें पांचभौतिक घडतें । जें नामरूपा सांपडतें । गुणत्रयाच्या पडतें । कांमठां जें ॥४८०॥ भूताकृतीचें नाणें । घडत भांगारें जेणें । काळासि जूं खेळणें । जिहीं कवडां ॥८१॥ जाणणेंचि विपरीतें । जें जें कांहीं आणिजेतें । जें प्रतिक्षणीं निमतें । होऊनियां ॥८२॥ अगा काढूनि भ्रांतीचें दांग । उभवी सृष्टीचें आंग । हें असो बहु जग । जया नाम ॥८३॥ पैं अष्टधा भिन्न ऐसें । जें दाविलें प्रकृतिमिसें । जें क्षेत्रद्वारा छत्तीसें । मागीं केलें ॥८४॥ हें मागील सांगों किती । अगा आतांचि जें प्रस्तुतीं । वृक्षाकार रूपाकृति । निरूपिली ॥८५॥ तें आघवेंचि साकार । कल्पुनी आपणपयां पुरें । आंर्क असे तदनुसार । चैतन्यचि ॥८६॥ जैसा कुहां आपणचि सिंहे । सिंह प्रतिबिंब पाहतां क्षोभे । मग क्षोभला समारंभें । घाली तेथ ॥८७॥ कां सलिलीं असतचि असे । व्योम वरी व्योम बिंबे जैसें । अद्वैत होऊनि तैसें । द्वैत घेपे ॥८८॥ अर्जुना गा यापरी । साकार कल्पूनि पुरीं आत्मा विस्मृतीची करी । निद्रा तेथ ॥८९॥ पैं स्वप्नीं सेजारें देखिजे । मग पहुडणें जैसें तेथ कीजे । तैसें पुरीं शयन देखिजे । आत्मयासी ॥४९०॥ पाठीं तिये निद्रेचेनि भरें । मी सुखी दुःखी म्हणत घोरें । अहंममतेचेनि थोरें । वोसणाये सादें ॥९१॥ हा जनकु हे माता । हा मी गोरें हीनें पुरता । पुत्र वित्त कांता । माझें हें ना ॥९२॥ ऐसिया वेळघोनि स्वप्ना । धांवत भवस्वर्गाचिया राना । तया चैतन्या नाम अर्जुना । क्षर पुरुषु गा ॥९३॥ आतां ऐक क्षेत्रज्ञु येणें । नामें जयातें बोलणें । जग जीवु कां म्हणे । जिये दशेतें ॥९४॥ जो आपुलेनि विसरें । सर्व भूतत्वें अनुकरे । तो आत्मा बोलिजे क्षरें । पुरुषनामें ॥९५॥ जे तो वस्तुस्थितीं पुरता । म्हणोनि आली पुरुषता । वरी देहपुरीं निदैजतां । पुरुषनामें ॥९६॥ आणि क्षरपणाचा नाथिलौ । आळ यया ऐसेनि आला । जे उपाधीचि आतेला । म्हणोनियां ॥९७॥ जैसी खळाळींचिया उदका । सरसीं आंदोळे चंद्रिका । तैसा विकारां औपाधिकां । ऐसाचि गमे ॥९८॥ कां खळाळु मोटका शोषे । आणि चंद्रिका तैं सरिसीच भंवे । तैसा उपाधिनाशीं न दिसे । उपाधिकु ॥९९॥ ऐसें उपाधीचेनि पाडें । क्षणिकत्व यातें जोडे । तेणें क्षोकैरपणें घडे । क्षर हें नाम ॥५००॥ एवं जीवचैतन्य आघवें । हें क्षर पुरुष जाणावें । आतां रूप करूं बरवें । अक्षरासी ॥१॥ तरि अक्षरु जो दुसरा । पुरुषु पैं धनुर्धरा । तो मध्यस्थु गा गिरि-

१ निश्चयानें. २ नगरांतील. ३ बरोबर. ४ थोडी. ५ महत्तत्त्वापसून ६ तृणापर्यंत. ७ टांकसाळींतून. ८ सोनें. ९ जुगार. १० द्रव्य. ११ ज्ञानानें. १२ लय पावतें. १३ अरण्य. १४ नगर. १५ अंथरूण. १६ निजणें. १७ बरळतो. १८ गोरा. १९ काळा. २० पूर्ण. २१ आश्रय करून. २२ संचार करतो. २३ खोटा. २४ योगानें. २५ हालते. २६ उपाधीनें. २७ क्षमीपणानें.

चंद्राची कोर दाखविते वेळीं ज्याप्रमाणें एखाद्या झाडाच्या खांदीच्या आधारानें ती दाखवावी लागते, त्याप्रमाणें, निरुपाधिक स्वरूपाचें लक्षण सांगते वेळीं उपाधीचें स्वरूप सांगावें लागतें. ४७०

या लोकीं क्षर आणि अक्षर हे दोनच पुरुष (पदार्थ) आहेत. सर्व भूतांना क्षर म्हणतात, आणि कूटस्थाला (मायोपाधियुक्त जीवाला) अक्षर म्हणतात. ॥१६॥

मग श्रीकृष्ण म्हणतातः–हे सव्यसाची, या संसाररूपी नगराची वस्ती अगदीं लहान–दोन पुरुषांची आहे. ७१ ज्याप्रमाणें सर्व आकाशांत काय ती दिवस (उजेड) व रात्र (काळोख) हीच नांदतात, त्याप्रमाणें संसाररूपी राजधानींत हे दोघेच राहतात. ७२ आणखीही एक तिसरा पुरुष आहे; परंतु त्याला या दोघांचें नांव देखील सहन होत नाहीं. कारण तो येथें आला असतां नगरासह त्या दोघांचा नाश करतो. ७३ परंतु त्या तिसऱ्याची गोष्ट सध्यां राहू दे. अगोदर, जे या संसाररूपी नगरांत वस्ती करण्याकरितां आले आहेत त्या दोघांविषयीं सांगतों तें ऐक. ७४ त्यांपैकीं एक आंधळा, वेडा व पंगु असा आहे; आणि दुसरा सर्व अवयवांनी परिपूर्ण आहे. पण दोघे एका गांवांत राहिल्यानें त्यांचा स्नेह जडला. ७५ त्या एकाचें नांव ' क्षर ' व दुसऱ्याचें नांव ' अक्षर. ' या दोघांनींच हें संसाररूपी नगर व्यापून टाकिलें आहे. ७६ आतां, ' क्षर ' म्हणून आहे तो कोण, व 'अक्षर ' म्हणतात त्याचीं लक्षणें काय, हें सर्व तुला फोड करून सांगतों. ७७ तर, अर्जुना, महत्तत्त्वापासून गवताच्या काडीपर्यंत सर्व ७८ जें कांहीं लहान व थोर, चालणारें अथवा स्थिर किंवा मन व बुद्धि यांस समजणारें; ७९ जें पंचमहाभूतांनीं बनलेलें, नाव-रूपांत येणारें, आणि सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या टांकसाळींतून बाहेर पडणारें; ४८० ज्या सोन्यानें भूताकृतीचें नाणें तयार होतें, व ज्या द्रव्यानें काळास जुगार खेळतां येतो; ८१ विपरीत ज्ञानानें जें जाणतां येतें व जें प्रतिक्षणीं उत्पन्न होऊन लय पावतें; ८२ अरे, भ्रांतिरूपी अरण्यांत (मायेंत) शिरून जें सृष्टिरूपी अवयव उत्पन्न करतें; फार काय सांगावें ? ज्याला ' जग ' असें म्हणतात; ८३ जें [सातवे अध्यायांत] आठ प्रकारच्या प्रकृतीनें वर्णन केलें आहे; व [तेराव्या अध्यायांत] छत्तीस प्रकारांनी क्षेत्राच्या द्वारानें वर्णन केलें आहे; ८४ या मागील गोष्टी कशास पाहिजेत ? अरे, आतां (याच अध्यायांत) वृक्षाकार रूपाकृतीनें जें तुला सांगितलें; ८५ तें चैतन्य आपल्यास नगरांत राहणारा मी पुरुष आहें असें मानून सर्व रूपानें आपणच या जगांत नटलें आहे. ८६ विहिरींत पडलेलें आपलें प्रतिबिंब पाहून हा कोणी दुसरा सिंह आहे असें मानून रागानें त्याचा नाश करण्याकरितां जसा सिंह विहिरींत उडी घालतो; ८७ किंवा आकाशापासून उत्पन्न होणाऱ्या पाण्यांत जसें आकाशाचें प्रतिबिंब दिसतें, तसें मायेच्या उपाधीनें चैतन्य जगदाकार बनतें. ८८ अर्जुना, याप्रमाणें सृष्टिरूपी नगरांत आत्मा आपल्या स्वरूपाच्या विस्मृतीनें स्वस्थ निद्रा करतो. ८९ मग, स्वप्नांत जसा एखादा मनुष्य अंथरूण पाहून त्यावर निजतो, तसा आत्मा या जगांत स्वस्थ झोंप घेतो. ४९० मग निद्रेच्या भरांत, मी सुखी आहें, मी दुःखी आहें, असा घोरत पडतो; आणि अहंकार व ममता यांच्या सपाट्यांत सांपडून बरळतो ९१ हा माझा बाप, ही माझी आई, मी गोरा, मी काळा, मी पूर्ण आहें, मुलगा, संपत्ति व स्त्री हीं माझीच आहेत; ९२ याप्रमाणें स्वप्नाच्या आधारानें स्वर्ग व संसार यांत जें चैतन्य निमग्न झालें आहे, त्याला, अर्जुना, ' क्षर ' पुरुष असें म्हणतात. ९३ आतां, ज्याला क्षेत्रज्ञ असें म्हणतात; व ज्या दशेस सर्व जग जीव म्हणतें; ९४ आणि जो आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतीनें सर्व भूतांत संचार करतो, त्या जीवात्म्याला ' क्षर पुरुष ' असें म्हणतात. ९५ कारण, तो सर्व वस्तूंत व्यापक असतो म्हणून त्याला ' पुरुष ' हें नांव प्राप्त झालें. शिवाय, तो देहांत वास करतो म्हणूनही त्याला 'पुरुष' असें नांव आहे; ९६ आणि त्याच्यावर क्षरपणाचा खोटा आळ आला आहे; कारण, त्यानें उपाधीला नुसता स्पर्श केलेला आहे. ९७ ज्याप्रमाणें हालणाऱ्या पाण्यांत चंद्राचें प्रतिबिंब हालतें असें वाटतें, त्याप्रमाणें विकाराच्या उपाधींनीं आत्मा उपाधियुक्त भासतो. ९८ नंतर तेंच हालणारें पाणी नाहींसें झाल्यावर त्यांत दिसणारें चंद्रप्रतिबिंबही नाहींसें होतें, त्याप्रमाणें, उपाधींचा नाश झाल्यावर चैतन्य उपाधिरहित दिसतें. ९९ याप्रमाणें उपाधींच्या योगानें चैतन्यास क्षणिकत्व प्राप्त होतें, आणि असा कमीपणा आल्यानें त्याला ' क्षर ' असें म्हणतात. ५०० अशा प्रकारें सर्व जीवचैतन्यास ' क्षर ' असें म्हणावें. आतां अक्षराचीं लक्षणें कोणतीं तें उत्तम प्रकारें सांगतों. ५०१ तर, अर्जुना, दुसरा जो ' अक्षर पुरुष, ' तो, ज्याप्रमाणें सर्व पर्वतांत मेरु पर्वत मध्यस्थ आहे

वरां । मेरु जैसा ॥२॥ जे तो पृथ्वी पाताळ स्वर्गीं । इहीं न भेदे तिहीं भागीं । तैसा दोहीं ज्ञानाज्ञानागीं । पडेना जो ॥३॥ ना यथार्थज्ञानें एक होणें । ना अन्यथात्वें[1] दुजें घेणें । ऐसें निखिळ जें नेणणें । तेंचि तें रूप ॥४॥ पांसुतां[2] निःशेष जाये । ना घटभांडादि होये । तया मृत्पिंडा ऐसें आहे । मध्यस्थ जें ॥५॥ पैं आटोनि गेलिया सागर । मग तरंगु ना नीर । तया ऐशी अनाकार । जे दशा गा ॥६॥ पार्था जागणें तरी बुडे । परि स्वप्नाचें कांहीं न मांडे । तैसिये निद्रे सांगडें[3] । न्याहाळणें जें ॥७॥ विश्व आघवेंचि मावळे । आणि आत्मबोधु तरी नुजळे । तिये अज्ञानदशे केवळे । अक्षरु नाव ॥८॥ सर्वां कळीं सांडिलें जैसें । चंद्रपण उरे अंवसे । रूप जाणावें तैसें । अक्षराचें ॥९॥ पैं सर्वोपाधिविनाशें । हे जीवदशा जेथ पैसे[4] । फळपाकांतें जैसें । झाड बीजीं ॥५१०॥ तैसें उपाधीं उपहित । थोकोनि ठाके जेथ । तयातें अव्यक्त । बोलती गा ॥११॥ घन अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजभावो म्हणती । येर स्वप्न इन जागृती । फळभावो तो ॥१२॥ जयासी कां बीजभावो । वेदांतीं केला ऐसा आवो[6] । तो तया पुरुषा ठावो । अक्षराचा ॥१३॥ जेथुनी अन्यथा[7] ज्ञान । फांकोनि जागृती स्वप्न । नानाबुद्धींचें रान । रिगालें असे ॥१४॥ जीवत्व जेथुनी किरीटी । विश्व उठवितचि उठी । ते उभय भेदांचीं मिठी । अक्षरु पुरुषु ॥१५॥ येरु क्षरु पुरुषु कां जनीं । देहीं खेळे जागृतीं स्वप्नीं । तिया अवस्था जो दोन्ही । वियाला गा ॥१६॥ पैं अज्ञानघनसुषुप्ती । ऐसैसी जे कां ख्याती । या वरी येकी प्राप्ती । ब्रह्माची जे ॥१७॥ साचाचि पुढती वीरा । जरि न येतां स्वप्न जागरा । तरी ब्रह्मभावो साचोकारा । म्हणों येता ॥१८॥ परि प्रकृतिपुरुषें दोनी । अभ्रें जालीं जिये गगनीं । क्षेत्रक्षेत्रज्ञु स्वप्नीं । देखिला जिये ॥१९॥ हें असो अधोशाखा । या संसाररूपा रुखा । मूळ तें रूप पुरुषा । अक्षराचें ॥५२०॥ हा पुरुषु कां म्हाणिजे । जे पूर्णपणेंचि निजे । पैं मायापुरीं पहुडिजे । तेणेंही बोलें ॥२१॥ आणि विकारांची जे वारी । ते विपरीतज्ञानाची परी । नेणिजे जिये माझारीं । ते सुषुप्ति गा हा ॥२२॥ म्हणौनि यया आपैसें । क्षरणें पां नसे । आणिकेंही हा न नाशे । ज्ञानाउणें ॥२३॥ यालागीं हा अक्षरु । ऐसा वेदांतीं डगरु[8] । केला देशीं थोरु । सिद्धांताच्या ॥ २४ ॥ ऐसें जीवकार्य कारण । जया मायासंगुचि लक्षण । अक्षर पुरुषु जाण । चैतन्य तें ॥२५॥

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः १७

अन्वय—उत्तमः पुरुषः तु अन्यः [अस्ति] सः परमात्मा इति उदाहृतः, यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयं आविश्य तत् बिभर्ति. ॥१८॥

आतां अन्यथाज्ञानी । या दोनी अवस्था जया जनीं । तया हरपती घनीं । अज्ञानत्वीं ॥ २६ ॥ तें अज्ञान ज्ञानीं बुडालिया । ज्ञानें कीर्तिमुखत्वें केलिया । जैसा वन्हि काष्ठ जाळूनियां । स्वयें जळे ॥२७॥ तैसें अज्ञान ज्ञानें नेलें । आपण वस्तु देऊनि गेलें । ऐसें जाणणेंविण उरलें । जाणतें जें ॥२८॥ तें तो गा उत्तम पुरुषु । जो तृतीय कां निष्कर्षु[11] । दोहींहून आणिकु । मागिला जो ॥२९॥ सुषुप्ती आणि स्वप्ना- । पासूनि बहुवें[12] अर्जुना । जागणें जैसें आना । बोधाचेंचि ॥५३०॥ कां रश्मी इन मृगजळा- । पासूनि अर्कमंडळा । अफाटु[13] तेविं वेगळा । उत्तम गा ॥३१॥ हें ना काष्ठांच्या काष्ठींहुनी । अनारिसा जैसा वन्ही । तैसा क्षराक्षरापासुनी । आनचि तो ॥३२॥ पैं प्रासूनि आपली मर्यादा । एक करीत नदीनदां । उठी कल्पांतीं उदावोदा । एकार्णवाचा ॥३३॥ तैसें स्वप्न ना सुषुप्ती । ना जागराची गोठी आथी । जैसी गिळिली दिवोराती । प्रळयतेजें ॥३४॥ मग एकपण ना दुजें । असें नाहीं हें नेणिजे ।

१ विपरीत ज्ञान. २ रजःकणत्व. ३ सारखी. ४ विश्रांति घेतो. ५ फल येईपर्यंत. ६ डौल. ७ विपरीत. ८ प्रसिद्धि. ९ वेदांतांत. १० सन्मुखपणा. ११ शेवटचा १२ अधिक. १३ अगदींच वेगळा. १४ पूर्णत्व.

त्याप्रमाणें मध्यस्थ आहे. २कारण तो मेरु पर्वत पृथ्वी, पाताळ व स्वर्ग या तिन्ही लोकांत अखंड आहे; त्याप्रमाणें जो ज्ञान किंवा अज्ञान यांपैकीं एकांतही पडत नाहीं; ३ यथार्थ ज्ञानानें ऐक्य होणें किंवा विपरीत ज्ञानानें द्वैत पावणें या दोन स्थितींमधील जी केवळ अज्ञान स्थिति (उदासीनता), तेंच ज्याचें स्वरूप होय; ४ माती भिजवून तिचा गोळा करावा; मग तिचें भांडें घडावयाचे पूर्वी तिचा मातीपणा तर गेलेला असतो व तिला मडक्याचाही आकार नसतो; त्या गोळ्याप्रमाणें या अक्षर पुरुषाची मधली स्थिति आहे. ५ समुद्र आटल्यावर त्यांत लाटाही नसतात किंवा पाणीही नसतें, त्याप्रमाणें जी आकाररहित स्थिति; ६ पार्था,जागृदवस्था जाऊन स्वप्नावस्था येण्याच्या मधील जी निद्रावस्था, त्याप्रमाणें ज्याचें स्वरूप आहे; ७ आणि जगाचा भास नाहींसा होणें, व आत्मज्ञानाचा बोध न होणें, या दोहोंमधील जी केवळ अज्ञानदशा, तिलाच " अक्षर " असें म्हणतात. ८ अमावास्येच्या दिवशीं सर्व कला नाहींतशा होऊन जें चंद्राचें स्वरूप असतें, त्याप्रमाणें ज्ञान व अज्ञान यांविरहित अक्षराचें रूप आहे. ९ हें पहा—सर्व उपाधींचा नाश झाल्यावर ज्या ठिकाणीं जीवात्मा विश्रांति घेतो. त्याचप्रमाणें फल आल्यावर झाड त्यांत बीजरूपानें असतें, ५१० त्याप्रमाणें उपाधींचा स्वीकार करणारा उपाधींसह जेथें विश्रांति घेतो, त्या स्थानाला अव्यक्त असें म्हणतात. ११ पूर्ण अज्ञान ज्या निद्रावस्थेंत असतें, तिला ' बीजभाव ' असें म्हणतात; व दुसरी स्वप्न व जागृति स्थिति, तिला ' फलभाव ' असें म्हणतात.१२ वेदांती लोक ज्या स्थितीला ' बीजभाव ' असें म्हणतात, त्या स्थितीलाच 'अक्षर पुरुष ' असें म्हणतात. १३ तेथून विपरीत ज्ञान उत्पन्न होऊन जागृति व स्वप्न या रूपांनीं फांकतें; आणि अनेकबुद्धितरंगरूप रानांत संचार करितें.१४ अर्जुना, जीवात्मा जेथून विश्वाची मांडणी करीत उठतो, त्या दोघांमधील जी भेदस्थिति तोच अक्षर पुरुष होय. १५ दुसरा क्षर पुरुष म्हणजे जीव हा या विश्वांत देह धारण करून जागृति व स्वप्नावस्था यांचा उपभोग घेतो. या दोन्ही अवस्था ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात, १६ किंवा ज्या अवस्थेला पूर्ण अज्ञानानें भरलेली अशी निद्रावस्था म्हणतात, व जिच्यांत ब्रह्मप्राप्तीची उणीव असते; १७ वीरा अर्जुना, खरोखर या निद्रावस्थेपासून जर स्वप्न किंवा जागृति या अवस्था प्राप्त न होतील, तर या अवस्थांत ब्रह्मप्राप्ति होते असें खास म्हणता येईल; १८ पण या निद्रारूपी आकाशांत प्रकृतिपुरुषरूपी ढग येऊन स्वप्नरूपी जीव व शरीर यांची वृष्टि होते. १९ हें असो; या खालीं विस्तार पावणाऱ्या संसाररूपी वृक्षाचें ' अक्षर पुरुष ' हेंच मूळ होय. ५२० याला पुरुष कां म्हणावयाचें ? तर हा पूर्णपणें निद्रा घेतो म्हणून, व मायारूपी नगरांत शयन करतो म्हणून; २१ आणि ज्या गाढ निद्रेंत विकार अथवा विपरीत ज्ञान यांचा भास नसतो, तें याचें रूप होय. २२ म्हणून याचा सहज नाश होत नाहीं; आणि तो तरी ज्ञानावांचून दुसऱ्या कशानेंही नाहीं. २३ म्हणून वेदांतांत हा ' अक्षर ' आहे असा सिद्धांत केला आहे. २४ याप्रमाणें मायेच्या उपाधीनें चैतन्य जें जीवात्म्याचें रूप धारण करतें, त्याला ' अक्षर पुरुष ' म्हणतात. २५

या दोहोंहून उत्तम पुरुष तर निराळा आहे. त्याला परमात्मा म्हणतात. तो अविनाशी ईश्वरस्वरूप होऊन या जगत्रयांत शिरून त्याचें धारण व पोषण करतो. ॥१८॥

आतां, विपरीत ज्ञानानें या विश्वांत उत्पन्न होणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या अवस्था, त्या ज्या गाढ अज्ञानांत लय पावतात; २६ तें अज्ञान ज्ञानांत बुडून ज्ञानाच्याही पलीकडे गेल्यावर, ज्याप्रमाणें अग्नि लाकडास जाळून मागाहून आपणही नाहींसा होतो, २७ त्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहींसें केलें, आणि ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति करून देऊन तें आपणही नष्ट झालें. मग असें जें जाणेपणाशिवाय जाणणें उरलें, २८ तें, अर्जुना, तो उत्तम पुरुष होय, कीं जो शेवटचा तिसरा म्हणून सांगितला; आणि जो मागें सांगितलेल्या दोघांहून निराळा होय. २९ अर्जुना, निद्रा आणि स्वप्न यांपेक्षां जागृदवस्था जशी निराळ्याच बोधाची असते; ५३० किंवा सूर्यकिरण आणि मृगजल यांहून जसें सूर्यमंडल अगदींच वेगळें, तसा हा उत्तम पुरुष त्या दोघांहून अगदींच वेगळा होय. ३१ इतकेंच नव्हे, तर लाकडांत असलेला अग्नि जसा लाकडापासून वेगळा आहे, तसा क्षर व अक्षर यांहून तो वेगळा आहे. ३२ कल्पांतसमयीं ज्याप्रमाणें समुद्राची मर्यादा नाहींशी होऊन सर्वत्र जलमय झालें म्हणजे नदी व नद सर्व एकत्र होतात, ३३ त्याप्रमाणें, स्वप्न, गाढ झोंप किंवा जागृति यांचा जेथें भास उरत नाहीं; [कसा उरत नाहीं ? तर] प्रळयकालच्या तेजानें रात्र व दिवस हीं गिळून टाकावीं त्याप्रमाणें. ३४ मग अद्वैत किंवा द्वैत हा भाव रहात नाहीं;

अनुभव निर्बुजे । बुडाला जेथें ॥ ३५ ॥ ऐसें आथि जें कांहीं । तें तो उत्तम पुरुषु पाहीं । जें पर मात्मा इहीं । बोलिजे नामीं ॥ ३६ ॥ तेंही येथ न मिळतां । बोलणें अविरवें पंडुसुता । जैसी बुडणेयाची वार्ता । थडियेना कीजे ॥ ३७ ॥ तैसें विवेका चिये कांठीं । उमें ठाकलिया किरीटी । परावरांचिया गोठी । करणें वेदां ॥३८॥ म्हणौनि पुरुषु क्षराक्षर । दोन्ही देखोनि अवरें । यातें म्हणती पर । आत्म रूप ॥३९॥ अर्जुना ऐसिया परी । परमात्मा शब्द. वरी । सूचिजे गा अवधारीं । पुरुषोत्तमु ॥५४०॥ येन्हवीं न बोलणेंचि बोलणें । जेथिंचें सर्व नेणिवा जाणणें । कांहींच न होनि होणें । जे वस्तु गा ॥४१॥ सोहं तेंही अस्तवलें । जेथ सांगतेंचि सांगणें आलें । द्रष्टृत्वेंसी गेलें । दृश्य जेथ ॥४२॥ आतां बिंबा आणि प्रतिबिंबा । माजि कैंची हे म्हणों नये प्रभा । जऱ्ही कैसेनि हे लाभा । जायेचि नां ॥४३॥ कां घ्राण फुला दोहीं । मांजी असे जे मासारिला ठायीं । ते न दिसे तरी नाहीं । ऐसें बोलों नये ॥४४॥ तैसें द्रष्टा दृश्य हें जाये । मग कोण म्हणे काय आहे । हेंचि अनुभवें तेंचि पाहे । रूप तया ॥४५॥ जो प्रकाश्य[6]वीण प्रकाशु । जो ईशितव्य[7]वीण ईशु । आपणेंनीचि अवकाशु । वसवीत असे जो ॥४६॥ जो नादें ऐकिजता नादु । स्वादें चाखिजता स्वादु । जो भोगिजतसे आनंदु । आनंदेंचि ॥४७॥ जो पूर्णतेचा परिणामु । पुरुषु गा पुरुषोत्तमु । विश्रांतीचाही विश्रामु । विराला जेथें ॥४८॥ सुखासि सुख जोडिलें । जें तेज तेजासि सांपडलें । शून्यही बुडालें । महाशून्यीं जिये ॥४९॥ जो विकासाही वरी उरता । ग्रासातेंही ग्रासूनि पुरता । जो बहुतें पाडें बहुता- । पासूनि बहु ॥५५०॥ पैं नेणतयाप्रती । रुपेपणाची प्रतीती । रुपें न होनि शुक्ती । दावी जेवीं ॥५१॥ कां नानाअलंकारदशे । सोनें न लपत लपालें असे । विश्व न होनियां तैसें । विश्व जो धरी ॥५२॥ हें असो जलतरंगा । नाहीं भिन्नानपण जेवीं गा । तेवीं दिसता प्रकाशु जगा । आपणचि जो ॥५३॥ आपलिया संकोचविकासा । आपणचि रूप वीरेशा । हा जळीं चंद्रु हन जैसा । समग्रु गा ॥५४॥ तैसा विश्वपणें कांहीं होये । विश्वलोपीं कहीं न जाये । जैसा रात्रिदिवसें नोहे । द्विधा रवि ॥५५॥ तैसा कांहींचि कोणीकडे । कायि- सेनिहि वेंचीं[11] न पडे । जयाचें सांगडें[12] । जया- सीचि ॥ ५६ ॥

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

अन्वय—यस्मात् अहं क्षरं अतीतः च अक्षरात् अपि उत्तमः, अतः अहं लोके च वेदे च पुरुषोत्तमः इति प्रथितः अस्मि. ॥१८॥

जो आपणपेंचि आपणया । प्रकाशीतसे धनंजया । काय बहु बोलों जया । नाहीं दुजें ॥५७॥ तो गा मी निरुपाधिकु । क्षराक्षरोत्तमु एकु । म्हणोनि म्हणे वेद लोकु । पुरुषोत्तमु ॥५८॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

अन्वय–भारत, यः असंमूढः मां पुरुषोत्तमं एवं जानाति, सः सर्ववित् [भूत्वा] मां सर्वभावेन भजति. ॥१९॥

परि हें असो ऐसिया । मज पुरुषोत्तमातें धनंजया । जाणे जो पाहलेया[13] । ज्ञानमित्रें[14] ॥५९॥ चेइलिया आपुलें ज्ञान । जैसें नाहींचि होय स्वप्न । तैसें स्फुरतें[15] त्रिभुवन । वावो जालें ॥५६०॥ कां हातीं घेतलिया माळा । फिटे सर्पाभासाचा कांटाळा[16] । तैसा माझेनि बोधें टवाळा[17] । नागवे तो ॥ ६१ ॥ लेणें सोनेंचि जो जाणे । तो लेणेंपण तें वावो म्हणे । तेवीं मी जाणोनि जेणें । वाळिला भेदु[18] ॥६२॥ मग म्हणे सर्वत्र सच्चिदानंदु । मीचि एकु स्वतःसिद्धु । जो आपणेंनसीं भेदु । नेणोनियां जाणे ॥६३॥ तेणेंचि

---

१ घाबरा होऊन; २ अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या. ३ अलीकडचे. ४ दिसत नाहीं. ५ सुगंध. ६ प्रकाशक. ७ नियमन करणारा. ८ ईश्वर. ९ उदय. १० दूर. ११ माप. १२ तुलना. १३ उजाडलें आहे. १४ ज्ञानरूपी सूर्य. १५ भासतें. १६ त्रास. १७ मिथ्याभास. १८ टाकला. १९ ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रिपुटी.

असणें व नसणें हेंहीं कळत नाहीं; आणि जेथें अनुभव घाबरा होऊन नष्ट होतो; ३५ असें जें कांही तत्त्व आहे, तें म्हणजे तो उत्तम पुरुष समज, की ज्याला इहलोकी परमात्मा असें म्हणतात. ३६ पण, अर्जुना, तें बोलणेंही, येथें न मिळतां जीवदशा पतकरू-नच होय. ज्याप्रमाणें कांठावर उभे असलेल्या मनुष्यानें बुडाल्याची वार्ता सांगावी, [त्यां बुडणाऱ्याबरोबरच जो बुडाला तो काय सांगणार ?] ३७ त्याप्रमाणें, अर्जुना, विचाररूपी कांठावर जोंपर्यंत वेद उभे आहेत, तोंपर्यंतच अलीकडच्या किंवा पलीकडच्या गोष्टी बोलण्यास त्यांस शक्ति असते. ३८ म्हणून, क्षर व अक्षर पुरुष हे दोन्ही अलीकडचे आहेत असें पाहून त्या आत्मस्वरू-पाला पर पुरुष असें म्हणतात. ३९ अशा प्रकारें, अर्जुना, परमात्मा या शब्दानें पुरुषोत्तम ओळखावा असें तूं समज. ५४० एरवीं ज्या ठिकाणी शब्द मा-वळतो, ज्ञान लोप पावतें, व सर्व व्यापार बंद राहतात अशी जी वस्तु आहे; ४१ अहंब्रह्म हा भावही जेथें नाहींसा होतो, तेथें सांगणाराच जें सांगावयाचें तें होतो; आणि द्रष्ट्यासह दृश्य नाहींसें होतें; ४२ आतां, बिंब व त्याचें पाण्यांत पडलेलें प्रतिबिंब यांच्यामध्यें असणारी प्रभा जरी आपल्यास दिसत नाहीं, तरी ती नाही असें कसे म्हणतां येईल ? ४३ किंवा नाक व फूल या दोहोंमध्यें जो फुलाचा सुगंध असतो तो जरी आपल्यास न दिसला तरी नाही कसा म्हणतां येईल ? ४४ त्याप्रमाणें, द्रष्टा व दृश्य नष्ट झाल्यावर, अमुक वस्तु आहे असें कोण म्हणेल ? पण हेंच अनुभवानें पाहणें तेंच त्याचें रूप होय. ४५ जो प्रकाशित होणाऱ्या वस्तुशिवाय प्रका-शक, व जो नियम्य पदार्थाशिवाय नियमन करणारा असा जो ईश्वर, तो आपले स्वरूपांतच आपण असतो. ४६ जो नादब्रह्माला ऐकण्याची शक्ति देणारा नाद, स्वादाला स्वादाची शक्ति देणारा मूळ स्वाद, व जो ब्रह्मानंदाला आनंदाची शक्ति देणारा; ४७ जो पूर्ण-त्वाचा शेवट, व सर्व पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ पुरुष व विश्रांतीला विश्रांतीचें स्थान; ४८ जें सुखास सुखच जोडलें, ते-जास तेज प्राप्त झालें, व शून्य महाशून्यांत लय पावलें; ४९ जो उदय झाल्यावरही त्यापासून दूर असतो, व लय झाल्यावरही त्याच्याकडे असतो. फार काय सांगावें ? जो सर्वांहून दूर आहे; ५५० ज्याप्र-माणें शिंपी आपण रुपें नसून अज्ञान्याला रुप्याचा भास करते, ५१ किंवा अलंकाराच्या रूपानें सोनें नाहींसें न होतां नाहीं असें भासतें, त्याप्रमाणें, आ-पण विश्व न होतां जो विश्व धारण करितो, ५२ हें असो; पाणी व लाटा यांत कांहीं वेगळेपणा आहे का ? त्याचप्रमाणें जग व परमात्मस्वरूप वेगळें नाहीं. ५३ हे वीरेशा, जगाच्या संकोचाला व विस्ताराला जो कारण आहे; ज्याप्रमाणें पाण्यांत पडणाऱ्या प्रतिबिं-बास समग्र चंद्र कारण असतो. ५४ त्याप्रमाणें, जगाची उत्पत्ति झाली असतां ज्याच्यांत फरक होत नाही, व लय झाला असतां जो कोठें जात नाहीं, ज्याप्रमाणें रात्र व दिवस हीं आली असतां सूर्यांत कांही फरक पडत नाहीं, ५५ त्याप्रमाणें तो कोणांत नसतो, कोणाच्यानेंही नाश पावत नाहीं, आणि ज्याची तुलना करावयास तो स्वतःच योग्य आहे: ५६

ज्या अर्थी मी क्षराच्या पलीकडे आणि अक्षराहूनही उत्तम आहें, त्या अर्थी मी लो-कांमध्यें व वेदांमध्यें पुरुषोत्तम या नांवानें प्रसिद्ध आहें. ॥१८॥

हे धनंजया, जो आपणच आपल्याला प्रकाशित करितो, फार काय सांगावें ? ज्याचे ठिकाणीं द्वैत नाहीं; ५७ तें माझें निरुपाधिक रूप असून, क्षर व अक्षर यांच्या पलीकडचा मी आहें; म्हणून मला वेद आणि लोक हे ' पुरुषोत्तम ' असें म्हणतात. ५८

अर्जुना, जो ज्ञानी या प्रकारें मला पुरुषो-त्तम असें समजतो, तो सर्वज्ञ होऊन सर्व-भावेंकरून मला भजतो. ॥१९॥

पण हें असो; अर्जुना, अशा मज पुरुषोत्तमाला तोच पुरुष जाणतो, कीं ज्याला ज्ञानरूपी सूर्याचा उजेड झाला आहे. ५९ ज्याप्र-माणें जागृत झाल्यावर आपल्यास स्वप्न भासत नाही, त्याप्रमाणें ज्ञानाचा उदय झाल्यावर सर्व जग व्यर्थ भासतें. ५६० किंवा माळ हातीं घेतली म्ह-णजे ज्याप्रमाणें तीवर झालेला सर्पाचा भास नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें माझें स्वरूपज्ञान झाल्यानें जगाचा मिथ्या भास नाहींसा होतो. ६१ जो सोन्याच्या अलंकाराला सोन्याच्या दृष्टीनें पाहतो, तो त्याचें अलंकारत्व व्यर्थ मानतो; त्याप्रमाणें, ज्याला माझें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याला ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही त्रि-पुटी नाहींशी होते. ६२ मग म्हणतो, ' मीच एक स्वतः सिद्ध सच्चिदानंद सर्वत्र आहें. ' अशा अद्वैतदृष्टीनें जो मला जाणतो. ६३ त्यानें सर्व जाणलें हें म्हणणें

सर्व आणिलकें। हेंही म्हणणें येंकुळें। जे तया सर्वत्र शरलें। द्वैत नाहीं ॥६४॥ म्हणोनि माझिया भजना। उचितु तोचि अर्जुना। गगन जैसें आलिंगना। गगनाचिया ॥ ६५ ॥ क्षीरसागरा परेंगुणें। कीजे क्षीरसागरपणें। अमृताचि होऊनि मिळणें। अमृतीं जेविं ॥६६॥ साडेपंधरा मिसळावें। तें साडेपधरेंचि होआवें। तेविं मी जालिया संभवे। भक्ति माझी ॥६७॥ हां गा सिंधूसि आनी होती। तरि गंगा कैसेनि मिळती। म्हणौनि मी न होतां भक्ती। अ-न्वयो[1] आहे ॥६८॥ ऐसियालागी सर्व प्रकारीं। जैसा कल्लोळु अनन्यु सागरीं। तैसा मातें अवधारीं। भजिन्नला जो ॥६९॥ सूर्या आणि प्रभे। एकवंकी[4] जेणें कोंमें। तो पाडु मानू लाभे। भजना तया॥५७०॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २०

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन संवादे पुरुषोत्तम योगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

अन्वय—[हे] अनघ, इति मया इदं गुह्यतम शास्त्र उक्तम्; भारत, एतद् बुद्ध्वा [जीवः] बुद्धिमान् च कृतकृत्यः स्यात्. ॥२०॥

एवं कथिलयादारभ्य[5]। जें हें सर्व शास्त्रैकलभ्य[6]। उपनिषदां सौरभ्य[7]। कमळदळां जेविं ॥७१॥ हें शब्दब्रह्माचें मथितें[8]। श्रीव्यासप्रज्ञेचेनि हातें। म थूनि काढिलें आयितें। सार आम्हीं ॥७२॥ जे ज्ञानामृताची जान्हवी। जे आनंदचंद्रींची सतरावी। विचारक्षीरार्णवींची नवी। लक्ष्मी जे हे ॥७३॥ म्ह-णोनि आपुलेनि पदें वर्णें। अर्थाचेनि जीवेंप्राणें। मीवांचोनि हो नेणें। आन कांहीं ॥७४॥ क्षराक्षरत्वें समोर आले। तयाचें पुरुषत्व वाळिलें। मग सर्वस्व मज दिधलें। पुरुषोत्तमीं ॥ ७५ ॥ म्हणौनि जगीं गीता। भियो आत्मेनि पतिव्रता। जे हे प्रस्तुत तुवां आतां। आकर्णिली ॥७६॥ साचचि बोलाचें नव्हे हें शास्त्र। पैं संसारु जिणें हें शस्त्र। आत्मा अवतरवी ते मंत्र। अक्षरें इयें ॥ ७७ ॥ परि तुजपुढां सांगि-तलें। तें अर्जुना ऐसें जालें। जें गौप्यधन काढिलें। माझें आजि ॥ ७८ ॥ मज चैतन्यशंभूचा माथा। जो निक्षेपु[11] होता पार्था। तया गौतमु जा-लासि आस्था[12]। निधी तूं गा ॥ ७९ ॥ चोखटिवा[13] आपलिया। पुढिला उगाणा[14] घेयावया। तया दर्प-णाचीचि परी धनंजया। केली आम्हां ॥५८०॥ कां भरलें चंद्रतारांगणीं। नभ सिंधु आपणयामाजि आणी। तैसा गीतेसीं मी अंतःकरणीं। सूदला तुवां ॥ ८१ ॥ जे त्रिविधमळिकटा[15]। तूं सांडलासि सुभटा। म्हणौनि गीतेसीं मज वसौटा[16]। जालासि गा ॥८२॥ परि हे बोलों काय गीता। जे हे माझी उन्मेषलता[17]। जाणे तो समस्ता। मोहा मुके ॥८३॥ सेविली अमृतसरिता। रोगु दवडूनि पंडुसुता। अमरपण उचितां। देऊनि घाली ॥८४॥ तैसी गीता हे जाणितलिया। काय विस्मयो मोह जावया। परि आत्मज्ञानें आपणपयां मिळिजे येथ ॥८५॥ जया आत्मज्ञानाच्या ठायीं। कर्म आपलेया जी-विता पाहीं। होऊनियां उतराई। लया जाय॥८६॥ हरपलें दावूनि जैसा। माग सरे वीराविलासा। ज्ञानाचि कळस वळघे तैसा। कर्मप्रासादींचा[18] ॥८७॥ म्हणौनि ज्ञानिया पुरुषा। कृत्य करूं सरलें देखा। ऐसा अनाथाचा सखा। बोलिला तो ॥८८॥ तें श्री-कृष्णवचनामृत। पार्थी भरोनि असे वोसंडत। मग व्यासकृपा प्राप्त। संजयासी ॥८९॥ तो धृतराष्ट्र राया। सूतसे पान करावया। म्हणौनि जीवितांत-या। नोहेचि भारी ॥५९०॥ येऱ्हवीं गीताश्रवण अवसरीं[20]। आवडी लागतां अनधिकारी। परि सेखीं तेचि उंजरी[21]। पातला भली ॥९१॥ जेव्हां द्राक्षीं दूध घातलें। तेव्हां वायां गेलें गमलें। परि फळे-पाकीं दुणावलें। देखिजे जेविं ॥९२॥ तैसीं श्रीहरि-

१ अल्प, थोडें. २ मेजवानी. ३ दुर्भिळ आहे. ४ ऐक्य ५ पंधराव्या अध्यायाच्या आरंभापासून. ६ केवळ शास्त्रानेंच प्राप्त होणारें. ७ वास. ८ मंथन केलेलें. ९ लोणी. १० प्रकट करते. ११ पुरून ठेवलेला गंगारूप ठेवा. १२ इच्छा. १३ चांगुलपणा. १४ अनुभव. १५ काम, क्रोध व लोभ हा त्रिविधतापरूपी मळ. १६ स्थान. १७ ज्ञानवल्ली. १८ देवालयाचा. १९ देत असे. २० सहज. २१ उत्कर्ष. २२ परिणामीं.

देखील शोभत नाहीं. कारण, त्याला द्वैताचा भाव कोठेंच उरलेला नसतो. ६४ म्हणून, अर्जुना, तोच माझें भजन करण्यास अधिकारी होय. ज्याप्रमाणें आकाशास आलिंगन देण्यास आकाशच योग्य होय; ६५ क्षीरसागराला ज्याप्रमाणें क्षीरसागरानेंच मेजवानी करणें योग्य होय; अथवा ज्याप्रमाणें अमृतरूप होऊनच अमृतास मिळावें लागतें; ६६ उत्तम सोन्यांत उत्तम सोनेंच मिसळल्यावर त्याची एक किंमत लागते; त्याप्रमाणें मद्रूप झाल्यावरच माझी भक्ति करण्यास पुरुष योग्य होतो. ६७ असें पहा कीं, समुद्राहून गंगा जर निराळी असती, तर ती समुद्रास कशी मिळाली असती? म्हणून, मद्रूप झाल्याशिवाय माझी भक्ति प्राप्त होत नाहीं. ६८ या प्रमाणें, समुद्रांतील लाटा जशा सर्व प्रकारें समुद्राहून भिन्न नाहींत, त्याप्रमाणें जो माझें भजन करतो त्याच्यांत व माझ्यांत द्वैत नसतें. ६९ सूर्य आणि प्रभा यांच्यांत जसें ऐक्य आहे, तसें माझें भजन केलें असतां माझ्यांत व भक्तांत अंतर रहात नाहीं. ५७०

हे निष्पापा, याप्रमाणें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र मीं तुला सांगितलें; अर्जुना, हें जाणल्यानें मनुष्य बुद्धिमान आणि कृतकृत्य होतो.॥२०॥

याप्रमाणें [पंधराव्या अध्यायांत] सांगावयास आरंभ केल्यापासुन सर्व शास्त्रांनींच प्राप्त होणारा असा उपनिषद्रूपी कमलदलांतुन गीतारूपी सुवास सर्व जगभर फांकला; ७१ जी गीता वेदांचें मंथन करून श्रीव्यास मुनींच्या ज्ञानरूप हातानें काढलेल्या लोण्याप्रमाणें होय; ७२ जी गीता ज्ञानामृतानें भरलेली दुसरी भागीरथी नदीच होय; व आनंदरूपी चंद्राची सतरावी कला होय व विचार रूपी क्षीरसागराचें मंथन करून काढलेल्या लक्ष्मीप्रमाणेंच होय. ७३ म्हणून या गीतेस तिच्या पदरूपी वर्णानें व अर्थरूपी जीवप्राणानें माझ्याशिवाय गतिच नाहीं. ७४ हिच्या समोर क्षर व अक्षर प्राप्त झाले असतां त्यांचें पुरुषत्व ही नाहींसें करते; व मग पुरुषोत्तमास आपलें तनमन अर्पण करते. ७५ म्हणून, हल्लीं जी तूं गीता ऐकलीस, तिनें मला वरल्यामुळें पतिव्रता हें नांव मिळविलें. ७६ खरोखर ही गीता म्हणजे बोलून वर्णन करण्याजोगें शास्त्र नाहीं; परंतु संसारास जिंकण्याचें एक शस्त्रच आहे. गीतेचीं अक्षरें हीं आत्मभाव उत्पन्न करणारे मंत्रच होत. (आत्मप्राप्ति करून देण्याची हिच्या अक्षरांत शक्ति आहे) ७७ अर्जुना, तुला जी ही गीता सांगितली, तो प्रकार कसा झाला म्हणशील, तर माझें जवळील गुप्त ठेवा तूं आज बाहेर काढलास. ७८ ज्याप्रमाणें गौतम मुनींनीं तपश्चर्या करून शंकराचे जटेंतून गंगा वर काढली, त्याप्रमाणें जो चैतन्यशंभु मी त्या माझे जटेंतून गीतारूपी गंगा काढण्यास तूं गौतम झालास. ७९ आपले चांगलेपणाचा अनुभव घेण्यास जसा आरसा समोर घ्यावा लागतो, तसा, हे धनंजया, आत्मस्वरूप पाहण्यास गीतारूप आरसाच घ्यावा लागतो. ५८० ज्याप्रमाणें आकाशांतील चंद्र व नक्षत्रें हीं सर्व समुद्रांत प्रतिबिंबीत होतात, त्याप्रमाणें गीतेसह मला तूं आपल्या अंतःकरणांत प्रतिबिंबित केलेंस. ८१ अर्जुना, तुझ्या ठिकाणचा त्रिविधतापरूपी मळ गेल्यामुळें तूं गीतेसह माझें राहण्याचें ठिकाण झाला आहेस. ८२ परंतु फार काय सांगावें? गीता ही केवळ माझी ज्ञानवल्ली आहे; व तिला जो जाणतो, तो या सर्व मोहापासून मुक्त होतो. ८३ हे पांडुसुता, ज्याप्रमाणें अमृतरूपी नदीचें पाणी घेतल्यावर रोग नाहींसा होऊन अमरपण प्राप्त होतें, व तो दोषमुक्त होतो, ८४ त्याप्रमाणें गीता पूर्णपणें समजल्यावर मोहाचा नाश होतो यांत आश्चर्य तें काय? परतु आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीनें आत्मस्वरूपाशीं ऐक्य होतें. ८५ जें आत्मज्ञान प्राप्त झालें असतां कर्मेंच आपोआप निष्कर्म होतें, व तें ज्ञानाचें उतराई होऊन लय पावतें; ८६ हे वीरविलासा अर्जुना, ज्याप्रमाणें हारवलेली ती जिन्नस सांपडल्यावर, त्या जिनसेचा माग काढावयाचें काम संपतें, त्याप्रमाणें ज्ञानप्राप्ति झाली म्हणजे कर्मरूपी देवालयाचा कळस होतो. ८७ म्हणून, ज्ञान प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं कर्में आपोआप राहतात. अनाथाचा सखा जो श्रीकृष्ण भगवान तो याप्रमाणें बोलला. ८८ असें जें श्रीकृष्णवदनांतील अमृतरूपी भाषण पार्थाचे मनांत ठसून वर उतू आलें, तेंच व्यासांच्या कृपेनें संजयास प्राप्त झालें. ८९ तें अमृत धृतराष्ट्र राजास घ्यावयास दिलें, तरी हें योग्यतेचें आहे असें त्याला वाटलें नाहीं. ५९० एरवीं, अनधिकारी मनुष्यास सहज गीताश्रवण झालें तरी त्याचा शेवट गोड होतो. ९१ द्राक्षाचे वेलास पाण्याचे ऐवजीं दूध घालते वेळीं तें ज्याप्रमाणें व्यर्थ गेलेंसें वाटतें, परंतु तेच त्या वेलास द्राक्षाचे घोस आले म्हणजे परिणाम गोड होतो, ९२ त्याप्रमाणें श्रीकृष्ण

वक्त्रींचीं अक्षरें। संजयें सांगितलीं आदरें। तिहीं अंधु तोहि अवसरें। सुखिया जाला ॥९३॥ तेंचि मऱ्हाटेनि विन्यासें। मियां उन्मेषें ठसेंठोंबसें। जी आर्णे भेणें तैसें। निरोपिलें ॥९४॥ सेवंतीये अरसिकाहीं। आंग पाहतां विशेषु नाहीं। परि सौरभ्य नेकें तिहीं। भ्रमरीं जाणिजे ॥९५॥ तैसें घडतें प्रमेय वेइजे। उणें तें मज देइजे। जें नेणणें हेंचि सहजें। रूप कीं बाळा ॥९६॥ तरि नेणतें जऱ्ही होये। तऱ्ही देखोनि बाप कीं माये। हर्ष केंही न समाये। चोज करिती ॥९७॥ तैसें संत माहेर माझें। तुम्हीं मिनलिया मी लाडें जें। तेंचि ग्रंथाचेनि व्याजें। जाणिजो जी ॥९८॥ आतां विश्वात्मकु हा माझा। स्वामी श्रीनिवृत्तिराजा। तो अवधारू वाक्यपूजा। ज्ञानदेवो म्हणे ॥५९९॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्लोक २०, ओंव्या ५९९.

१ निरूपणानें. २ ओबडधोबड. ३ मिळाल्यामुळें. ४ प्रेम उत्पन्न झालें.

मुखांतील अक्षरें संजयानें अति आदरानें धृतराष्ट्रास सांगितल्यावर कांहीं कालानें तोही सुखी झाला. ९३ तींच अक्षरें मी ओबडधोबड मराठी भाषेंत, ज्याप्रमाणें मला समजलीं त्याप्रमाणें सांगितलीं ९४ अरसिक मनुष्यानें सेवंतीच्या झाडास हात लावला असतां कांटे बोंचतात, परंतु जो जाणता आहे तो भ्रमराप्रमाणें सेवंतीच्या फुलांतील सुगंध घेतो; ९५ त्याप्रमाणें, माझ्या बोलण्यांत जे योग्य सिद्धांत असतील तेच आपण घ्यावे, व उणे असतील ते टाकून द्यावे; कारण लहान बाळाला कांहीं न समजणें हेंच त्याचें ज्ञान होय. ९६ परंतु नेणतें जरी बाळ असलें, तरी त्याचें तें अज्ञान पाहून आईबापांस अति हर्ष होऊन ते कौतुक मानितात. ९७ त्याचप्रमाणें तुम्ही संत माझे आईबाप आहां, व तुमच्या दर्शनानेंच मला प्रेम उत्पन्न झालें आहे; तर या ग्रंथाचे निमित्तानें ग्रंथ गोड मानून माझे लाड पुरवा. ९८ ज्ञानदेव म्हणतातः—आतां, विश्वव्यापक असे जे माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ, ते ही माझी वाक्यरूपी पूजा सेवन करोत. ५९९

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

मावळवीत विश्वाभासु । नवल उदयला चंडांशु[1] । अद्वयाब्जिनीविकाशु[2] । वंदूं आतां ॥१॥ जो अविद्याराती[3] रुसोनियां । गिळी ज्ञानाज्ञानचांदणियां । जो सुदिनु करी ज्ञानियां । स्वबोधाचा[4] ॥२॥ जेणें विवळतिये[5] सवळे । काढोनि[6] आत्मज्ञानाचे डोळे । सांडिती देहाहंतेचीं अविसाळें[7] । जीवपक्षी ॥३॥ लिंगदेह[8] कमळाचा । पोटीं वेंचु[9] तया चिद्भ्रमराचा[10] । बंदि[11] मोक्षु[12] जयाचा । उदेलें[13] होय ॥४॥ शब्दाचिया आसकडीं[14] । भेदनदीच्या[15] दोहीं थडीं । आरडत विरहवेडीं । बुद्धिबोधु[16] ॥५॥ तया चक्रवाकाचें मिथुन । सामरस्याचें[17] समाधान । भोगवी जो चिद्गगन[18] । भुवनदिवा[19] ॥६॥ जेणें पाहालिये पाहांटे । भेदाची चोरवेळ फिटे । रिघती आत्मानुभववाटे । पांथिक[20] योगी ॥७॥ जयाचेनि विवेककिरणसंगें । उन्मेखसूर्यकांत फुणगे । दीपले जाळिती दांगें[21] । संसाराचीं ॥८॥ जयाचा रश्मिपुंजु निबरु[22] । होतां स्वरूप उखरीं स्थिरु । ये महासिद्धीचा पूरु । मृगजळ तें ॥९॥ जो प्रत्यग्बोधाचिया माथया । सोहंतेचा मध्यान्हीं आलिया । लपे आत्मभ्रांति छाया । आपणपां तळीं ॥१०॥ ते वेळीं विश्वस्वप्नासहितें । कोण अन्यथामती[24] निद्रेतें । सांभाळी तुरेचि जेथें । मायाराती ॥११॥ म्हणौनि अद्वयबोधपाटणीं[25] । तेथ महानंदाची दाटणी । मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं । मंदावों लागती ॥१२॥ किंबहुना ऐसैसें । मुक्तकैवल्य सुदिवसें[26] । सदा काहिजे कां प्रकाशें । जयाचेनि ॥१३॥ जो निजधामव्योमींचा रावो । उदेलाचि उदैजतखेंवो । फेडी पूर्वादि दिशांसि ठावो । उदोअस्तूचा ॥१४॥ नें दिसणें दिसणेनेंसीं[27] मावळवी । दोहीं झांकिलें तें[28] सैंव पालवी[29] । काय बहु बोलों ते आघवी । उखाचि आनी ॥१५॥ तो अहोरात्रांचा पैलकडु । कोणें देखावा ज्ञानमार्तंडु । जो प्रकाश्येंवीण सुरवाडु । प्रकाशाचा ॥१६॥ तया चित्सूर्या[30] श्रीनिवृत्ती । आतां नमो म्हणों पुढतपुढती । जे बाधकां[31] येइजतसे स्तुती । बोलाचिया ॥१७॥ देवाचें महिमान पाहोनियां । स्तुती तरि येइजे चांगावया । जरि स्तव्यबुद्धीसीं लया । जाइजे कां ॥१८॥ जो सर्वनेणिवां जाणिजे । मौनाचिया मिठीया वानिजे । कांहींच न होनि आणिजे । आपणपयां जो ॥१९॥ तया तुझिया उद्देशासाठीं । पश्यंती मध्यमा पोटीं । सूनि परेसींही पाठीं । वैखरी विरे ॥२०॥ तया तूतें मी सेवकपणें । केववीं बोलकेया स्तोत्राचें लेणें । हें उपसाहावेंही म्हणतां उणें । अद्वयानंदा ॥२१॥ परि रंकें अमृताचा सागरु । देखिलिया पडे उचिताचा विसरु । मग करूं धांवे पाहुणेरु । शाकांचा तया ॥२२॥ तेथ शाकुही कीर बहुत म्हणावा । तयाचा हर्षवेगुचि तो घ्यावा । ऊंजळोनि[32] दिव्यतेजा[33] हातिवां[34] । ते भक्तीचि पाहावी ॥२३॥ बाळा उचित जाणणें होये ।

---

१ सूर्य. २ अद्वैतरूप कमळाला उमलविणारा. ३ अज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून. ४ आत्मबोधाचा. ५ उजाडल्यावर होणाऱ्या प्रातःकाली. ६ प्राप्त होऊन. ७ घरटीं. ८ वासनात्मक सूक्ष्म देह. ९ मरण. १० जीव चैतन्यरूपी भ्रमराचा. ११ बंधन झालें असतां १२ सुटका. १३ उदयानें. १४ आशेनें. १५ वियोग. १६ बुद्धि=चक्रवाकी, ज्ञान=चक्रवाक पक्षी. १७ ऐक्याचें. १८ ब्रह्मरूप आकाश. १९ सूर्योदय. २० पांथस्थ. २१ वनें. २२ प्रखर. २३ देहात्मभाव. २४ विपरीत ज्ञान. २५ नगरांत. २६ समाधिसुखरूप. २७ ज्ञानाज्ञानासह. २८ आत्मज्ञान. २९ प्रकटवी. ३० चैतन्यरूपी सूर्यास. ३१ शोभत नाहीं. ३२ लावून. ३३ सूर्याला. ३४ काकवातीनें.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सोळावा.

[श्रीसद्गुरूला सूर्याची उपमा देऊन महाराज ह्मणतात:-] जगाचा भास नाहींसा करणारा व अद्वैतरूप कमलाला उमलविणारा असा चमत्कारिक सूर्योदय झाला आहे, त्याला माझा नमस्कार असो. १ जो सूर्य उगवल्यामुळें अज्ञानरूप रात्रीचा नाश करून व ज्ञानाज्ञानरूपी चांदण्या नाहींतशा करून ज्ञानी लोकांस आत्मबोधाचा सुदिन करतो; २ जो सूर्य उगवल्यामुळें आत्मज्ञानाचा प्रकाश होऊन जीवरूप पक्षी देहाभिमानरूप घरटीं सोडून जातात; ३ [वासनात्मक] सूक्ष्मदेहरूपी कमलांत जीवचैतन्यरूपी भ्रमर जो अडकलेला असतो, तो ज्या सूर्याच्या उगवण्यामुळें बाहेर पडतो; ४ शास्त्रादिकांच्या शब्दरूप अडचणीमध्यें सांपडतांच अज्ञानरूप सायंकाळ झाल्यामुळें ज्या बुद्धि व ज्ञान या चक्रवाक पक्ष्यांच्या जोड्याची फटाफूट होऊन तीं उभयता जीवेश्वरभेदरूप नदीच्या दोन्ही कांठांवर वियोगदुःखानें ओरडत असतात, ५ त्या बुद्धिबोधरूपी चक्रवाक पक्ष्यांचें जोडपें ब्रह्मरूप आकाशांत ह्या सूर्योदयाच्या प्रकाशामुळें एकत्र होऊन समाधान पावतें ६ ज्या सूर्याचा उदय झाल्यावर भेदरूपी चोरांची भीति नाहींशी होऊन योगी हेच पांथस्थ आत्मानुभवरूप वाट चालावयास लागतात; ७ ज्या सूर्याच्या विवेकरूपी किरणानें ज्ञानरूपी सूर्यकांत प्रदीप्त होऊन संसाररूपी वनें जाळून टाकतो; ८ ज्या सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं आत्मस्वरूपी माळजमीनीवर मृगजळाप्रमाणें महासिद्धींचा पूर आलेला दिसतो; ९ जो आत्मबोधाच्या माथ्यावर सोहंरूपी मध्यान्हाच्या वेळीं आल्यामुळें देहात्मभावाची म्हणजे 'मी देह आहें' ही भ्रांतीची छाया पायांखालींच पडते. १० त्या वेळेस मायारूपी रात्र नाहींशी झाल्यामुळें विश्वरूपी स्वप्नासह विपरीत ज्ञानरूपी निद्रेची आठवण कोठून राहणार ! ११ म्हणून, अद्वयबोधरूपी नगरांत महानंदाची गर्दी होऊन आनंदानुभवाची देवघेव स्वस्थपणें चालते. १२ किंबहुना याप्रमाणें समाधिसुखरूपी सुदिन नेहमीं ज्या सूर्याच्या तेजामुळें प्रकाशित होतो; १३ जो सूर्य आत्मस्वरूपी आकाशाचा राजा असून नेहमीं बोधाचा उदय करणारा आहे, तो पूर्वादि दिशांसह उदय व अस्त यांचें अस्तित्व नाहींसें करतो. १४ ज्ञानासकट अज्ञान नाहींसें करून, शेवटीं ज्ञानाचाही लोप करून आत्मज्ञानाचा उजेड करितो. फार काय सांगावें ! तो सर्वत्र प्रातःकालाप्रमाणें सुख देतो. १५ ज्या सूर्याच्या तेजापुढें दिवस व रात्र यांचा भास होत नसून, जो दुसऱ्या प्रकाशाशिवाय स्वयंप्रकाशित असतो; १६ असे चैतन्यरूपी सूर्य जे निवृत्ति महाराज, त्यांना वारंवार माझा नमस्कार असो. [श्रीज्ञानेश्वर महाराज] आणखी म्हणतात, त्यांची वाणीनें स्तुति करणें शोभत नाहीं. १७ ज्या वेळेस स्तुति करणारा स्तोत्र व स्तुत्य ही त्रिपुटी नाहींशी होते, तेव्हांच देवाच्या योग्यतेचे मानानें खरी स्तुति होते. १८ सर्व वस्तूंचें ज्ञान नाहींसें होणें हेंच ज्याला जाणणें होय, व मौन धरून कांहींएक वर्णन न करणें हेंच ज्याचें वर्णन करणें होय; आणि जेव्हां आपलेपणाची आठवण नाहींशी होते त्या वेळेस ज्याची प्राप्ति होते, १९ त्या तुमची स्तुति करण्याकरितां पश्यंती व मध्यमा ह्या परेसह वैखरीस पाठी घालून लय पावतात. २० त्या तुम्हांला, हे अद्वयानंदरूपी गुरो, मी सेवक या नात्यानें स्तुतिरूप अलंकार घालतों. हें घालणें जरी आपल्या योग्यतेच्या मानानें कमी आहे, तरी त्याचा आपण स्वीकार करावा. २१ एखाद्या दरिद्र्यानें अमृताचा सिंधु पाहिल्यावर त्याच्या योग्यतेनुसार त्याचा काय पाहुणचार करावा सार्थ मान न राहून तो जसा भाजीपाल्याचीच मेजवानी करतो; २२ त्या ठिकाणीं, भाजीपाला हेंच पक्वान्न समजून त्याची पाहुणचार करण्याची पूर्ण इच्छा तीच विशेष मानली पाहिजे. अथवा सूर्याला काडवातीनें त्याच्या दिव्य तेजापुढें कोणी ओवाळूं लागला असतां, त्या ठिकाणीं काडवातीच्या उजेडाचा कमीपणा मनांत न आणतां त्याची भक्तिच विशेष मानली पाहिजे. २३ लहान बाळकाला योग्य व अयोग्य हें कर

तरि बाळपणचि कें आहे । परि सात्वचि येरी माये। म्हणोनि तोषे ॥२४॥ हां गा गावरेसें भरलें । पाणी पाठीं पाव देत आलें । तें गंगा काय म्हणितलें । परतें सर ॥२५॥ जी भृगूचा कैसा अपकारु[2] । कीं तो मानूनि प्रियोपचारु । तोषेचिना शार्ङ्गधरु । गुरुत्वासी ॥२६॥ कीं आंधारें खतेलें अंबरें[5] । झालेया दिवसनाथासमोर । तेणें तयातें पऱ्हां[6]सर । म्हणि तलें काई ॥२७॥ तेविं भेदबुद्धीचिये तुळे । घालूनि सूर्यश्लेषाचे कांटाळें । तुकिलासि तें येकी वेळे । उपसाहिजो जी ॥२८॥ जिहीं[10] ध्यानाचा डोळां पाहिलासी । वेदादि वाचां वानिलासी । जें उपहासिलें तयांसी । तें आम्हांही करीं ॥२९॥ परि मी आजि तुझ्या गुणीं । लाचावलों[11] अपराधु न गणीं । भेलतें[12] करीं परी अबंधणीं[13] । नुठीं कदा ॥३०॥ मियां गीता येणें नांवें । तुझें पसायामृत[14] सुहावें[15] । वानूं लाधलों तें दुणेन थावें । देवलों[16] दैवें ॥३१॥ माझिया सत्यवादाचें तप । वाचा केलें बहुत कल्प । तया फळाचें हें महाद्वीप । पातली प्रभु ॥३२॥ पुण्यें पोशिलों[17] असाधारणें । तियें तुझे गुण वानणें । देवूनि मज उत्तीर्णी[18] । जालीं आजि ॥३३॥ जी जीवित्वाच्या[19] आडवीं । आतुडलों होतों मरणगांवीं । ते अवदसाचि आघवी । फेडिली आजी ॥३४॥ जे गीता येणें नांवें नावांणिगी । जे अविद्या जिणोनि दाटुगी[21] । ते कीर्ति तुझी आम्हांजोगी । वानावया जाली ॥३५॥ पैं निर्धना घरीं वोनिवसे[22] । महालक्ष्मी येऊनि बैसे । तयातें निर्धन ऐसें । म्हणों ये काई ॥३६॥ कां अंधकाराचिया ठाया । दैवें सूर्यु आलिया । तो अंधारुचि जगा यया । प्रकाशु नोहे ॥३७॥ जया देवाची पाहातां थोरी । विश्व परमाणुही दशा न धरी । तो भावाचिये सेरोभरी । नव्हेचि काई ॥३८॥ तैसा मी गीता वाखाणीं । हे खपुष्पाची तुरंबणी[24] । परि समर्थें तुवां शिरयाणी[25] । फेडिली ते ॥३९॥ म्हणौनि तुझेनि प्रसादें । मी गीतापद्यें अगाधें । निरूपीन जी विशदें[26] ज्ञानदेवो म्हणे ॥४०॥ तरि अध्यायीं पंधरावां । श्रीकृष्णें तया पांडवा । शास्त्रसिद्धांतु आघवा । उगाणिलों[27] ॥४१॥ जे वृक्षरूपक परिभाषा । केलें उपाधिरूप अशेषा[28] । सद्वैद्य जैसें दोषा । अंगलीनां[29] ॥४२॥ आणि कूटस्थु[30] जो अक्षरु[31] । दाविला पुरुषप्रकारु । तेणें उपहितें[32]ही आकारु । चैतन्या केला ॥४३॥ पाठीं उत्तम पुरुष । शब्दाचें करूनि मिष । दाविलें चोख । आत्मतत्त्व ॥४४॥ आत्मविषयीं आंतुवटें[33] । साधन जें आंगदटें[34] । ज्ञान हेंही स्पष्ट । चावळला[35] ॥४५॥ म्हणौनि इये अध्यायीं । निरूप्य[36] ठुरेचि कांहीं । आतां गुरुशिष्यां दोहीं । स्नेहो लाहणां[37] ॥४६॥ एवं इयेविषयीं कीर । जाणते बुझावले अपार । परि मुमुक्षु इतर । साकांक्ष जाले ॥४७॥ त्या मज पुरुषोत्तमा । ज्ञानें भेटे जो सुवर्मा[38] । तो सर्वज्ञु तोचि सीमा । भक्तीचीही ॥४८॥ ऐसें हें त्रैलोक्यनायकें । बोलिलें अध्यायांतश्लोकें । तेथें ज्ञानचि बहुतेकें । वानिलें तोषें ॥४९॥ मरूनि प्रपंचाचा घोंटु । कीजे देखतांचि देखतया दृष्टु[39] । आनंदसाम्राज्यीं पाटु । बांधिजे जीवा ॥५०॥ येवढेया लाठेपणाचा उपावो । आनु नाहींचि म्हणे देवो । हा सम्यक्[40] ज्ञानाचा रावो । उपायांमाजि ॥५१॥ ऐसे आत्मजिज्ञासु[41] जे होते । तिहीं तोषलेनि चित्तें । आदरें तया ज्ञानातें । वोवाळिलें जीवें ॥५२॥ आतां आवडी जेथ पडे । तयाची अवसरी[42] पुढें पुढें । रिगों लागे हें घडे । प्रेम ऐसें ॥५३॥ म्हणौनि जिज्ञासूंच्या पैकीं । ज्ञानी प्रतीति[43] होय ना जंव निकी । तंव योग[44] क्षेमु[45] ज्ञान-

१ नाळ्याचे पाण्यानें. २ अन्याय. ३ गुरुपसादाला. ४ भरलें. ५ जग; आकाश. ६ पलीकडे हो. ७ तराजूत. ८ उपमेचें; बरोबरीचें. ९ पारख्यांत. १० ज्या योग्यांनीं. ११ सवकलों; प्रवृत्त झालों. १२ पाहिजे ते. १३ अधपोटीं. १४ प्रसादामृत. १५ आवडीनें. १६ दैववान झालों १७ आचरिलीं. १८ उतराई. १९ देह संबंधाच्या. २० प्रसिद्ध. २१ बळवान. २२ अकस्मात्. २३ भरांत. २४ वास घेणें.

२५ हौस. २६ स्पष्ट. २७ सांगितला. २८ ब्रह्माला. २९ अंगांत मुरलेल्या. ३० जीवात्मा. ३१ अविनाशी. ३२ उपाधीला. ३३ अंतरंग. ३४ बळकट. ३५ स्पष्ट करून सांगितलें. ३६ सांगावयाचें तें. ३७ प्राप्त झाला. ३८ मर्मज्ञ. ३९ ब्रह्मरूप. ४० यथार्थ; अपरोक्ष. ४१ आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे. ४२ विचार. ४३ अनुभव. ४४ अप्राप्ताची प्राप्ति. ४५ प्राप्ताचें रक्षण.

समजलें, तर मग बाळपण तें काय ? म्हणून, त्याच्या कृत्याचेंच मातुश्री कौतुक मानून संतोष पावते. २४ असें पहा—नाल्याच्या पाण्याचे लोट गंगेच्या पाण्यावर पाय देऊन आंत घुसले, तर ती त्याला नको येऊं किंवा परत जा असें म्हणते का ? २५ भृगु ऋषींनीं श्रीकृष्णाच्या हृदयावर लाथ मारली हा खरोखर पाहूं गेलें असतां केवढा अन्याय त्यांनीं केला ? परंतु उलटा तोच प्रेमानें अलंकार समजून श्रीकृष्णांनीं आपल्या हृदयावर गुरुप्रसाद म्हणून श्रीवत्सलाञ्छन चिन्ह बाळगलें ! २६ किंवा अंधारानें मालेलें जग सूर्योदय झाल्याबरोबर उजेडानें मरतें, त्या वेळेस सूर्यानें अंधेरास ‘ मागें सर ’ म्हणून म्हटलें आहे का ? २७ त्याचप्रमाणें, तुमच्या ठिकाणीं भेदबुद्धीची तराजू करून तुम्हांला सूर्याबरोबर पारड्यांत घालून तुलना केली, ह्या माझे हातून घडलेल्या अपराधाची, गुरो, आपण क्षमा करा. २८ योग्यांनीं ध्यान करून तुमची प्राप्ति करून घेतली, व वेदांनीं आपल्या वाचेनें तुमचें वर्णन केलें, ह्या गोष्टी जशा तुम्हीं सहन केल्या, त्याप्रमाणें, मीं जी तुमची तुलना केली, त्याची क्षमा करा. २९ परंतु तुमचे गुणानुवाद वर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों आहें, तर तो माझा अपराध न समजतां, काय पाहिजे ते करा, परंतु मी अर्धपोटीं उठणार नाहीं. ३० मी गीतारूप प्रसादामृताचें आवडीनें वर्णन करूं लागलों, तों तुमच्या कृपेनें मला दुप्पट बळ आलें. ३१ प्रभो, माझ्या वाचेनें अनंत जन्मीं सत्यभाषणरूप तप केलें. त्याचें फळ हे गीता नामक महाद्वीप मला मिळालें. ३२ मीं आजपर्यंत जी बहुत पुण्याई केली, तिनें तुमचे गुणानुवाद वर्णन करणें हेंच फळ मला देऊन ती माझी उतराई झाली. ३३ मी देह संबंधाच्या अरण्यांत—जेथें जन्ममरण घ्यावें लागतें, तेथें सांपडलों होतों, ती सर्व माझी पीडा आज दूर झाली. ३४ जी ‘गीता’ या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व अविद्येचा नाश करून बळवान झाली आहे, ती तुमची कीर्ति आम्हीं वर्णन करण्यासारखी आहे. ३५ दरिद्र्याचे घरीं अकस्मात् महालक्ष्मी आली, तर मग त्याला दरिद्री म्हणतां येईल काय ? ३६ अथवा अंधाराच्या घरीं दैवयोगानें सूर्य पाहुणा आला, तर तोच अंधकार जगाला प्रकाशमय होत नाहीं का ? ३७ ज्या ईश्वराच्या योग्यतेपुढें जग हें परमाणूएवढेंही दिसत नाहीं, तो ईश्वर भक्तांनें पाहिजे तें रूप धारण करीत नाहीं काय ? ३८ त्याप्रमाणें, माझें गीतेचें व्याख्यान म्हणजे आकाशाच्या पुष्पाचा वास (अघटित करणी) होय; परंतु आपण समर्थ असल्यामुळें माझी हौस पूर्ण केली. ३९ म्हणून, ज्ञानदेव म्हणतात, तुमच्या प्रसादानें गीतेंतील सर्व श्लोकांचा अर्थ मी स्पष्ट सांगेन. ४० तरी पंधराव्या अध्यायांत श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सर्व शास्त्रसिद्धांत स्पष्ट करून सांगितला. ४१ ज्याप्रमाणें अंगांत मुरलेल्या रोगाची उत्तम वैद्यानें चिकित्सा करून निदान ठरवावें, त्याप्रमाणें, ब्रह्म हें मायेच्या उपाधीनें जगद्रूप धारण करतें, त्याची वृक्षाबरोबर तुलना केली; ४२ आणि अविनाशी असा जो देहांतील जीवात्मा, तो पुरुष या शब्दानें स्पष्ट करून सांगितला. त्यानें चैतन्याला मायेच्या उपाधीनें आकारास आणलें. ४३ नंतर, केवळ शुद्ध जें आत्मतत्त्व (ब्रह्म), त्याला उत्तम पुरुष या शब्दानें स्पष्ट केलें. ४४ आत्मप्राप्तीकरितां बळकट साधन जें ज्ञान, तेंही स्पष्ट करून सांगितलें. ४५ म्हणून या अध्यायांत निरूपण करण्याचें कांहींच उरलें नाहीं. परंतु गुरु व शिष्य यांच्या स्नेहातिशयामुळें बोललेलीच गोष्ट पुनः बोलण्यांत येते, ४६ याप्रमाणें, पंधराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी ज्ञान्यांना पूर्ण रीतीनें समजल्या, परंतु इतर जे मुमुक्षु होते त्यांची शंका निवारण झाली नाहीं. ४७ ‘असा जो मी पुरुषोत्तम, त्याला जो मर्मज्ञ ज्ञानाची प्राप्ति करून घेऊन भेटतो, तो सर्वज्ञ व तोच माझा खरा भक्त होय.’ ४८ असें त्रैलोक्यनायक भगवान श्रीकृष्णांनीं पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत परम संतोषानें ज्ञानाचें विशेष वर्णन केलें आहे. ४९ संसाराचा घोट घेऊन ब्रह्माचें दर्शन होण्याबरोबर पहाणारा ब्रह्मरूप होऊन जीवाला आनंदरूपी राज्याचा पट्टाभिषेक होतो, ५० असा ब्रह्मप्राप्तीचा दुसरा बलवत्तर उपाय नाहीं, व सर्व उपायांत यथार्थ ज्ञान हा राजा आहे, असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ५१ याप्रमाणें, आत्मज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणारे जे होते त्यांना संतोष होऊन त्यांनीं आपले प्राण ज्ञानावरून ओंवाळून टाकले. ५२ आतां, ज्याबद्दल आवड उत्पन्न होते, त्या वस्तूबद्दल अधिकाधिकच विचार उत्पन्न होतात असें प्रेमाचें लक्षणच आहे. ५३ म्हणून, जिज्ञासूंपैकीं ज्यांना केवळ ज्ञानाचा अनुभव नव्हता, त्यांना, [illegible]

विखीं । स्फुरेलचि कीं ॥५४॥ म्हणोनि तेंचि सम्यक् ज्ञान । कैसेनि होय स्वाधीन । जालिया वृद्धियत्न । घडेल केवीं ॥५५॥ कां उपजोंचि जें न लाहे । जें उपजलेंही अव्हांटा सूये । तें ज्ञानीं विरुद्ध काय आहे । हें जाणावें कीं ॥५६॥ मग जाणतेया जें विरू[२]। तयाची वाट वाहती करूं । ज्ञानाहित तेंचि विचारूं । सर्वभावें ॥५७॥ ऐसा ज्ञानजिज्ञासु तुम्हीं समस्तीं । भावो जो धरिला असे चित्तीं । तो पुरवावया लक्ष्मीपती । बोलिजेल ॥५८॥ ज्ञानासि सुजन्म जोडे । आपली विश्रां[३]तिही वरी वाडे । ते संपत्तीचे पवाडे । सांगिजेल दैवी[४] ॥५९॥ आणि ज्ञानाचेनि कामा[५]कारें । जें रागद्वेषांसि दे थारे । तिये आ[६]सुरियेहि घोरे । करील रूप ॥६०॥ सहज इष्टानिष्टकरणी । दोघींचि इया कवतुकिणी । हे नवमाध्यायीं उभारणी । केली होती ॥६१॥ तेथ साउँमा वेयावया उर्वावो । तंव चोडवला आन प्रस्तावो । तरी तया प्रसंगें आतां देवो । निरूपति असे ॥६२॥ तया निरूपणाचेनि नांवें । अध्याय पद सोळावें । लांवणी पाहतां जाणावें । मागिलावरी ॥६३॥ परि हें असो आतां प्रस्तुतीं । ज्ञानाच्या हिताहितीं । समर्था संपत्ती । इयाचि दोन्ही ॥६४॥ जे मुमुक्षुमार्गींची बो[११]ळांवी । जे मोहरात्रीची ध[१२]र्मदिवी । ते आधीं तंव दैवी । संपत्ति ऐका ॥६५॥ जेथ एक एकातें पोखी । ऐसे बहुत पदार्थ येकीं[१३] । संपादिजती ते लोकीं । संपत्ति म्हणिजे । ॥६६॥ ते दैवी सुखसंभवी । तेथ दैवगुणें येकोपजीवी । जाली म्हणौनि दैवी । संपत्ति हे ॥६७॥

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्वय–अभयं, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानं च दमः च यज्ञः स्वाधायः, तपः, आर्जवम् , ॥ १ ॥

आतां तयाचि दैवगुणां- । माजि धुरे[१५]चा बैसणा । बैसे तया आकर्णा । अभय ऐसें ॥६८॥ तरि न[१६] घलूनि महापुरीं । न घेपे बुडणयाची शियाँरी । कां रोगु न गणिजे घरीं । पथ्याचिया ॥६९॥ तैसा कर्मांकर्माचिया मोहरा । वहूं नेदूनि अहंकारा । संसाराचा दरारा । सांडणें येणें ॥७०॥ अथवा ऐक्यभावाचेनि पैसें[१९] । दुजे मानूनि आत्मा ऐसें । भयवार्ता देशें । दवडणें जें ॥७१॥ पाणी बुडऊं ये मिठातें । तंव मीठचि पाणी आतें । तेविं आपण जालेनि अद्वैतें । नाशे भय ॥७२॥ अगा अभय येणें नांवें । बोलिजे तें हें जाणावें । सम्यक्ज्ञानाचें आवर्वें । धां[२०]वणें हें ॥७३॥ आतां सत्त्वशु[२१]द्धी जे म्हणिजे । ते ऐशा चिन्हीं जाणिजे । तरी जळे ना विझे । रांखोंडी जैसी ॥७४॥ कां पाडि[२२]वा वाढी न[२३] मगे । अंवसे तुं[२४]टी सांडूनि मागें । माजी अतिसूक्ष्म[२५] अंगें । चंद्रु जैसा राहे ॥७५॥ नातरी ग्रीष्में सांडिली । नाहीं वार्षियें मांडिली । माजि निजरूपें निवडली । गंगा जैसी ॥७६॥ तैसी संकल्पविकल्पाचि वोढी । सांडूनि रजतमाची कावडी । भोगितां निजधर्माची आवडी । बुद्धि उरे ॥७७॥ इंद्रियवर्गीं दाखाविलिया । विरुद्धा अथवा भलीया । विस्मयो कांहीं केलिया । नुठी चित्तीं ॥७८॥ गांवा गेलिया वल्लभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु । भ[२६]लतेसणी हानिलाभु । न मनी जेवीं ॥७९॥ तेविं सत्स्वरूप रुचलेपणें । बुद्धी जें ऐसें अनन्य होणें । ते सत्वशुद्धी म्हणे । केशिहंतां[२७] ॥८०॥ आतां आत्मलाभाविखीं । ज्ञानयोगामाजी एकीं । जे आपुलिया ठाकीं । हांवे भ[२८]रे ॥८१॥ तेथ सगळिये चित्तवृत्ती । त्यागु करणें या रीती । निष्कां[२९]में पूर्णाहुती । हुताशीं जैसी ॥८२॥ का सुकुळीनें आपुली । आत्मजा सत्कुळींचि दिधली । हें असो लक्ष्मी स्थिरावली । मुकुंदीं जैसी ॥८३॥ तैसें निर्विकल्पपणें । जें योगज्ञानींच

१ ज्ञानाला. २ विरुद्ध. ३ स्वरूपाची प्राप्ति. ४ दैवी संपत्ति. ५ नाश करणें. ६ आसुरी संपत्ति. ७ सगळा. ८ विचार. ९ प्रसंग. १० संबंध ११ सोबत करणारी. १२ धर्मरूप मशाल. १३ एके ठिकाणीं. १४ प्रमुखत्व. १५ ऐका. १६ उडी न घालतां. १७ भय. १८ मार्गास. १९ विस्तारानें. २० पाठीराखें. २१ शुद्ध बुद्धि २२ प्रतिपद. २३ सुरवात झाली नाहीं तोंच. २४ क्षय. २५ निजरूप. २६ पाहिजे तेवढी. २७ केशी दैत्यास मारणारा श्रीकृष्ण. २८ स्थिर होईल. २९ आहुति देण्याची राहिली नाहीं म्हणजे.

करून घेऊन त्याचें रक्षण कसें करावें अशी काळजी उत्पन्न झाली. ५४ म्हणून, तेंच अपरोक्ष ज्ञान आपल्यास कसें प्राप्त होईल, व पुढें कसें वृद्धिंगत होईल; ५५ किंवा जें ज्ञान प्राप्त न व्हावें, व प्राप्त झालें असतांही आडमार्गास लावावें अशी ज्ञानास विघ्न करणारी कोणती गोष्ट आहे ती समजावी. ५६ मग ज्ञानप्राप्तीच्या विरुद्ध अशी जी गोष्ट असेल ती सोडून देऊन ज्ञानप्राप्तीस हितकर अशी कोणती गोष्ट आहे ती मनोभावानें विचारावी; ५७ याप्रमाणें, ज्ञानप्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या तुम्हीं जी मनांत शंका आणली आहे, तिचें निवारण करण्याकरितां श्रीकृष्ण उपाय सांगतील. ५८ ज्ञानाची उत्तम वेळेवर प्राप्ति होऊन त्याचे योगानें स्वरूपाची प्राप्ति होईल अशी जी दैवी संपत्ति, तिचें वर्णन करतील; ५९ आणि ज्या आसुरी संपत्तीमुळें रागद्वेषांस थारा मिळून ज्ञानाचा नाश होतो, तिचेंही वर्णन करतील. ६० अशी दैवी व आसुरी संपत्ति, ज्यांचे योगानें इष्ट व अनिष्ट कार्यें घडतात, तें सांगण्याची नवव्या अध्यायांत सुरवात केली होती. ६१ त्या वेळेस सगळा विचार करावयाचा होता, परंतु दुसरा प्रसंग उद्भवल्यामुळें तो तसाच राहिला. म्हणून तो प्रसंग आतां देव निरूपण करतील. ६२ त्या निरूपणाच्या संबंधानें मागील पंधरा अध्याय झाले, त्याचे पुढचा हा सोळावा अध्याय होय. ६३ परंतु हें असो; या दोन संपत्ति (दैवी व आसुरी) ज्ञानाची प्राप्ति व हानि करून देण्यास समर्थ आहेत. ६४ जी दैवी संपत्ति मुमुक्षूला मोक्षमार्गांत सोबत करणारी व मोहरूप रात्रीं वाट चालण्यास धर्मरूप मशाल होय, तिचें आधीं वर्णन करतों तें ऐका. ६५ ज्या कुटुंबांत एक मनुष्य दुसऱ्याचें संरक्षण करतो, अशीं पुष्कळ कुटुंबें जेथें एके ठिकाणीं संरक्षण केलीं जातात, त्यालाच लोक संपत्ति असें म्हणतात. ६६ अशी जी दैवयोगानें एके ठिकाणीं जमलेल्या सर्वांस सुख देणारी संपत्ति, तिलाच दैवी संपत्ति असें म्हणतात. ६७

श्रीभगवान म्हणाले:—अभय, चित्तशुद्धि, ज्ञान व योग यांचे ठिकाणीं एकनिष्ठता. दातृत्व, बाह्य इंद्रियांचा संयम, यज्ञ, वेदांचें सार्थ पठन, तप, सरळपणा, ॥ १ ॥

आतां, त्या दैवगुणांमध्यें ज्याला प्रमुखत्व प्राप्त होतें, त्याला अभय असें म्हणतात. ६८ जो महापुरांत उडी घालीत नाहीं, त्याला बुडण्याचें भय नसतें; किंवा जो पथ्यानें वागतो, त्याला रोग उत्पन्न होत नाहींत; ६९ त्याचप्रमाणें, जो कोणतेंही कर्म करते वेळीं अहंकार उत्पन्न होऊं देत नाहीं, त्याला संसाराचें भय कोठून असणार ? ७० अथवा, अद्वैतभावाच्या विस्तारानें जो सर्व जग आत्मस्वरूप आहे असें समजतो, त्याला भयाची गोष्टही ऐकूं येत नाहीं. ७१ पाणी मिठास बुडविण्यास लागलें असतां जसें मिठाचेंच पाणी होतें, त्याप्रमाणें आपली अद्वैतभावना झाल्यावर भयाचा नाश होतो. ७२ अरे, अभय ज्याला म्हणतात त्याचीं हीं लक्षणें होत, व हें अभय सम्यक्ज्ञानाची इच्छा करणाराचें पाठीराखें होय. ७३ आतां, शुद्ध बुद्धि जिला म्हणतात, ती अशा चिन्हांनीं ओळखावी: ज्याप्रमाणें राखोंडी जळतही नाहीं व विझतही नाहीं, त्याप्रमाणें ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं संकल्प व विकल्प हे दोन्ही नसतात; ७४ किंवा प्रतिपदेस सुरवात होण्याच्या पूर्वी व अमावास्या संपल्यावर मधल्या वेळांत चंद्राचें जसें निजरूप असतें; ७५ अथवा ग्रीष्म ऋतूच्या अंतीं व वर्षाऋतु सुरू होण्याच्या पूर्वी गंगेच्या पाण्याचें स्वरूप निवळ ज्याप्रमाणें असतें; ७६ त्याप्रमाणें, संकल्प व विकल्प हे दोन्ही ज्या ठिकाणीं उरले नाहींत, व रजोगुण व तमोगुण हेही ज्या ठिकाणीं नाहींतसे झाले आहेत, व ज्या बुद्धीस स्वरूपाचें ध्यान करण्याची आवड उत्पन्न झालेली आहे; ७७ इंद्रियवर्गांनीं आवडते किंवा नावडते विषय दाखविले असतांही ज्या बुद्धीच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न होत नाहीं; ७८ पतिव्रता स्त्रीचा पति गांवास गेल्यामुळें ती विरहानें विव्हळ झाली असतां तिला पाहिजे तेव्हढी हानि किंवा लाभ यांची वार्ता सांगितली तरी त्याकडे जसें तिचें मन जात नाहीं, ७९ त्याप्रमाणें स्वस्वरूपाची आवड उत्पन्न होऊन बुद्धि एकनिष्ट होणें, याला सत्त्वशुद्धि म्हणतात, असें केशी दैत्यास मारणारे श्रीकृष्ण म्हणाले ८० आतां, आत्मलाभाकरितां, ज्ञान किंवा योग या दोहोंपैकीं आपली बुद्धि ज्यावर स्थिर होईल ८१ त्या ठिकाणीं आपली चित्तवृत्ति स्थिर करावी. ज्याप्रमाणें पुढें कोणतीही आहुति देणें राहिली नाहीं म्हणजे पूर्णाहुति देतात; ८२ किंवा कुलीन मनुष्यानें आपली कन्या उत्तम कुळांत अर्पण केल्यावर जशी तिजविषयीं त्याची कांहींएक इच्छा उरत नाहीं; अथवा समुद्रमंथन करून लक्ष्मी वर आल्यावर तिनें सर्व देवांस सोडून एक विष्णूसच वरलें, ८३ त्याप्रमाणें, विकल्परहित

या वृत्तिक होणें । तो तिजा[1] गुण म्हणे । कृष्णनाथु ॥८४॥ आतां देहवाचाचित्तें । यथासंपन्नें वित्तें । वैरी जालियाही आर्तातें । न[2] वंचणें जें कां ॥८५॥ फुलीं फळीं छाया । मुळीं पत्रींही धनंजया । वाटेचा न[3] चुके आलिया । वृक्षु जैसा ॥८६॥ तैसें [4]मनौनि धनवरी । वियमानें आल्या अवसरीं । श्रांतांचिये [5]मनोहारीं । उपयोगा[6] जाणें ॥८७॥ तया नांव जाण दान । जें मोक्षनिधानाचें अंजन । हें असो आथिक [8]चिन्ह । दमाचें तें ॥८८॥ तरि विषयेंद्रियां मिळणी । करूनि घापे वितुटणी । जैसें तोडिजे खड्गपाणी । पार[10]कैंया॥८९॥तैसा विषयजातांचा वारा।वाजों नेदिजे इंद्रियद्वारां। इयें बांधोनि प्रत्याहारा । हातीं वोपी[11] ॥९०॥ आंतुला चित्ताचे अंगवरी।प्रवृत्ति पळे पर बाहेरीं । आगी सुयिजे दाहींही द्वारीं । वैराग्याची ॥९१॥श्वासोश्वासाहुनी बहुवसें। व्रतें आचरे खरपुसें । वोसांतितां[12] रात्रिदिवसें। नाराणुक जया॥९२॥ पैं दमु ऐसा म्हणिपे । तो हा जाण स्वरूपें । यागार्थुंही संक्षेपें । सांगों ऐक ॥९३॥ तरि ब्राह्मण करूनि धुरे । स्त्रियादिक पैल मेरे । माझारीं अधिकारें । आपुलालेनि ॥९४॥ जया जे सर्वोत्तम । भजनीय देवताधर्म । ते तेणें यथागमें[13] । विधी यजिजे ॥९५॥ जैसा द्विज षट्[14]कर्में करी । शूद्र तयातें नमस्कारी । कीं दोंहींसिही सरोभरी[15] । निपजे यागु ॥९६॥ तैसें अधि[16]कारपर्यालोचें । हें यज्ञ करणें सर्वांचें । परि विषयविष फळाशेचें न घापे माजीं ॥९७॥ आणि मी कर्ता ऐसा भावो । नेदिजे देहाचेनि द्वारें जावों । नां वेदाज्ञेसि तरी ठावो । होइजे स्वयें ॥९८॥ अर्जुना एवं यज्ञु । स[17]र्वत्र जाण सौज्ञु । कैवल्यमार्गींचा अभि[18]ज्ञु । सांगाती हा ॥९९॥ आतां चेंडुवें भूमी हाणिजे । हें नव्हे तें, हाता आणिजे । कीं शेतीं बीं विखुरिजे । परी पिकीं लक्ष ॥१००॥ नातरी ठेविलें देखावया । आदर कीजे दिविया । कां शाखा फळें यावया । सिंपिजे मूळ ॥१॥ हें बहु असो आरिसा । आपणपें देखावया जैसा । पुढतपुढती बहुवसा । उटिजे प्रीती ॥२॥ तैसा वेदप्रतिपाद्य जो ईश्वरु । तो होआवयालागीं गोचरु । श्रुतीचा निरंतरु । अभ्यासु करणें ॥३॥ तेंचि द्विजांसीच ब्रह्मसूत्र । येरां स्तोत्र कां नाममंत्र । आ[20]वर्तवणें पवित्र । पावावया तत्त्व ॥४॥ पार्था गा स्वाध्यावो । बोलिजे तो हा म्हणे देवो । आतां तप शब्दाभिप्रावो । आईक सांगों ॥५॥ तरी दानें सर्वस्व देणें । वेंचणें तें व्यर्थ करणें । जैसें फळोनि स्वयें सुकणें । इंद्रा[21]वणी जेवीं ॥६॥ ना ना धूपाचा अग्निप्रवेशु । कनकीं तु[22]कांचा नाशु । पितृप[23]क्षु पोषितां ऱ्हासु । चंद्राचा जैसा ॥७॥ तैसा स्वरूपाचिया प्र[24]सरा- । लागीं प्राणेंद्रियशरीरां । आ[25]टणी करणें जें वीरा । तेंचि तप ॥८॥ अथवा अनारिसें । तपाचें रूप जरी असे । तरि जाण जेवीं दुधीं हंसें । सूदली चांचू ॥९॥ तैसें देहजीवाचियें मेळणीं । जो उदयजत सूये [26]पाणी । तो विवेकु अंतःकरणीं । जागवी जो ॥११०॥ पाहतां आत्मयाकडे । बुद्धीचा पैसु सांकडे[27] । सनिद्र स्वप्न बुडे । जागणीं जैसें॥११॥ तैसा आ[28]त्मपर्यालोचु । प्रवर्ते जो साचु । तपाचा हा नि[29]र्वेचु । धनुर्धरा ॥१२॥ आतां बाळाच्या हितीं स्तन्य । जैसें नानाभूतीं चैतन्य । तैसें प्राणिमात्रीं सौजन्य । [30]आर्जव तें ॥१३॥

१ तिसरा ज्ञानयोग. २ विमुख न लावणें. ३ लपवून ठेवीत नाहीं. ४ मनापासून. ५ मनोरथाप्रमाणें. ६ समाधान करणें. ७ मोक्षरूपी ठेवा दृष्टीस पडण्याचें. ८ वियोग. ९ शस्त्रधारी. १० शत्रूला. ११ देतो. १२ आचरतांना. १३ यथाशास्त्र. १४ यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान व प्रतिग्रह. १५ सारखें. १६ अधिकारपरत्वें १७ तथापि. १८ सशास्त्र. १९ जाणता. २० वरचेवर म्हणणें. २१ कडू वृंदावन. २२ वजनाचा. २३ कृष्णपक्ष. २४ प्राप्ति. २५ क्षिजविणें. २६ हात. २७ कुंठित होतो. २८ आत्मप्राप्तीचा विचार. २९ सिद्धांत. ३० सरळपणा.

होऊन योग किंवा ज्ञान यांच्या ठिकाणीं वतनदार होणें हा तिसरा ज्ञानयोग आहे' असें श्रीकृष्ण म्हणाले. ८४ आतां, कायावाचामनेंकरून शक्त्यनुसार आपल्यास जें दान करावयाचें, तें, आपला शत्रु असून जर खरोखर अडलेला असेल तर त्यासही विमुख लावूं नये, हेंच खरें दान होय. ८५ धनंजया, वृक्ष ज्याप्रमाणें आपलीं फुलें, फळें, छाया, मुळ्या, पानें यांपैकीं कांहींही वाटेनें जाणारापासून लपवून ठेवीत नाहीं, (पाहिजे त्यास आपल्या सर्वस्वाचा उपभोग घेण्यास मनाई करीत नाहीं,) ८६ त्याप्रमाणें, मनापासून संपत्तीपर्यंत प्रसंगानुसार हवें तें देऊन दमलेल्याचें त्याच्या मनोरथाप्रमाणें समाधान करणें ८७ त्यालाच दान असें म्हणतात, व तें मोक्षरूपी ठेवा दृष्टीस पडण्याचें अंजन आहे. हें असो; आतां दमाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ८८ ज्याप्रमाणें शस्त्र धारण करणारा शत्रूचा नाश करितो, त्याप्रमाणें विषय व इंद्रियें यांचें जें ऐक्य झालेलें असतें, त्याचा जो वियोग करतो; ८९ त्याचप्रमाणें, इंद्रियद्वारांनीं येणाऱ्या विषयांचा वारा देखील लागूं देत नाहीं, व सर्व इंद्रियें प्रत्याहाराच्या ताब्यांत बांधून देतो; ९० चित्ताच्या आंत गढून गेलेली जी प्रवृत्ति, ती, दहा इंद्रियांच्या द्वारांनीं वैराग्यरूप अग्नि आंत घालवून बाहेर काढतो, ९१ श्वासोच्छ्वास बंद करण्याहूनही योग्यांचीं जीं अति कठीण व्रतें, त्यांचें उत्तम रीतीनें जो रात्रंदिवस आचरण करतो, ९२ हें, दम म्हणून ज्याला म्हणतात त्याचें लक्षण आहे. आतां, यज्ञ म्हणजे काय, तें संक्षेपानें सांगतों ऐक. ९३ तर ब्राह्मण व स्त्रियादिक यांच्यामधील सर्वांनीं आपापल्या अधिकारानुरूप, ९४ ज्याला ज्या उक्त देवतांचें पूजन व धर्म असतील, ते यथाशास्त्र विधीनें आचरावे. ९५ ज्याप्रमाणें ब्राह्मणानें षट्कर्मांचें आचरण करावें व शूद्रानें त्यांस वंदन करावें हाच त्यांचा यज्ञ होय, आणि त्या दोघांसही त्यांच्या यज्ञाचें सारखें फल मिळतें, ९६ त्याचप्रमाणें, अधिकारपरत्वें विचार करून सर्वांनीं आपापले यज्ञ करावे. परंतु फलाशेचें विष त्यांत घालूं नये; ९७ आणि या यज्ञाचा मीं कर्ता असा देहाचे द्वारानें मनांत भाव उत्पन्न होऊं देऊं नये तथापि वेदांच्या सर्व आज्ञा स्वतः पाळाव्या. ९८ अर्जुना, यालाच सशास्त्र यज्ञ म्हणतात, व हा मोक्षमार्गाचा जाणता असून सोबती होय. ९९ आतां, खेळणारा चेंडू भुईवर आपटतो तो उगीच न फेकतां हातांत परत यावा या हेतूनें आपटतो, किंवा शेतांत जें उत्तम धान्य पेरतो तें पिकाकडे लक्ष देऊन जमिनींत टाकतो; १०० किंवा ठेवलेला जिन्नस दृष्टीस पडावी या हेतूनें जसा कोणी हातांत दिवा घेतो, अथवा झाडांच्या मुळांशीं त्याला फांद्या व फळें यावीं म्हणून जसा कोणी पाणी घालतो. १ फार काय ? परंतु आपलें स्वरूप आरशांत पाहण्याच्या हेतूनें जसा वरचेवर प्रीतीनें एखादा मनुष्य तो स्वच्छ पुसतो, २ त्याचप्रमाणें, वेदांनीं ज्या ईश्वराचें वर्णन केलें आहे, तो आपल्यास प्राप्त व्हावा म्हणून वेदांचा सतत अभ्यास करावा. ३ ब्रह्मप्राप्ति होण्याकरितां ब्राह्मणांनीं वेदांतील ब्रह्मसूत्र, व इतरांनीं स्तोत्र किंवा ईश्वराचें नांव हेंच वरचेवर म्हणावें ४ देव म्हणतात, पार्था, ज्याला अध्ययन म्हणतात तें हेंच होय. असो आतां तुला तप शब्दाचा अभिप्राय सांगतों, तो ऐक. ५ तर आपलें सर्वस्व दान करणें, यालाच दान म्हणतात; व द्रव्य उडविणें तें दान नसून व्यर्थ खर्च करणें होय. ज्याप्रमाणें कडू वृंदावनाचें फळ झाडास लागूनही कोणाच्या उपयोगास न येतां व्यर्थ सुकून जातें; [पण औषध रूपानें सर्व जगाच्या उपयोगीं पडतें.] ६ किंवा धूप अग्नींत पडून स्वतांचा नाश करून घेतो, [पण सर्वांस सुगंध देतो.] किंवा सोनें जों जों शुद्ध करावें तों तों तें वजनांत कमी भरतें पण कसास जास्त चढतें किंवा कृष्णपक्षामध्यें चंद्र एकेक कलेनें कमी होतो, पण कृष्णपक्षाचे पोषण करितो, [सर्व औषधींचें पोषण करितो,] ७ त्याप्रमाणें, हे वीरा; ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति होण्याकरितां प्राण, इंद्रियें व शरीर यांचें जें झिजवणें. त्यालाच तप असें म्हणतात. ८ अथवा, इतर जीं तपें आहेत, तीं ह्या तपाप्रमाणें शुद्ध नाहींत. म्हणून, हंस पक्षी जसें दुधांत आपली चोंच घालून दूध व पाणी वेगळें करितो, ९ त्याप्रमाणें, देह व जीव यांचें ऐक्य मोडून टाकण्याकरितां तो जन्मतःच हात घालून विवेकानें निराळें करण्याचा विचार नेहमीं अंतःकरणांत बाळगतो, व ११० आत्मविचार झाला असतां बुद्धीचे विषयाकडील मार्ग कुंठित होतात. ज्याप्रमाणें मनुष्य जागा झाला असतां निद्रा व स्वप्न हीं दोन्ही आपोआप नाहींतशीं होतात. ११ याप्रमाणें, धनुर्धरा, आत्मप्राप्ति करून घेण्याकरितां जो अंतःकरणांत विवेक उत्पन्न होतो त्यालाच तप म्हणतात. १२ ज्याप्रमाणें दूध हें मुलांस हितकारक आहे, व प्राण हा जसा सर्व भूतांचे ठायीं सारखाच आहे, त्याप्रमाणें ज्याचें प्राणिमात्रांशीं सौजन्य आहे, त्यालाच "आर्जव" असें म्हणतात. ११३

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥२॥

अन्वय—अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः, त्यागः, शांतिः, अपैशुनम्, भूतेषु दया, अलोलुप्तं, मार्दवं, ह्रीः अचापलम्, २

आणि जगाचिया सुखोद्देशें। शरीरवाचामानसें। राहाटणें तें अहिंसे। रूप जाण ॥१४॥ आतां तीख होउनी मवाळ। जैसें जातीचें मुकुळ। कां तेज परी शीतळ। शशांकाचें ॥१५॥ शके दावितांचि रोगु फेडूं। आणि जिभे तरि नव्हे कडु। तें वोखद नाहीं मा वेडु। उपमा कैंची ॥१६॥ तरि मऊपणें बुबुळें। झगडतांही परि नोडळे। येरवीं फोडी कौराळें। पाणी जैसें ॥१७॥ तैसें तोडावया संदेह। तीख जैसें कां लोह। श्राव्यत्वें तरि माधुर्य। पायीं घाली ॥१८॥ ऐकों ठातां कौतुकें। कानातें निघती मुखें। जें साचारिवेचेनि बिकें। ब्रह्महि भेदी ॥१९॥ किंबहुना प्रियपणें। कोणातेंही झकऊं नेणे। यथार्थ तरि खुपणें। नाहीं कवणा ॥१२०॥ येऱ्हवीं गोरी कीर काना गोड। परि सोचाचा पैंखाळीं कीड। आगिचें करणें उघड। परि जळो तें सोच ॥२१॥ कानीं लागतां मेहुर। अर्थें विभांडी जिव्हार। ते वाचा नव्हे सुंदर। कांचचि पां ॥२२॥ परि अहितीं कोपोनि सोपें। लालनीं मऊ जैसें पुष्प। तियें मातेचें स्वरूप। जैसें कां होय ॥२३॥ तैसें श्रवणसुख चतुर। परिणमोनि सोचार। बोलणें जें अविकार। तें सत्य येथें ॥२४॥ आतां घालितांही पाणी। पाषाणीं न निघे आणी। कां मथिलिया लोणी। कांजी नेदी ॥२५॥ त्वचा पायें शिरीं। हाणितलेयाही फडे न करी। वसंतींही अंबरीं। न होती फुलें ॥२६॥ ना ना रंभेचेनिही रूपें। शुकीं नुठिजेचि कंदर्पें। कां भस्मीं वन्हि न उद्दीपे। घृतेंही जेविं ॥२७॥ तेविंचि कुमारु क्रोधें भरे। तैसिया मंत्राचीं बीजाक्षरें। तियें निमित्तेंही अपारें। मीनलिया ॥२८॥ पैं धाताही पायां पडतां। नुठी गतायु पंडुसुता। तैसी नुपजे उपजवितां। क्रोधोर्मी गा ॥२९॥ अक्रोधत्व ऐसें। नांव तें ये दशे। जाण ऐसें श्रीनिवासें। म्हणितलें तया ॥१३०॥ आतां मृत्तिकात्यागें घटु। तंतुत्यागें पटु। त्यजिजे जेविं वटु। बीजत्यागें ॥३१॥ कां त्यजूनि भिंतिमात्र। त्यजिजे आघवेंचि चित्र। कां निद्रात्यागें विचित्र। स्वप्नजाळ तें ॥३२॥ ना ना जळत्यागें तरंग। वर्षात्यागें मेघ। त्यजिजती जैसे भोग। धनत्यागें ॥३३॥ तेविं बुद्धिमंतीं देहीं। अहंता सांडून पाहीं। सांडिजे अशेषही। संसारजात ॥३४॥ तया नांव त्यागु। म्हणे तो यज्ञांगु। हें मानूनि सुभगु। पार्थु पुसे ॥३५॥ आतां शांतीचें लिंग। तें व्यक्त मज सांग। देवो म्हणती चांग। अवधान देईं ॥३६॥ तरी गिळोनि ज्ञेयातें। ज्ञाता ज्ञानही माघौतें। हारपे निरुतें। ते शांति पैं गा ॥३७॥ जैसा प्रळयांबूचा उभडु। बुडवूनि विश्वाचा पवाडु। होय आपणपें निबिडु। आपणचि ॥३८॥ मग उगम ओघ सिंधु। हा नुरेचि व्यवहार भेदु। परि जलैक्याचा बोधु। तोही कवणा ॥३९॥ तैसी ज्ञेया देतां मिठी। ज्ञातृत्वही पडे पोटीं। मग उरे तेंचि किरीटी। शांतीचें रूप ॥१४०॥ आतां

---

१ कमळ. २ चंद्राचें. ३ म्हणून. ४ खुपत नाहीं. ५ पर्वताचा कडा. ६ ऐकत असतां. ७ लाजवतें. ८ सत्यपणानें. ९ बळानें. १० पारध्याचें गाणें. ११ सत्य. १२ पक्ष. १३ वाईट १४ खरेपणा. १५ मधुर १६ भेदते. १७ काळीज. १८ बिबळी. १९ पोकळ. २० परिणामीं, २१ गोड. २२ मर्मभेद न करणारें. २३ ताकाची निवळ. २४ सापाची कात. २५ हाणिली असतां. २६ कामवासनेनें. २७ काम. २८ यज्ञभोक्ता. २९ भाग्यवान. ३० प्रळयकाळच्या उदकाची वाढ. ३१ गुप्त.

अहिंसा, सत्य भाषण, राग न येणें, संन्यास, अंतःकरणाचा उपशम, चहाडी न करणें, प्राणिमात्रावर दया करणें, विषयलंपट न होणें, नम्रता, जनलज्जा आणि स्थिरपणा, २

आणि कायावाचामनानें जगाला सुख व्हावें या हेतूनें जें वर्तन करणें तेंच अहिंसेचें खरें लक्षण जाण. १४ आतां, तीक्ष्ण असून मऊ म्हटलें म्हणजे जसें कमळ–तें पाण्याचा भेद करून वर येतें परंतु मऊ असतें, किंवा चंद्राचें तेज पडतें परंतु तें शीतळ असतें; १५ जें औषध रोग्यास दिलें असतां रोगाच नाश करील, आणि जिभेसही कडू लागणार नाहीं असें औषध सांपडावयाचें नाहीं; म्हणून, त्याची उपमा या ठिकाणीं लागू पडत नाहीं. १६ तर मऊपणा म्हटला म्हणजे डोळ्यांतील बुबुळांवर घासलें असतांही जें खुपत नाहीं, व कठोरपणा पाहूं गेलें असतां जें पाणी पर्वताचा कडाही फोडून बाहेर पडतें. १७ त्याप्रमाणें संशयनिवृत्ति करण्यांत जें लोखंडाप्रमाणें तीक्ष्ण असतें, व ऐकिलें असतां माधुर्याला लाजवितें; १८ जें ऐकलें असतां कानासही त्याचें सेवन करावें असें वाटतें, व सत्यपणाच्या बळानें ब्रह्मापर्यंत जाऊन ठेपतें; १९ फार काय? परंतु त्याची गोडी इतकी असते कीं, कोणीही फसत नाहीं व त्यांतील अर्थ पाहूं गेलें असतां त्यापासून कोणाच्या मनालाही धक्का बसावयाचा नाहीं. १२० एरवीं पारध्याचें गाणें कानास गोड लागतें; परंतु खरेपणाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां तें मृगास घातक असतें; अथवा अग्नि हा आपलें रूप उघड रीतीनें करतो. परंतु ह्या त्याच्या खरेपणास आग लागो! २१ कानास मधुर लागणारें असून अर्थ पाहूं गेलें असतां जें काळीज भेदतें, तें भाषण नसून सुंदर विवशीच होय. २२ परंतु रागावल्यावर अहित होण्याबद्दल बोलणें पोकळ असून लालन करण्यांत पुष्पाप्रमाणें मऊ असतें असें आईचें जें स्वरूप, २३ त्याप्रमाणें, ऐकलें असतां ज्यापासून सुखाची प्राप्ति होते, व परिणामीं गोड असून कोणाचाही मर्मभेद न करणारें जें बोलणें, त्यालाच सत्य बोलणें असें बोलतात. २४ आतां, दगडावर पाणी घातलें असतांही त्यास अंकुर फुटत नाहींत, किंवा ताकाची निवळ घुसळली असतां त्यास लोणी येत नाहीं; २५ सापाच्या कातीच्या डोक्यावर पाय दिला असतां ती फडा वर करीत नाहीं, व वसंतऋतु प्राप्त झाला असतांही आकाशास जशीं फुलें येत नाहींत; २६ अथवा रंभेच्या स्वरूपानें शुकास ज्याप्रमाणें विषयवासना झाली नाहीं, किंवा भस्मांत तूप ओतलें असतां जसा अग्नि पेटत नाहीं, २७ त्याप्रमाणें, ज्या अक्षरांनीं काम व क्रोध उत्पन्न होतो, त्यांचा उच्चार केला असतां; २८ किंवा, हे पांडुसुता, ज्याचें आयुष्य संपलें आहे, त्याला उठविण्याकरितां ब्रह्मदेवाच्या जरी पायां पडलें तरी तो ज्याप्रमाणें उठत नाहीं, त्याप्रमाणें, त्याच्या ठिकाणीं क्रोध आणण्याविषयीं खटपट केली असतां क्रोध येत नाहीं, २९ याच स्थितीला "अक्रोधत्व" म्हणतात, असें श्रीकृष्णांनीं अर्जुनास सांगितलें. १३० मृत्तिकेचा त्याग केला असतां जसा घटाचा त्याग आपोआप होतो, व तंतूचा त्याग केला असतां वस्त्राचा त्याग, तसेंच बीजाचा त्याग केला असतां वृक्षाचा त्याग सहज होतो; ३१ किंवा भिंतीचा त्याग केला असतां त्यावरील सर्व चित्रांचा त्याग आपोआप होतो, अथवा झोंपेचा त्याग केला असतां नानातऱ्हेच्या स्वप्नांचा त्याग जसा आपोआप होतो; ३२ किंवा जलाचा त्याग केला असतां लाटांचा त्याग, व वर्षाकालाचा त्याग केला असतां मेघांचा, व धनाचा त्याग केला असतां ज्याप्रमाणें विषयोपभोगांचा आपोआप त्याग होतो, ३३ त्याप्रमाणें, जे ज्ञानी आहेत, ते, देहच मी अशा अहंतेचा त्याग करून सर्व संसाराचा त्याग करितात. ३४ त्यालाच त्याग म्हणतात, असें यज्ञभोक्ता श्रीकृष्ण परमात्मा यांनीं सांगितलेलें मनांत उमजून, भाग्यवान जो पार्थ, त्यानें प्रश्न केला, ३५ "हे प्रभो, शांतीचीं लक्षणें काय आहेत, तीं मला उघड करून सांगा." तेव्हां देव म्हणाले, "तूं फार उत्तम गोष्ट विचारलीस; तर तीं सांगतों तिकडे लक्ष दे. ३६ ज्ञात्यानें जी वस्तु जाणावयाची, ती पूर्णपणें जाणल्यावर मागून ज्ञाता व ज्ञान हीं ज्या ठिकाणीं लय पावतात, त्यालाच (ब्रह्माला) शांति असें म्हणतात. ३७ ज्याप्रमाणें प्रलयकालचें उदक वाढल्यावर सर्व विश्व बुडून आपलें स्वरूपांत आपण लय पावतें; ३८ मग उगम, प्रवाह, व समुद्रास मिळणें ह्या अवस्था राहत नाहींत, व सर्वत्र जलमय आहे याचाही बोध कोणास होत नाहीं; ३९ त्याप्रमाणें, ज्ञेयाचें ऐक्य झाल्यावर ज्ञातृत्वही आपोआप नाहींसें होतें; मग, अर्जुना, बाकी जें ज्ञान उरतें, तेंच शांतीचें रूप होय. १४० आतां, पीडा देणाऱ्या व्याधीनें किंवा एखादी वाईट बातमी ऐकून उत्पन्न होणाऱ्या चिंतेनें जो ग्रस्त झाला आहे, तो आपला आहे किंवा परका आहे हें

कदर्थवित व्याधी । बळीकरणोचिया आधी । आप परु न शोधी । सद्वैद्यु जैसा ॥४१॥ कां चिखलीं रुतली गाये । धेड भाकड न पाहे । जो तियेचिया ग्लानी होये । कालाभुली ॥४२॥ ना ना बुडतयातें सकरुणु । न पुसे अंत्यजु कीं ब्राह्मणु काढूनि राखे प्राणु । हेंचि जाणे ॥४३॥ कीं महावनीं पापियें । उवडी केली विपायें । ते नेसविल्यावीण न पाहे । शिष्टु जैसा ॥४४॥ तैसें अज्ञानप्रमादादिकीं । कां प्राक्तनही सदोषीं । निंद्यत्वाच्या सर्वविषीं । खिळिले जे ॥४५॥ तयां आंगीकें आपुलें । देऊनियां भलें । विसरविजती सलें । सकतीं तियें ॥४६॥ अगा पुढिलाचा दोषु । करूनि आपुलिये दिठी चोखु । मग घापे अवलोकु । तयावरी ॥४७॥ जैसा पुजूनि देवो पाहिजे । पेरूनि शेता जाइजे । तोषौनि प्रसादु घेइजे । अतिथीचा ॥४८॥ तैसें आपुलेनि गुणें । पुढिलाचें उणें । फेडुनियां पाहणें । तयाकडे ॥४९॥ वांचूनि न विंधिजे वर्मीं । नातुडविजे अकर्मीं । न बोलविजे नामीं । सदोषीं तिहीं ॥१५०॥ वरि कोणे एके उपायें । पडिलें तें उभें होये । तेंचि कीजे परि घांये । नेदावे वर्मीं ॥५१॥ पैं उत्तमाचियासाठीं । नीच मानिजे किरीटी । हें वांचोनि दिठी । दोषु न घेपे ॥५२॥ अगा अपैशुन्याचें लक्षण । अर्जुना हें फुडें जाण । मोक्षमार्गींचें सुखासन । मुख्य हें गा ॥५३॥ आतां दया ते ऐसी । पूर्णचंद्रिका जैसी । निववितां न कडसी । सानें थोर ॥५४॥ तैसें दुःखितांचें शिणणें । हिरतां सकणवपणें । उत्तमाधम नेणे । विवंचूं गा ॥५५॥ पैं जगीं जीवनासारिखें । वस्तु अंगेंवरी उपखे । परि जातें जीवित राखे । तृणाचेंही ॥५६॥ तैसें पुढिलाचेनि तापें । कळवळलिये कृपे । सर्वस्वेंसीं दिधलेंही आपणपें । न्यूनचि मानी ॥५७॥ निम्नें भरलियाविणें । पाणी ढळोंचि नेणे । तेविं श्रांता तोषौनि जाणें । सामोरें पां ॥५८॥ पैं पायीं कांटा नेहटे । तंव व्यथा जीवीं उमटे । तैसा पोळे संकटें । पुढिलांचेनि ॥५९॥ कां पोंवो शीतळता लाहे । कीं ते डोळयांचिलागीं होये । तैसा परसुखें जाये । सुखावतु ॥१६०॥ किंबहुना तृषितालागीं । पाणी आरायिलें असे जगीं । तैसें दुःखितांचें सेकभागीं । जिणें जयाचें ॥६१॥ तो पुरुष वीरराया । मूर्तिमंत जाण दया । मी उदयजतांचि तया । ऋणिया लाभें ॥६२॥ आतां सूर्यासि जीवें । अनुसरलिया शेंजीवें । परि तें तो न शिवे । सौरभ्य जैसें ॥६३॥ कां वसंताचिया वोळगणी । आलिया वनश्रीच्या अक्षौहिणी । ते न करीतुचि घेणी । निगोंला तो ॥६४॥ हें असो महासिद्धींसीं । लक्ष्मीही आलिया पाशीं । परि महाविष्णु जैसी । न गणीच ते ॥६५॥ तैसें ऐहिकींचे कां स्वर्गींचे । भोग पाइक जालिया इच्छेचे । परि भोगावे हें न रुचे । मनामाजीं ॥६६॥ बहुवें काय कौतुकीं । जीव नोहे विषयाभिलाखी । अलोलुप्त्वदशा ठाउकी । जाण ते हे ॥६७॥ आतां माशियां जैसें मोहळ । जळचरां जेविं जळ । कां पक्षियां अंतराळ । मोकळें हें ॥६८॥ नातरी बाळकोडेंसीं । मातेचें स्नेह जैसें । कां वसंतींच्या स्पर्शीं । मऊ मलयानिलु ॥ ६९ ॥ डोळयां प्रियाची भेटी ।

१ पीडा देणारी. २ वाईट बातमी ऐकून. ३ चिंता. ४ दुभती. ५ दुःखानें. ६ कासावीस. ७ पात्र झाले. ८ साहाय्य. ९ दुःख; व्याधि. १० डाग देऊं नये. ११ दुखवूं नये. १२ घाव. १३ मानानें. १४ उणें न पाहाणें. १५ परीक्षा करणें. १६ सदयतेनें. १७ पाण्यासारखें. १८ आपला. १९ नाश करून. २० खळगा. २१ बोंचल्यावर. २२ पाय. २३ निर्माण केलें. २४ कमलानें. २५ सुगंध. २६ मार्गांत. २७ चालता होतो. २८ कोणच्याही विषयापासून इंद्रियांस विकार होऊं न देणें. २९ मलय पर्वतावरील सुगंध वारा.

मनांत न आणतां जसा चांगला वैद्य त्याच्या दुःखाचें निवारण करतो; ४१ किंवा एखादी गाय चिखलांत रुतल्यावर तिचें दुःख पाहून ज्याचे मनांत कासाविशी होते, तो ती दुभती आहे किंवा भाकड आहे इकडे लक्ष न देतां तिला वर काढतो; ४२ किंवा बुडणाऱ्या मनुष्याकडे पाहून ज्याच्या मनांत करुणा उत्पन्न होते, तो ज्याप्रमाणें बुडणारा ब्राह्मण आहे किंवा अंत्यज आहे याची चौकशी न करितां त्यास बाहेर काढून त्याचें प्राणरक्षण करतो; ४३ अथवा महावनांत दुष्टांनीं एखाद्या पतिव्रता स्त्रीस लुबाडून तिला वस्त्रहीन करून सोडून दिलें आहे अशी स्त्री एखाद्या संभावित मनुष्याच्या दृष्टीस पडल्यावर तो जसा प्रथम तिच्या अंगावर आपलें वस्त्र टाकून नंतर तिची पुसतपास करितो, ४४तसेंच,जे अज्ञान व प्रमाद यांनीं व्याप्त आहेत किंवा पूर्वकर्मानुरूप ज्यांस कांहीं व्याधि जडलेली आहे व जे सर्वांच्या निंदेस पात्र झाले आहेत, ४५ त्यांना आपण स्वतः साह्य करून, त्यांना ज्या व्याधीपासून दुःख होत असतें तिचा विसर पाडतात; ४६ अरे, त्यांच्या पुढें येणाऱ्या मनुष्यांचे दोष ते आपल्या दृष्टीनें नाहींतसे करून मग त्यांचेकडे अवलोकन करतात. ४७ ज्याप्रमाणें शालिग्राममूर्तीस वस्त्रालंकार घालून व उत्तम पुष्पें वाहून मग आपलें चित्त तिच्याकडे लावावें, किंवा शेतांत धान्य पेरून उत्तम रीतीचें पीक आल्यावर जसें त्याजकडे पाहून समाधान मानावें, अथवा आपल्या घरीं अतिथि आला असतां त्यास अन्नदान देऊन संतोषित केल्यावर ज्याप्रमाणें त्याचा आशीर्वाद घ्यावयाचा, ४८ त्याप्रमाणें, आपल्या पुढें येणाऱ्या मनुष्याचा कमीपणा आपल्या गुणसामर्थ्यानें दूर करून नंतर त्याजकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहतात. ४९ असें न करतां त्याच्या वर्मावर डाग देऊं नये, अथवा त्यांच्या पापकर्मांचा उच्चार करून त्यास दुःख देऊं नये; व त्यांस असणाऱ्या व्याधीचें नांव घेऊन तूं व्याधिष्ट आहेस असें म्हणूं नये. १५० परंतु ज्या उपायानें कोणीही मनुष्य वाईट स्थितींतून उत्तम स्थितींत येईल तेच उपाय जो करतो, पण त्याच्या वर्मीं डाग देत नाहीं;५१ तर, अर्जुना, उत्तम मनुष्याच्या मानानें जो दुसऱ्यास कनिष्ट मानीत नाहीं, व त्याचे दोष मनांत आणीत नाहीं, ५२ तेंच 'अपैशून्याचें' खरें लक्षण होय; आणि, अर्जुना, मोक्षमार्गाचें सुखावह मुख्य साधन हेंच होय. ५३ आतां, दया अशी असावी कीं, ज्याप्रमाणें पौर्णिमेचा चंद्र हा शांति देण्यांत लहान अथवा थोर असा पर्याय न ठेवितां सर्वांस सारखीच शांति देतो, ५४ त्याप्रमाणें, दयार्द्र अंतःकरणानें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करितेवेळेस तो उत्तम आहे किंवा अधम आहे हें मनांत न आणतां सर्वांचें दुःख निवारण करतो; ५५ जगतांत पाण्यासारखी वस्तु दुसरी कोणती आहे, कीं गवत सुकूं लागलें असतां जें आपला स्वतः नाश करून त्याचें आपल्या ओलाव्यानें रक्षण करितें ! ५६ त्याप्रमाणें, आपल्या समोर पीडित मनुष्य आला असतां, त्याच्या कळवळीनें, त्यास जरी आपलें सर्वस्व दिलें तर आपण त्यास कांहींच दिलें नाहीं असें जो मानतो; ५७ पाणी वाहात असतांना वाटेंत खळगा आला असतां तो भरून टाकल्याशिवाय जसें तें पुढें जात नाहीं, तसा आपल्या समोरील श्रमलेल्या मनुष्यास संतोषित केल्याशिवाय जो पुढें जात नाहीं; ५८ ज्याप्रमाणें पायांत कांटा बोंचला असतां जीव कळवळतो,त्याप्रमाणें दुसऱ्याचें संकट पाहिलें असतां ज्याचें मन कळवळतें; ५९किंवा पायास थंड पदार्थ चोळल्यावर डोळ्यांस जसा गारवा येतो, तसें दुसऱ्याचें सुख पाहून ज्याला सुख होतें; १६० किंबहुना, तहान लागलेल्या मनुष्याची तृषा भागण्याकरितां जसें जगांत पाणी निर्माण केलें आहे, त्याप्रमाणें दुःखित मनुष्याचें दुःख हरण करण्याकरितांच जो या जगांत राहतो; ६१ अशा गुणांनीं युक्त जो पुरुष असतो, तो दयेची केवळ मूर्तिच होय; आणि, हे वीरोत्तमा, त्याचा जन्मतःच मी ऋणी आहें. ६२ सूर्योदय होण्याबरोबर कमळाचें फूल उमलतें, परंतु सूर्य जसा त्याच्या सुगंधाचा उपभोग घेत नाहीं; ६३ किंवा वसंतऋतूंत वनांत पुष्कळ झाडें टवटवीत होतात, तथापि त्यांतील एकाही झाडाचा उपभोग न घेतां तो जसा चालता होतो; ६४ फार काय ! लक्ष्मी महासिद्धींसह जरी श्रीविष्णूंजवळ प्राप्त झाली, तरी जसें त्यांचें तिच्याकडे लक्ष जात नाहीं; ६५ तसें आपल्यास आवडणारे इहलोकींचे किंवा परलोकींचे भोग जरी चाकर झाले, तरी त्यांच्या मनांत त्यांचा उपभोग घ्यावा असें येत नाहीं. ६६ फार काय सांगावें ! ते कौतुकानें देखील विषयाची इच्छा करीत नाहींत. अशी जी दशा, तिला 'अलोलुपत्व' असें म्हणतात. ६७ मधमाशीस जसें तिचें मोहोळ सुखकारक आहे, किंवा जलचरांस जसें पाणी प्रिय आहे, किंवा पक्ष्यांना आकाश फिरण्यास मोकळें आहे;६८ किंवा बाळकाला सुख व्हावें या दृष्टीनें आईचें जसें त्यावर प्रेम असतें; अथवा वसंतऋतु सुरू झाल्यावर जसा मलय पर्वतावरील वारा मंद सुगंध वाहतो; ६९ प्रिय वस्तु पाहिली असतां जसें डोळ्यांस समा-

कां पिलियां कूर्मीची दिठी। तैसी भूतमात्रीं राहटी। मवाळे ते ॥१७०॥ स्पर्शें आतिमृदु । मुखीं घेतां सुस्वादु । घ्राणासि सुगंधु । उजाळु आंगें ॥७१॥ तो आवडे तेवढा घेतां । विरुद्ध जरी न होता । तरी उपमे येता । कापुर कीं ॥७२॥ परी महाभूतें पोटीं वाहे । तेवींचि परमाणूमाजि सामाये । या विश्वानुसार होये । गगन जैसें ॥७३॥ काय सांगों ऐसें जिणें । जें जगाचेनि जीवे प्राणें । तया नांव म्हणे । मौर्दव मी ॥७४॥ आतां पराजयें राजा । जैसा कदर्थिजे लाजा । कां मानिया निस्तेजा । निकृष्टास्तव ॥७५॥ ना ना चांडाळमंदिराशीं । अवचटें आलिया संन्यासी । मग लाज होय जैसी । उत्तमा तया ॥७६॥ क्षत्रियां रणीं पळोनि जाणें । ते कोण साहे लाजिरवाणें । कां वैधव्यें पाचारणें । महासतियेतें ॥७७॥ रूपसा उदयलें कुष्ट । संभावितां कुटीचें बोट । तया लाजा प्राणसंकट । होय जैसें ॥७८॥ तैसें औटहातपणें । जें शंव होऊनि जिणें । उपजों उपजों मरणें । नावानावा ॥७९॥ तियें गर्भमेदमुसें । रक्तमूत्ररसें । वोंतीव होऊनि असे । तें लाजिरवाणें ॥१८०॥ हें बहु असो देहपणें । नामरूपासि येणें । नाहीं गा लाजिरवाणें । तयाहूनि ॥८१॥ ऐसैसिया अवकळा । घेपे शरीराचा कंटाळा । ते लाज पैं निर्मळा । निसुंगा गोड ॥८२॥ आतां सूत्रतंतु तुटलिया । चेष्टाचि ठाके सायखेडिया । तैसी प्राणजयें कर्मेंद्रियां । खुंटे गती ॥८३॥ कीं मावळलिया दिनकरु । सरे किरणांचा प्रसरु । तैसा मनोजयें प्रकारु । ज्ञानेंद्रियांचा ॥८४॥ एवं मनपवननियमें । होती दाही इंद्रियें अक्षमें । तें अचापल्य वर्मे । येणें होय ॥८५॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

अन्वय—भारत, तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचम्, अद्रोहः, न अतिमानता [इत्येतानि लक्षणानि] दैवीं संपदं अभिजातस्य [पुरुषस्य] भवन्ति. ॥३॥

आतां ईश्वरप्राप्तीलागीं । प्रवर्ततां ज्ञानमार्गीं । धिंवसेयांच्या आंगीं । उणीव नोहे ॥८६॥ वोखटें मरणा ऐसें । तेंही आलें अग्निप्रवेशें । परी प्राणेश्वरोद्देशें । न गणीचि सती ॥८७॥ तैसें आत्मनाथाचिया आंधीं । लाऊनि विषयविषाची बाधी । धावों आवडे पाणधीं । शून्यांचिये ॥८८॥ न ठाके निषेधु आड । न पडे विधीची भीड । नुपजेचि जीवीं कोड । महासिद्धीचें ॥८९॥ ऐसें ईश्वराकडे निर्जे । धांवे आपसया सहज । तया नांव तेज । आध्यात्मिकें तें ॥१९०॥ आतां सर्वही साहाणतिया गरिमों । गर्वा न ये तोचि क्षमा । जैसें देह वाहोनि रोमा । वाहणें नेणे ॥९१॥ आणि मातलिया इंद्रियांचे वेग । कां प्राचीनें खवळले रोग । अथवा योगवियोग । प्रियाप्रियाचे ॥९२॥ यया आघवियाचाचि थोरु । एके वेळे आलिया पूरु । तरी अगस्त्य का होऊनि धीरु । उभा ठाके ॥९३॥ आकाशीं धूमाची रेखा । उठिली बहुवा आगळिका । ते गिळी येकीं झुळुका । वारा जेवीं ॥९४॥ तैसें अधिभूताधिदैवां । अध्यात्मादि उपद्रवां । पातलेया पांडवा । गिळूनि घाली ॥९५॥ ऐसें चित्तक्षोभाच्या अवसरीं । उचलूनि धैर्या जें चांगावें करी । धृती म्हणिपे अवधारीं । तियेतें गा ॥९६॥ आतां निर्वाळूनि कनकें । भरिला गांगेंपीयूखें । तया कलशाचियासारिखें । शौच असे ॥९७॥ जे आंगीं निष्काम आचारु । जीवीं विवेकु साचारु । तो सबाह्य घडला आकारु । शुचित्वाचाचि ॥९८॥ कां फेडित पाप ताप । पोखीत तीरींचे पादप ।

---

१ मृदु. २ पांढरा स्वच्छ. ३ नम्रता. ४ दुःखित होतो. ५ निकृष्टावस्था प्राप्त झाली असतां. ६ वाईट आळ. ७ शरीर. ८ दुश्चिन्ह. ९ साधूला १० कोडग्याला. ११ पंगु. १२ स्थिरपणा. १३ ती इच्छा धारण करणाऱ्याच्या. १४ पतीकरितां. १५ चिंता. १६ कठीण मार्गी. १७ अंतराळीं. १८ मन. १९ शारिरिक. २० सहन करणारांत. २१ महत्त्व. २२ पूर्वकर्मानें. २३ मानुषी व दैवी. २४ कायम. २५ स्वच्छ करून. २६ गंगारूप अमृतानें. २७ शुचिर्भूतपणा. २८ वृक्ष.

धान होतें, किंवा ज्याप्रमाणें कासवी आपल्या दृष्टीनें पिलांचें पोषण करतें, त्याप्रमाणें ज्यांची दृष्टि भूतमात्राच्या ठिकाणीं प्रेमयुक्त असते, १७० हात लावला असतां मऊ लागतो, तोंडांत घातला असतां रुचकर लागतो, नाकास ज्याचा सुगंध येतो, व रूपानें पाहिलें असतां जो पांढरा स्वच्छ आहे, ७१ असा जो कापूर, तो वाटेल तितका खाल्ला असतां जर त्याजपासून बाधा झाली नसती, तर तो उपमेस पात्र झाला असता; ७२ परंतु ज्याच्या पोटांत पंचमहाभूतांचा समावेश होतो, त्याचप्रमाणें, जो परमाणूंतही सामावतो, व गगन जसें विश्वाच्या आकाराप्रमाणें आकारास येतें; ७३ फार काय सांगावें ! जे जगाच्या जीवनाकरितांच वांचतात; अशी जी स्थिति, तिला 'मार्दव' असें मी म्हणतों. ७४ पराजित झालेला राजा जसा लज्जेनें दुःखी होतो, अथवा निकृष्ट स्थिति प्राप्त झाली असतां मानी पुरुष जसा निस्तेज होतो;७५किंवा एखादा उत्तम संन्यासी अकस्मात् एखाद्या चांडाळाच्या घरांत गेला असतां त्यास जशी लज्जा उत्पन्न होते; ७६ क्षत्रियाला रणांतून पळून जाण्याचा प्रसंग आला असतां तो सहन करण्यास जशी त्याला लाज वाटते; किंवा पतिव्रता स्त्रीस 'गंगाभागीरथी' या नांवानें हाक मारली असतां जसें तिला दुःख होतें; ७७ सुंदर मनुष्यास कोड उत्पन्न झालें, अथवा संभावितावर वाईट आळ आला, तर त्यांना ज्याप्रमाणें लज्जेनें प्राणसंकट उत्पन्न होतें, ७८ त्याप्रमाणें, साडेतीन हात शरीर धारण करून निरनिराळ्या योनींत उत्पन्न होणें व मरणें याची, ७९ आणि गर्भमेदरूपी मुशींत रक्त व मूत्र यांच्या रसांचें ओतींव शरीर धारण करण्याची ज्यांना लाज वाटते; १८० फार काय सांगावें ? तर ज्यांना देह धारण करून नांवारूपास येण्यापेक्षां दुसरी कोणतीही लाजिरवाणी गोष्ट वाटत नाहीं; ८१ अशा दुश्चिन्हांनीं युक्त असें जें शरीर, तें धारण करण्याचा साधूंना कंटाळा असून लाज उत्पन्न होते; व इतर जे कोडगे लोक आहेत, त्यांना तेंच शरीर धारण करण्याची गोडी वाटते. ८२ ज्याप्रमाणें कळसूत्री बाहुल्यांच्या दोऱ्या तुटल्यावर त्यांची चेष्टा बंद होते, त्याप्रमाणें प्राणाचा जय केला असतां कर्मेंद्रियांची गति बंद होते. ८३ किंवा सूर्य मावळल्यावर त्याच्या किरणांची प्रभा बंद होते, त्याप्रमाणें मनाचा जय केला असतां ज्ञानेंद्रियांची मति कुंठित होते. ८४ याप्रमाणें मन व प्राण यांचा जय केला असतां दाहा इंद्रियें पंगु होतात, त्यालाच 'अचापल्य' असें म्हणतात. ८५

अर्जुना, प्रगल्भता, क्षमा, धैर्य, शुचिर्भूतपणा, दुसऱ्याचा हेवा न करणें व मानीपणाचा अभाव हीं लक्षणें दैवी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥ ३ ॥

आतां, ईश्वरप्राप्तीकरतां ज्ञानमार्गाचें मनापासून अवलंबन केलें असतां त्याला उणीव पडत नाहीं. ८६ पतिव्रता स्त्री पतीच्या मरणानंतर अग्निप्रवेश करून मरणासारखा वाईट प्रसंग आला तरी सहगमन करण्यास मागेंपुढें पहात नाहीं, ८७ त्याप्रमाणें, जो आत्म्याची चिंता लागल्यामुळें विषयांस विषवत् मानून; आत्मप्राप्तीकरितां सुषुम्ना नाडींतून प्राणवायु नेण्यासारख्या कठीण मार्गाचेंही अवलंबन करतो; ८८ त्याला शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची अडचण व मीड नसते; व महासिद्धि प्राप्त झाली असतां तिचेंही त्यास कौतुक वाटत नाहीं. ८९ याप्रमाणें ज्याचें मन आपण होऊन ईश्वराकडे धाव घेतें, त्याला शारीरिक तेज असें म्हणतात. १९० आतां, सर्व सहन करणारांत मी श्रेष्ठ असा ज्याला गर्व उत्पन्न होत नाहीं, त्यालाच क्षमा असें म्हणतात. ज्याप्रमाणें देह हा सर्व रोम धारण करीत असूनही त्याचा गर्व बाळगीत नाहीं; ९१ आणि विषयसेवनाविषयीं इंद्रियांची अति प्रवृत्ति, किंवा पूर्वकर्मानें रोगाची प्राप्ति, अथवा प्रिय वस्तूचा योग ९२ या सर्व गोष्टी जरी एकसमयावच्छेदेंकरून प्राप्त झाल्या, तरी जो अगस्ती ऋषीप्रमाणें धीर धरून त्या सहन करतो; ९३ आकाशांत धुराचा मोठा लोट गेला तरी ज्याप्रमाणें वाऱ्याची एक झुळुक त्यास नष्ट करते, ९४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक हे उपद्रव जरी एकदम उत्पन्न झाले, तरी जो ते सर्व गिळून टाकतो; ९५ आणि याप्रमाणें चित्तांत राग उत्पन्न होण्याचे वेळीं धैर्य कायम ठेवितो, त्यालाच धृति असें म्हणतात. ९६ आतां, सुवर्णकलश स्वच्छ करून त्यांत गंगारूपी अमृत भरलें असतां तें जसें सबंच शुद्ध असतें, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९७ ज्या मनुष्याचें आचरण निष्काम असतें व ज्याच्या अंतर्यामीं विवेक जागृत असतो, तो जसा अंतर्यामीं व बाहेरूनही शुद्ध असतो, त्याप्रमाणें 'शौच' होय. ९८ गंगेचें उदक जसें समुद्राकडे जातांना सहज तीरावरील वृक्षांचें पोषण करितें, व स्नान करणारांचेंही पाप नाहींसें

समुद्रा जाय आप । गंगेचें जैसें ॥९९॥ कां जगाचें आंध्य फेडितु । श्रियेचीं[1] राउळें उघाडितु । निघे जैसा भास्वतु[2] । प्रदक्षिणे ॥२००॥ तैसीं बांधलीं सोडिता । बुडालीं काढिता । सांकडीं फेडिता । आर्तांचिया ॥१॥ किंबहुना दिवसराती । पुढिलांचें सुख उन्नति । आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥२॥ वांचूनि आपुलिया काजालागीं । प्राणिजाताच्या अहितभागीं । संकल्पाचीही आडवंगी[3] । न करणें जें ॥३॥ पैं अद्रोहत्व ऐशिया गोष्टी । ऐकसी जिया किरीटी । तें सांगितलें हे दिठी । पाहीं ये तैसें ॥४॥ आणि गंगा शंभूच्या माथां । पावोनि संकोचे जेविं पार्था । तेविं मान्यपणें सर्वथा । लाजणें जें ॥५॥ तें हें पुढतपुढती । अमानित्व जाण सुमती । मागां सांगितलेंसें किती । तेंचि तें बोलों ॥६॥ एवं इहीं सव्विसें । ब्रह्मसंपदा हे वसत असे । मोक्षचक्रवर्तीचें जैसें । अग्रहार होय ॥७॥ ना ना हे संपत्ति दैवी । या गुणतीर्थांची[4] नीच नवी । निर्विण्ण[5]सगराची दैवी । गंगाचि आली ॥८॥ कीं गुणकुसुमांची माळा । हे घेऊनि मुक्तिबाळा । वैराग्यनिरपेक्षाचा गळा । गिंवसीत असे ॥९॥ कीं सव्विसेंगुणज्योती । इहीं उजळूनि आरती । गीता आत्मया निजपती । नीरांजना[6] आली ॥२१०॥ उगाळितें[7] निर्मळें । गुण इयेंचि मुक्ताफळें । दैवी शुक्ति कळें[8] । गीतार्णवींची[9] ॥११॥ काय बहु वानूं ऐसी । अभिव्यक्ती[10] ये अपैसी । केलें दैवी गुणराशी । संपत्ती रूप ॥ १२ ॥ आतां दुःखाची आंतुवटें[11] वेली । दोषकाट्यांची जरी भरली । तरी निजें[12]अभिधानीं घालीं । आसुरी ते ॥१३॥ पैं त्याज्य त्यजावयालागीं । जाणावी जरी अनुपयोगी । तरी ऐका ते चांगी । श्रोत्रशक्ती[13] ॥१४॥ तरी नरकव्यथा थोरी । आणावया दोषीं वोरीं मेळू केला ते आसुरी । संपत्ति हे ॥१५॥ ना ना विषवर्गु एकवटु । तया नांव जैसा बासटु[14] । आसुरी संपत्ति हा खोटु[15] । दोषांचा तैसा ॥१६॥

दंभो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ४

अन्वय—पार्थ, दंभः, दर्पः, अतिमानः, क्रोधः च पारुष्यं एव च अज्ञानं [एतानि लक्षणानि] आसुरीं संपदम् अभिजातस्य [पुरुषस्य भवन्ति]. ॥४॥

तरी तयाचि आसुरी । दोषांमाजीं जया वीरा । वाईटपणाचा[16] डांगोरा । तो दंभु ऐसा ॥१७॥ जैसी आपुली जननी । नेंभ्र[17] दाविलिया जनीं । तें तीर्थचि परी पतनीं । कारण होय ॥१८॥ कां विद्या[18] गुरूपदिष्टा[19] । बोभाइलिया[20] चोहटां । तरि इष्टदा[21] परि अनिष्टा । हेतु होती ॥१९॥ पैं आंगें बुडतां महापूरीं । जे वेगें काढी पैलतीरीं । ते नावचि बांधिलिया शिरीं । बुडवी जैसी ॥२२०॥ कारण जें जीविता । तें वोनिकें[22] जरि सेवितां । तरि अन्नचि पंडुसुता । होय विष ॥२१॥ तैसा दृष्टादृष्टाचा[23] सखा । धर्मु जाला तो फोकारिजे देखा । तरि तारिता तोचि दोखा- । लागीं होय ॥२२॥ म्हणौनि वाचेचा चौबारां[24] । घातलिया धर्माचा पसारा । धर्मुचि तो अधर्मु होय वीरा । तो दंभु[25] जाणें ॥२३॥ आतां मूर्खांचिये जिभे । अक्षराचा आंबुला[26] सुंभे[27] । आणि तो ब्रह्मसभे । नेरिझे[28] जैसा ॥२४॥ कां मोदुरी[29] कोकांचा घोडा । गजपतिही[30] मानी थोडा । कां कांटियेवरिल्या सरडा । स्वर्गुही नीच ॥२५॥ तृणाचेनि इंधनें । आगी धांवे गगनें । थिल्लर[31]बळें मीनें । न गणिजे सिंधू ॥२६॥ तैसा माजे स्त्रिया धनें । विद्या स्तुती बहुतें मानें । एके दिवसींचेनि परान्नें । अल्पकु[32] जैसा ॥२७॥ अभ्रच्छायेचिया जोडी । निदैवु घर

१ संपत्तीचीं. २ सूर्य. ३ आडवळा. ४ ह्या सव्वीस गुणांची. ५ वैराग्यरूपी. ६ ओंवाळण्यास. ७ उकलून वर आलेलीं. ८ शिंपल्यांतून. ९ गीतारूप समुद्रांतून. १० स्पष्ट करणें. ११ भरलेली. १२ आपले मनांत. १३ सावधगिरीनें. १४ अति भयंकर विष—काळकूट. १५ गोळा. १६ प्रमुखत्वाचा. १७ निंदा करून. १८ ब्रह्मविद्या. १९ गुरूनें उपदेशिलेली. २० उघड केली. २१ हित करणारी. २२ उत्तम म्हणून अधिक खाल्लें. २३ इहपरलोकचा. २४ चव्हाटा. २५ ढोंग. २६ शिंतोडा; चार अक्षरें. २७ पडला; प्राप्त झाली तर. २८ भीत नाहीं. २९ मद्यपी. ३० राजा. ३१ डबकें. ३२ दरिद्री.

करून त्यांस संसारतापापासून मुक्त करतें; १९ किंवा ज्याप्रमाणें सूर्य आपली रोजची प्रदक्षिणा करण्यास निघाला म्हणजे अंधकाराचा नाश करतो, व जगांतील संपत्तीचीं मंदिरें उघडून व्यापार सुरू होतो, २०० त्याप्रमाणें, जे बद्ध असतील त्यांना मुक्त करून, व जे संसारसागरांत बुडाले आहेत त्यांना तारून, जे पीडित आहेत त्यांचें दुःख निवारण करतो; १ किंबहुना रात्रंदिवस स्वार्थ साधीत असतांही जो दुसऱ्याचें सुख वाढवितो; आणि २ स्वार्थ साधण्याकरितां दुसऱ्याचा नाश करण्याविषयीं ज्याच्या अंतःकरणांत संकल्पही उत्पन्न होत नाहींत, ३ त्यालाच, अर्जुना, 'अद्रोहत्व' असें म्हणतात; व तें मीं तुला तुझ्या दृष्टीस उघड रीतीनें पडेल असें सांगितलें आहे. ४ आणि, पार्था, भगीरथानें गंगेची प्रार्थना करून तिला मृत्युलोकांत आणिते वेळीं तिला शंकरांनीं आपले जटेंत धारण केल्यावर तिचा आपले वेगाचा गर्व हरण होऊन ती लज्जित झाली, त्याप्रमाणें, लोकांनीं मान दिला असतां जो संकोचित होतो, ५ त्यालाच, हे सुमते अर्जुना, 'अमानित्व' असें म्हणतात; याबद्दल तुला मागें पुष्कळ वेळां सांगितलें आहे. तेंच तें पुनः किती सांगूं ? ६ याप्रमाणें दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणांना चक्रवर्ती परमात्म्यानें अग्रहार करून दिली आहे. ७ किंवा ही दैवी संपत्ति या सव्वीस गुणरूपी तीर्थांनीं नित्य नवी असून, वैराग्यरूपी सगराचा उद्धार करण्याकरितां जणू काय भगवती गंगाच प्राप्त झाली आहे. ८ किंवा ही गुणरूपी पुष्पांची माळ हातांत घेऊन मुक्तिरूप वधू निरपेक्ष वैराग्यरूप वराचा गळा शोधीत आहे; (त्याला वरण्याकरितां पाहत आहे;) ९ अथवा या गुणरूपी वाती लावून, गीता आपल्या आत्मरूपी पतीस ओंवाळण्याकरितां आरती घेऊन आली आहे. २१० किंवा गीतारूप समुद्रांतील हीं सुगुणरूपी मोत्यें दैवी संपत्तिरूप शिंपल्यांत उत्पन्न झालीं आहेत. ११ दैवी संपत्तीचीं जीं हीं लक्षणें सांगितलीं, त्यांपेक्षां अधिक किती म्हणून सांगूं ? १२ आतां, आसुरी संपत्ति ही दुःखरूपी वेली असून दोषरूपी कांट्यांनीं जरी भरलेली आहे, तरी तूं आपले मनांत ती समजून घे. १३ कारण असें पहा—जी वस्तु त्याज्य आहे, ती आपल्या उपयोगाची नाहीं हें खरें; पण तिचा त्याग करण्याकरितांच ती फार सावधपणें ऐकून घे. १४ हें बघ– [जीवांना] भयंकर अशी नरकप्राप्ति करून देण्याकरितां घोर दोषांनीं जी आपली जूट केली आहे तीच ही आसुरी संपत्ति. १५ किंवा, सगळीं विषें एकत्र झालीं म्हणजे ज्याप्रमाणें त्यांस काळकूट हें नांव द्यावें, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्ति म्हणजे दोषांचा गोळाच होय. १६

अर्जुना, ढोंगीपणा, गर्व, मानीपणा, क्रोध, मर्मभेदक भाषण आणि अज्ञान हीं लक्षणें आसुरी संपत्तींत उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे ठिकाणीं असतात. ॥ ४ ॥

हे वीरा, ह्या आसुर दोषांमध्यें जो मुख्य म्हणून प्रसिद्ध आहे, तो दंभ असा आहेः १७ ज्याप्रमाणें आपल्या आईची निंदा करून तिचे दोष लोकांस उघड केले असतां ती तीर्थाप्रमाणें आपल्यास पावन करणारी असूनही आपल्या पतनास तीच कारणीभूत होते; १८ किंवा गुरूपासून संपादन केलेली ब्रह्मविद्या जर चव्हाट्यावर उघड करीत बसलें, तर ती आपलें हित करणारी असूनही तिजपासून आपलें अहितच होतें; १९ हें पहा—जी स्वतः महापुरांत पाण्यांत बुडून दुसऱ्यास वेगानें पलीकडील तीरास नेते, तीच नाव जर आपल्या डोक्यावर घेतली, तर ज्याप्रमाणें आपल्यास बुडविते; २२० हे पांडुसुता, जीवाचें रक्षण करणारें जें अन्न, तेंच उत्तम म्हणून जर अधिक सेवन केलें, तर तें अन्न खरें–परंतु विषाप्रमाणें घातक होतें, २१ त्याप्रमाणें, इहपरलोकींचा सखा जो धर्म, तो जर चव्हाट्यावर उघडा केला, तर तो आपल्यास तारणारा खरा–परंतु त्याजपासून दोष घडतात. २२ म्हणून, हे वीरा, आपण केलेला धर्म जर चहूंकडे आपल्या वाचेनें प्रसिद्ध केला, तर तो धर्मच अधर्म होतो, आणि त्यालाच दंभ असें म्हणतात. २३ आतां, मूर्ख मनुष्यास चार अक्षरें येण्याबरोबर तो जसा ब्रह्मदेवाचे सभेंतही वल्गना करण्यास भीत नाहीं; २४ किंवा मद्यपान केलेल्या मनुष्याचा घोडा जसा राजाचे स्वारीसही तुच्छ मानतो; अथवा कांटेरी झाडावरील सरडा झाडाच्या वरच्या टोंकावर बसला म्हणजे आपण स्वर्गापेक्षांही उंच स्थानीं आहों असें मानतो; २५ तृण हेंच इंधन मिळालें तरी अग्नीच्या ज्वाला ज्याप्रमाणें आकाशाला जाऊन पोहोंचतात; किंवा डबक्यांतील मासा त्याच्या जोरावर समुद्र तुच्छ मानतो; २६ अथवा ज्याप्रमाणें एक दिवस परान्न मिळालें कीं तेवढ्यानें दरिद्री उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें जो स्त्री, धन, विद्या, स्तुति व बहुमान यांनीं उन्मत्त होतो; २७ एखादे दिवशीं

मोडी । मृगांबु देखोनि फोडी । पाणियाडें मूर्ख ॥२८॥ किंबहुना ऐसैसें । उतणें जें संपत्तिमिसें । तो दंडु गा अनारिसें । न बोलें घेईं ॥२९॥ आणि जगा वेदीं विश्वासु । आणि विश्वासीं पूज्य ईशु । जगीं एक तेजसु । सूर्युचि हा ॥२३०॥ जग स्पृहे आस्पद । एक सार्वभौमपद । न मरणें निर्विवाद । जगा पढियें ॥३१॥ म्हणौनि जग उत्साहें । यातें वानूं जाये । कीं तें आइकोनि मत्सरु वाहे । फुगों लागे ॥३२॥ म्हणे ईश्वरातें खायें । तया वेदां विष सूयें । गोसामाजीं आयें । मंगीत असें ॥३३॥ पतंगा नावडे ज्योती । खद्योता भानूची खंती । टिटिभेनें अपांपती । वैरी केला ॥३४॥ तैसा अभिमानाचेनि मोहें । ईश्वराचेंही नाम न साहे । बापातें म्हणे मज हे । सवती जाली ॥३५॥ ऐसा मान्यतेचा पुष्टगंडु । तो अभिमानी परमलंडु । रौरवाचा रूंदु । मार्गुचि पैं ॥३६॥ आणि पुढिलाचें सुख । देखणियाचें होय मिष । चढे क्रोधाग्नीचें विख । मनोवृत्ती ॥३७॥ शीतजलाचिये भेटी । तातला तेलीं आगी उठी । चंद्रु देखोनि जळे पोटीं । कोल्हा जैसा ॥३८॥ विश्वाचें आयुष्य जेणें उजळे । तो सूर्यु उदैला देखोनि सकळें । पापिया फुटती डोळे । डुडुळाचे ॥३९॥ जगाची सुखपहांट । चोरा मरणाहूनि निकृष्ट । दुधाचें काळकूट । होय व्याळीं ॥२४०॥ अगाध समुद्रजळें । प्राशितां अधिक जळे । वडवाग्नी न मिळे । शांति कहीं ॥४१॥ तैसा विद्याविनोदविभवें । देखे पुढिलांचीं दैवें । तंव तंव रोषु दुणावे । क्रोधु तो जाण ॥४२॥ आणि मन सर्पाची कुटी । डोळे नाराचांची सुटी । बोलणें ते वृष्टी । इंगळांची ॥४३॥ येर जें क्रियाजात । तें तिखयांचें करवत । ऐसें सबाह्य खसोसित । जयाचें गा ॥४४॥ तो मनुष्यांत अधमु जाण । पारुष्याचें अवतरण । आतां आइक खुण । अज्ञानाची ॥४५॥ तरी शीतोष्णस्पर्शा । निवाडु नेणे पाषाणु जैसा । कां रात्री आणि दिवसा । जात्यंधु तो ॥४६॥ आगी उठला आरोगणें । जैसा खाद्याखाद्य न म्हणे । कां परिस पाडु नेणे । सोनया लोहा ॥४७॥ नातरि ते नानारसीं । रिघोनि दर्वी जैसी । परि रसस्वादासी । चाखों नेणे ॥४८॥ कां वारा जैसा पारखी । नव्हेचि गा मार्गामार्गाविखीं । तैसें कृत्याकृत्यविवेकीं । अंधपण जें ॥४९॥ हें चोख हें मैळ । ऐसें नेणोनियां बाळ । देखे तें केवळ । मुखींचि घाली ॥२५०॥ तैसें पापपुण्याचें खिचटें । करोनि खातां बुद्धिचेष्टे । कडु मधुर न वाटे । ऐसी जे दशा ॥५१॥ तिये नाम अज्ञान । या बोला नाहीं आन । एवं साही दोषांचें चिन्ह । सांगितलें ॥५२॥ इहींच साही दोषांगीं । हे आसुरी संपत्ति दांटुगी । जैसें थोर विष भुजंगीं । अंग सानें ॥५३॥ कां तिघां वन्हींच्या पांती । पाहतां थोडे ठाय गमती । परि विश्वही प्राणाहुती । करूं न पुरे ॥५४॥ धातयाही गेलिया शरण । त्रिदोषीं न चुके मरण । तया तिहींची दुणी जाण । साही दोष हे ॥५५॥ इहीं साही दोषीं संपूर्णीं । जाली इयेची उभारणी । म्हणोनि आसुरी उणी । संपदा नव्हे ॥५६॥ परि क्रूरग्रहांची जैसी । मांदी मिळे एकेचि राशी । कां येती निंदकापासीं । अशेष पापें ॥५७॥ मरणाराचें आंग ।

१ आड. २ गर्व. ३ इच्छा करितें. ४ स्थान. ५ आवडतें. ६ गोसा–रक्षण करणारा. ७ सत्ता. ८ टिटवीनें ९ समुद्र. १० मोठा ताठा. ११ उन्मत्त. १२ रौरव नरकाचा. १३ प्रसिद्ध १४ तापलेल्या. १५ सकाळीं. १६ घुबडाचे. १७ ऐश्वर्य. १८ वारूळ. १९ बाणांची. २० वृष्टि. २१ पोळादी. २२ मनास टोचणाऱ्या क्रियांनीं भरलेलें. २३ कठोर भाषणाचें २४ लक्षण; मूर्ति. २५ खावयाला. २६ पळी. २७ खिचडी २८ बुद्धिव्यापारास. २९ वक्रादय. ३० संख्या. ३१ ब्रह्मदेवाकडे ३२ दुष्ट.

अभ्रच्छाया पडलेली पाहून, [आतां आपल्याला बसावयास सावली काय करावयाची आहे अशा विचारानें] दैवहीन मनुष्य ज्याप्रमाणें आपलें घर मोडून टाकतो, किंवा जसा मृगजळ पाहून एखादा मूर्ख मनुष्य आपल्या घरांतील आड बुजवून टाकतो;२८ किंबहुना याप्रमाणें संपत्तीच्या योगानें जें उन्मत्त होणें, त्याला दर्प असें म्हणतात, असें तुला मी निःसंशय सांगतों. २९ आणि सर्व जगाचा वेदावर भरंवसा आहे; व ईश्वर सर्व जगास पूज्य आहे; आणि सर्व जगांत सूर्याप्रमाणें तेजस्वी दुसरा कोणी नाहीं; २३० सर्व जगास एका सार्वभौमपदाची इच्छा असते; व आपल्यास मरण येऊं नये हें सर्व जगास आवडतें हें निर्विवाद आहे; ३१ म्हणून लोक मोठ्या उत्साहानें वेदाचें व ईश्वराचें वर्णन करतात; पण तें ऐकल्याबरोबर ज्याचे मनांत मत्सर उत्पन्न होऊन जो रागावतो; ३२ व म्हणतो कीं, मी ईश्वरास खाऊन टाकीन, वेदास विष घालून ठार करीन, व जो सर्वांचें रक्षण करणारा त्याची सत्ता हरण करीन! ३३ पतंगाला दिव्याचा उजेड सहन होत नाहीं, काजव्याला सूर्याचा तिटकारा येतो, व टिटवी समुद्राशीं वैर मांडते; ३४ त्याप्रमाणें, ईश्वराची कोणीं स्तुति केली असतां अभिमानाच्या मदानें त्याला सहन होत नाहीं; व बाप आपल्या संपत्तीचा अंश मागेल या भीतीनें म्हणतो कीं, ही मला सवतच उत्पन्न झाली आहे! ३५ याप्रमाणें ज्याचे अंगांत मानाचा अतिशय ताठा भरला आहे, तोच 'अभिमानी' होय. तो उन्मत्त पुरुष रौरव नरकाचा हमरस्ताच होय.३६ आणि दुसऱ्याचें सुख पाहण्याचें निमित्त होण्याबरोबर ज्याच्या मनोवृत्तीस क्रोधरूप अग्नीचें विष चढतें; ३७ ज्याप्रमाणें तापलेल्या तेलांत थंड पाणी टाकलें असतां तें जास्त भडकतें, किंवा चंद्राला पाहतांच कोल्हा आपल्या मनांत जळफळायास लागतो; ३८ ज्याच्या योगानें सर्व विश्वाचे व्यापार सुरू होतात तोच सूर्य सकाळीं उगवलेला पाहून पापी घुबडाचे मात्र डोळे फुटतात; ३९ जी पहांट झाली म्हणजे सर्व लोकांस सुख होतें, तिच्याचपासून चोरांस मरणाहूनही जास्त दुःख होतें; आणि सर्पास दूध घातलें तरी त्याचें भयंकर असें विषच होतें; २४० अगाध अशा समुद्रजलाचें प्राशन करीत असतांही वडवाग्नि उलटा अधिकच प्रदीप्त होतो, आणि त्याला शांतता म्हणून कसली ती नाहींच; ४१ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें विद्याविनोदवैभव आणि सभाग्यता हीं पाहून ज्याच्या अंगाचा अगदीं तीळपापड होऊन जातो, त्याला 'क्रोध' असें म्हणतात. ४२ ज्याचें मन सर्पाच्या वारुळाप्रमाणें असून दृष्टि बाणांच्या अग्राप्रमाणें तीक्ष्ण असते, व ज्याचें भाषण अग्नीच्या वर्षावाप्रमाणें प्रखर असतें; ४३ आणि ज्याच्या इतर क्रिया पोलादी करवतप्रमाणें इतरांना त्रासदायक आहेत; अशा प्रकारें जो दुसऱ्याचे मनास भेद होणाऱ्या क्रियांनीं अंतर्बाह्य भरलेला आहे, ४४ तो मनुष्यांत अधम असें समज. याप्रमाणें पारुष्याचें लक्षण होय; आतां अज्ञानाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ४५ ज्याप्रमाणें दगडास थंडी व ऊन यांच्या स्पर्शाची समज नसते; किंवा जन्मांधास रात्र व दिवस समजत नाहींत. ४६ अग्नि भडकल्यावर तो जसा कोणत्या वस्तूचा नाश करावा किंवा कोणतीचा करूं नये हें जाणत नाहीं; अथवा परिसास सोनें किंवा लोखंड यांत जसा भेद नसतो; ४७ किंवा पळी ज्याप्रमाणें नानातऱ्हेच्या रसांत फिरविली तरी तिला रस किंवा स्वाद यांचा उपभोग घेतां येत नाहीं; ४८ अथवा वारा वाहूं लागला म्हणजे हा लहान किंवा मोठा रस्ता न समजतां सर्वत्र वाहतो, त्याप्रमाणें, चांगल्या किंवा वाईट कृत्याच्या विचाराविषयीं जो अंधळा असतो; ४९ ही वस्तु चांगली किंवा वाईट हें न जाणतां, लहान मूल जसें जी वस्तु पाहील ती तोंडांत घालतें, २५० त्याप्रमाणें पापपुण्याची खिचडी करून ती खातें वेळीं (कोणतेंही कृत्य करते वेळेस) बुद्धिव्यापाऱ्यास कडू किंवा मधुर (बरें किंवा वाईट) न समजणें अशी जी दशा, ५१ तिला अज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. याप्रमाणें सहाही दोषांचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ५२ हे सहाही दोष अंगीं असल्यामुळेंच ही आसुरी संपत्ति मोठी बलाढ्य झालेली आहे. ज्याप्रमाणें सर्पाचें शरीर लहान असलें तरी त्याचें विष भयंकर असतें; ५३ किंवा प्रलयाग्नि, विद्युदग्नि व वडवाग्नि या तीन अग्नींची संख्या पाहूं गेलें असतां थोडी आहे, पण ते भडकल्यावर त्यांना प्राणाहुति करण्याला हें विश्वही पुरणार नाहीं; ५४ ब्रह्मदेवास शरण गेलें असतांही ज्या त्रिदोष झालेल्या मनुष्याचें मरण चुकत नाहीं, त्या तीन दोषांच्या दुप्पट हे सहा दोष आहेत असें समज.५५ या संपूर्ण सहा दोषांनीं ह्या आसुरी संपत्तीची उभारणी झाली असल्यामुळें, ही कमी आहे असें नाहीं. ५६ परंतु क्रूर ग्रहांचा समुदाय एखादे वेळीं एकाच राशीला येतो, किंवा निंदा करणाराला जशीं सर्व पापें लागतात; ५७ मरण समीप आलेल्या मनुष्यास ज्याप्रमाणें सर्व

पडिघाती अवघेचि रोग । कां कुमुहूर्तीं दुर्योग । एकवटती ॥५८॥ विश्वासला आतुडवीजे चोरा । शिणला सुईजे महापुरा । तैसें दोषीं इहीं नरा । अनिष्ट कीजे ॥५९॥ कां आयुष्य जातिये वेळे । शेळिये सातवेडाळि मिळे । तैसे साही दोष सगळे । जोडती तया ॥२६०॥ मोक्षमार्गाकडे । जैं ययाचा आंबुखा पडे । तैं न निघे म्हणौनि बुडे । संसारीं जो ॥६१॥ अधमां योनींच्या पाउटीं । उतरत जो किरीटी । स्थावरांही तळवटीं । बैसणें घे ॥६२॥ हें असो तयाच्या ठायीं । मिळोनि साही दोषीं इहीं । आसुरी संपत्ति पाहीं । वाढविजे ॥६३॥ ऐसिया या दोनी । संपदा प्रसिद्धा जनीं । सांगितलिया चिन्हीं । वेगळाल्या ॥६४॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ५

अन्वय—दैवी संपत् विमोक्षाय [च] आसुरी [संपत्] निबंधाय मता. पाण्डव, [त्वं] दैवीं संपदं अभिजात: असि [तस्मात्] मा शुचः. ॥५॥

इया दोन्हींमाजीं पहिली । दैवी जे म्हणितली । ते मोक्षसूर्यें पाहली । उखाचि जाण ॥६५॥ येरी जे दुसरी । संपत्ति कां आसुरी । ते मोहलोहाची खरी । सांखळी जीवां ॥६६॥ परि हें आइकोनि झणें । भय घेसी हो मनें । काय रात्रीचा दिनें । धाकु धरिजे ॥६७॥ हे आसुरी संपत्ति तया । बंधालागीं धनंजया । जो साहीं दोषां यया । आश्रयो होय ॥६८॥ तूं तंव पांडवा । सांगितलेया दैवा । गुणनिधी बरवा । जन्मलासी ॥६९॥ म्हणोनि पार्था तूं या । दैवी संपत्ती स्वामिया । होऊनि यावें उवायें । कैवल्याचिया २७०

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

अन्वय—पार्थ ! अस्मिन् लोके दैव: च आसुरः एव द्वौ भूतसर्गौ [स्तः; तत्र] दैवः विस्तरशः प्रोक्तः; आसुरं मे शृणु. ॥६॥

आणि दैवां आसुरां । संपत्तिवंतां नरां । अनादिसिद्ध उजगरा[11] । राहाटीचा आहे ॥७१॥ जैसें रात्रीच्या अवसरीं । व्यापारिजे निशाचरीं । दिवसा सुव्यवहारीं । मनुष्यादिकीं ॥७२॥ तैसिया आपुलिया राहाटीं । वर्तती दोनी सृष्टी । दैवी आणि किरीटी । आसुरी येथ ॥७३॥ तेवींची विस्तारूनि दैवी । ज्ञानकथनादि[12] प्रस्तावीं । मागील ग्रंथीं बरवी । सांगितली ॥७४॥ आतां आसुरी जे सृष्टि । तेथिंची उपलऊं[13] गोठी । अवधानाची दिठी । दे पां निकी ॥७५॥ तरी वाद्यंवीण नादु । नेदी कवणाही सादु । कां अपुष्पीं मकरंदु[14] । न लभे जैसा ॥७६॥ तैसी प्रकृति हे आसुर । एकली नोहे गोचर । जंव एकाधें शरीर । माल्हातीना[15] ॥७७॥ मग आविष्करला लांकुडें । पावकु जैसा जोडे । तैसी प्राणिदेहीं सांपडे । आंटोपली[16] हे ॥७८॥ ते वेळीं जे वाढी उंसा । तेचि आंतुला रसा । देहाधाराचा उसोसा । प्राणियांचा ॥७९॥ आतां तयांचि प्राणियां । रूप करूं धनंजया । घडले जे आसुरिया । दोषवृंदीं ॥२८०॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७

अन्वय—आसुराः जनाः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं न विदुः; च तेषु न शौचं न च अपि आचारः न सत्यम् विद्यते. ॥७॥

तरि पुण्यालागीं प्रवृत्ती । कां पापाविषयीं निवृत्ती । या जाणणेयाची राती । तयांचें मन ॥८१॥ निगणेया आणि प्रवेशा । चित्त नेदीतु आवेशा । कोशकिटु जैसा । जाळिंगला[17] पैं ॥८२॥ कां दिधलें मागुती येईल । कीं नये हें पुढील । न पाहातां दे भांडवल । मूर्ख चोरां ॥८३॥ तैसिया प्रवृत्ति निवृत्ति दोन्ही । नेणिजती आसुरीं जनीं । आणि शौच तें स्वप्नीं । देखती ना ते ॥८४॥ काळिमा सांडील कोळसा । वरि चोखी[19] होईल वायसा । राक्षसही मांसा । विटों शके ॥८५॥ परि आसुरां प्राणियां । शौच

१ व्यापतात. २ सांपडावा. ३ पडावा. ४ सात नांग्यांची इंगळी. ५ चिंतोडा; गवसणी. ६ पायन्मांनीं. ७ उजाडकेकी. ८ पहांट; प्रातःकाळ. ९ सूर्यानें. १० सुख भोगण्यास. ११ मार्ग. १२ ज्ञान सांगते वेळीं. १३ सांगूं. १४ पुष्परस. १५ आश्रय केल्याशिवाय. १६ मावळेली. १७ वाट. १८ कोंडला. १९ पांढरेपणा.

रोग ग्रस्त करतात, किंवा कुमुहूर्ताचे वेळीं कुयोग एकत्र होतात; ५८ दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा मनुष्य चोरांच्या तावडींत सांपडावा, किंवा थकला-भागलेला मनुष्य महापुरांत पडावा [म्हणजे त्यांचे वाईट परिणाम होतात], त्याप्रमाणें, या दोषांनीं मनुष्याचें अतिशय अनिष्ट होतें. ५९ किंवा शेळी मरते वेळीं तिला सात नाग्यांची इंगळी चावते, त्याप्रमाणें हे सहा दोष त्या मनुष्यास प्राप्त होतात, कीं २६० ज्याचे मोक्षमार्गास जाण्याचे सर्व उपाय बंद असतात त्यामुळें जो संसारसागरांत बुडतो; ६१ आणि, अर्जुना, अधम योनीच्या पायऱ्यांनीं उतरत उतरत जो स्थावर योनीच्या तळापर्यंत येऊन ठेपतो. ६२ हें असो; त्याच्या ठिकाणीं हे सहा दोष एकत्र होऊन आसुरी संपत्ति वाढवितात. ६३ याप्रमाणें जगांत ज्या ह्या दोन संपत्ति प्रसिद्ध आहेत, त्यांचीं निरनिराळीं लक्षणें तुला सांगितलीं. ६४

दैवी संपत्तीपासून संसारांतून सुटका होते, आणि आसुरी संपत्तीपासून संसाराचें बंधन प्राप्त होतें. अर्जुना, तूं दैवी संपत्तींत जन्मला आहेस, तेव्हां तूं शोक करूं नको. ॥ ५ ॥

या दोन संपत्तींपैकीं पहिली जी दैवी संपत्ति तुला सांगितली, ती म्हणजे मोक्षरूपी सूर्याच्या उदयानें झालेली पहांटच आहे असें समज. [सूर्योदयाच्या पूर्वी जशी पहांट होते, तशी ह्या दैवी संपत्तीची प्राप्ति म्हणजे मोक्षापूर्वीची स्थिति होय.] ६५ दुसरी जी आसुरी संपत्ति, ती जीवास मोहरूपी लोखंडाची बिडीच होय. ६६ पण हें ऐकून तूं मनांत धास्ती घेशील हो! हें पहा—सूर्यानें रात्रीचा का धाक बाळगावा ? ६७ हे धनंजया, या आसुरी संपत्तीच्या सपाट्यांत तोच सांपडतो, कीं जो या सहा गुणांस आश्रय देतो. ६८ अर्जुना, तूं तर असा जन्म पावला आहेस कीं, आतां सांगितलेल्या या दैवी गुणांचा उत्तम असा समुद्रच. ६९ म्हणून, पार्था, तूं या दैवी संपत्तीचा स्वामी होऊन, मोक्षसुख घेण्यास ये. ७०

अर्जुना, या लोकीं दैव आणि आसुर असे दोन प्रकारचेच मनुष्यांचे वर्ग आहेत. त्यांपैकीं, दैववर्ग पूर्वी तुला विस्तारानें सांगितलाच आहे; आतां आसुरवर्गाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक. ॥६॥

आणि या दैवी व आसुरी संपत्तींनीं युक्त अशा लोकांच्या वागणुकीचे अनादिसिद्ध मार्ग चालत आलेले आहेत. ७१ ज्याप्रमाणें रात्रीं निशाचरांचे व्यापार चालू असतात, व दिवसा मनुष्यादिकांचे उत्तम व्यापार चालत असतात, ७२ त्याप्रमाणें, अर्जुना, आपआपल्या मार्गानें ही दैवी व आसुरी सृष्टि चालत असते. ७३ त्याचप्रमाणें, ज्ञान सांगते वेळीं दैवी संपत्ति मागले अध्यायांत विस्तारेंकरून सांगितली. ७४ आतां, आसुरी संपत्तींत वागणारे जे लोक, त्यांसंबंधीं तुला सांगतों तिकडे पूर्ण लक्ष असूं दे. ७५ तर नाद ज्याप्रमाणें वाद्याशिवाय कोणास ऐकूं येत नाहीं, किंवा पुष्पाशिवाय मकरंद मिळत नाहीं, ७६ त्याप्रमाणें ह्या आसुरी संपत्तीनें एखाद्या शरीराचा आश्रय केल्याशिवाय ती दृष्टीस पडत नाहीं. ७७ मग लांकडावर लांकूड घासल्यानें जसा त्या ठिकाणीं अग्नि दृष्टीस पडतो, तशी मनुष्याच्या देहांत ओतप्रोत भरलेली ही दृष्टोत्पत्तीस येते. ७८ त्या वेळीं, ऊंस ज्याप्रमाणें वाढत जाईल तसा त्यांतील रसही वाढतो, त्याप्रमाणें, जसजसा प्राण्याचा देह वाढेल तसतशी तीही वाढते. ७९ आतां, अर्जुना, आसुरी संपत्तीच्या दोषांनीं युक्त असे जे प्राणी जन्मलेले आहेत, त्यांचीं लक्षणें तुला सांगतों. २८०

आसुरी संपत्तीच्या लोकांना, कोणतें काम करावें व कोणतें करूं नये हें समजत नाहीं; आणि त्यांचे ठिकाणीं अंतर्बाह्य शुचिर्भूतपणा आणि त्याचप्रमाणें आचार व सत्य हीं नसतात. ॥ ७ ॥

तर पुण्याचरणाविषयीं प्रवृत्ति किंवा पापाचरणाविषयीं निषेध याज्ञानाचा ज्यांचे अंतःकरणांत काळोख असतो; ८१ कोशकिडा आवेशानें आपलें घरटें बांधूं लागला म्हणजे ज्याप्रमाणें आपल्यास बाहेर निघण्याला किंवा आंत प्रवेश करण्याला वाट आहे किंवा नाहीं इकडे लक्ष न देतां आंत कोंडला जातो; ८२ अथवा आपण दिलेलें भांडवल वसूल होईल किंवा नाहीं हा पुढील विचार न पाहतां मूर्ख मनुष्य चोरास कर्जाऊ पैसे देतो, ८३ त्याप्रमाणें, आसुरी संपत्तीचा आश्रय करणारे जे लोक आहेत, ते प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही मार्ग जाणीत नाहींत; आणि शुचित्व कसें तें त्यांना स्वप्नांत देखील माहीत नसतें. ८४ कोळसाही आपला काळेपणा टाकील, कावळाही पांढरा होईल, आणि राक्षसही मांस खाण्याचा वीट मानतील; ८५ पण, अर्जुना, ज्याप्रमाणें मद्या

नाहीं धनंजया । पवित्रत्व जेविं भांडिया । मद्याचिया ॥८६॥ वाढविती विधीची आस । कां पाहाती वडिलांची वासें । आचाराची भाष । नेणतीचि ते ॥८७॥ जैसें चरणें शेळियेचें । कां धांवणें वारियाचें । जाळणें आगीचें । भलतेउतें ॥८८॥ तैसें पुढां सूनि स्वैर । आचरती ते गा आसुर । सत्येंसि कीर वैर । सदाचि तयां ॥८९॥ जरी नांगिया आपुलिया । विंचू करी गुदगुलिया । तरी साचा बोलिया । बोलती ते ॥२९०॥ अपानाचेनि तोंडें । जरि सुगंधा येणें घडे । तरि सत्य तयां जोडे । आसुरांतें ॥९१॥ ऐसें ते न करितां कांहीं । आंगचि वोखटें पाहीं । आतां बोलती ते नवाई । सांगिजेल ॥९२॥ येऱ्हवीं कैरेयाच्या ठायीं चांग । तें तयासि कैंचें नीट आंग । तैसा आसुरांचा प्रसंग । प्रसंगें परिस ॥९३॥ उधवणीचें जेविं तोंड । उर्भळी धुवांचे उभडं । हें जाणिजे तेविं उघड । सांगों ते बोल ॥९४॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वय—'[इदं] जगत् असत्यं, अप्रतिष्ठं, अनीश्वरम्, अपरस्परसंभूतं, [च] कामहैतुकं [अस्ति], अन्यत् किं?' [इति ते] आहुः. ॥८॥

तरि विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो । चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ॥९५॥ वेदीं अन्यायी पडे । तो निरयभोगें दंडे । सन्यायी तो सुरवाडें । स्वर्गीं जिये ॥९६॥ ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था । इयेतें म्हणती ते वृथा । अवघेंचि हें ॥९७॥ यज्ञमूढ ठकिले यागीं । देवपिसे प्रतिमालिंगीं । नागवले भगवे योगी । समाधिभ्रमें ॥९८॥ येथ आपलेनि बळें । भोगिजे जें जें वेंटाळे । हेंवांचोनि वेगळें । पुण्य आहे ॥९९॥ ना अशक्तपणें आंगिकें । वेगळ वेंटाळीं न टके । ऐसा गोंदिजेवीण विषयसुखें । तेंचि पाप ॥३००॥ प्राण वेपती संपन्नांचे । हें पाप जरी साचें । तरी सर्वस्व हाता ये तयांचें । हें पुण्यफळ कीं ॥१॥ बळी अबळातें खाय । हेंचि बांधित[13] जरी होय । तरी मासयां कां न होय । निसंतान ॥२॥ आणि कुळें शोधूनि दोन्ही । कुमारेंचि शुभलग्नीं । मेळवीजती प्रजासाधनीं । हेतु जरी ॥३॥ तरी पशुपक्ष्यादि जाती । जया मिती नाहीं संतती । तयां कोणें प्रतिपदीं[14] । विवाह केले ॥४॥ चोरियेचें धन आलें । तरि तें कोणासि विष जालें । वाळंभें[15] परद्वार[16] केलें । कोढी कोणी होय ॥५॥ म्हणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी । आणि परत्राच्या गांवीं[17] । करी तो भोगी ॥६॥ परि परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि तें वावो । आणि कर्ता निमे[18] मा ठावो । भोग्यासि कवणु ॥७॥ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकीं । तैसाचि कृमिही नरकीं । कोळतु श्लोंघे[19] ॥८॥ म्हणौनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु । जे दोहीं ठायीं सुखभोगु । कामाचाचि तो ॥९॥ याकारणें कामें । स्त्रीपुरुषयुग्में । मिळती तेथ जन्मे । आघवें जग ॥३१०॥ आणि जें जें अभिलांषें[20] । स्वार्थालागीं हें पोषे[21] । पाठीं परस्परद्वेषें । कामचि नाशी ॥११॥ एवं कामावांचूनि कांहीं । जगा मूळचि आन नाहीं । ऐसें बोलती पाहीं आसुर गा ते ॥१२॥ आतां असो हें किडाळें[22] । बोलीं न करूं पवळ । सांगतांचि सैंफोल[23] । होतसे वाचा ॥१३॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

अन्वय—एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानः, अल्पबुद्धयः, उग्रकर्माणः अहिताः जगतः क्षयाय प्रभवन्ति. ॥९॥

---

१ नाहींशी करतात. २ वाट. ३ पुढें करून. ४ उंटाच्या. ५ धुराळ्याचें. ६ ओकते. ७ धुराचे. ८ लोट. ९ नरक. १० न्यायानें वागणारा. ११ सुखानें. १२ गांजला जातो. १३ पाप. १४ पावलोपावलीं. १५ आवडीनें १६ व्यभिचार. १७ परलोकीं. १८ मरतो. १९ संतोष मानतो. २० इच्छेनें. २१ मिळवितो. २२ निंद्य. २३ व्यर्थ.

च्या पात्रास पवित्रपणा येत नाहीं, त्याप्रमाणें या आसुरी प्राण्यास शुचित्व येणार नाहीं. ८६ ज्यांना शास्त्रोक्त कर्मांची इच्छा नसते, जे वडिलांच्या आज्ञेची वाट पहात नाहींत, आणि आचाराची ज्यांना ओळखही नसते; ८७ ज्याप्रमाणें शेळी हवा तो पाला खाते, किंवा वारा वाटेल तिकडे वाहतो, तसाच अग्नि एकदा भडकल्यावर हवा तो पदार्थ जाळून टाकतो, ८८ त्याप्रमाणें, आपले इच्छेला पुढें करून आसुरी संपत्तीचे लोक आचरण करितात; व त्याबरोबर त्यांचें नेहमीं हाडवैर असतें. ८९ जर विंचू आपली नांगी मारून त्यायोगानें लोकांस गुद्गुल्या करूं शकेल, तरच त्यांच्या बोलण्यांत सत्य आढळेल. २९० गुदद्वारांतून निघणारा वारा जर सुगंधयुक्त निघेल, तरच आसुरी संपत्तीच्या लोकांजवळ सत्य सांपडेल। ९१ अशा प्रकारें कांहीं न करतांही ते स्वभावतःच वाईट असतात. समजलास? आतां, त्यांचे बोलण्याचा नवलाव तुला सांगतों. ९२ एरव्हीं, उंटाच्या ठिकाणीं पाहूं गेलें तर त्याचा कोणता अवयव नीट आहे म्हणून सांगतां येणार? त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीच्या लोकांची स्थिति आहे. परंतु प्रसंगानुसार सांगतों ती ऐक. ९३ आतां जीं आम्ही त्यांचीं भाषणें सांगणार आहों, तीं म्हणजे धुराड्याच्या तोंडांतून ज्याप्रमाणें धुराचे लोट बाहेर निघतात, त्याप्रमाणें असतात असें समज. ९४

' हें जग लबाड, धर्माधर्माची स्थिति ज्यांत नाहीं असें, ईश्वररहित, संयोगजन्य आणि ज्याला काम हेंच मूळ कारण, असें आहे, दुसरें काय ? ' असें ते म्हणतात. ॥ ८ ॥

तर विश्व हें अनादि चालत आलेलें आहे, व त्या ठिकाणीं ईश्वर हा सर्वांत श्रेष्ठ असून तेथील नियंता आहे, आणि तेथील चावडीवर वेद हे न्याय व अन्याय यांचा उलगडा करतात; ९५ वेद ज्याला अन्यायी ठरवितात, त्याला नरकभोगाची शिक्षा होते; व न्यायी ठरवितात तो सुखानें स्वर्गास जातो. ९६ पार्था, अनादिकालापासून चालत आलेली जी ही विश्वाची व्यवस्था, तिला, हें सर्व खोटें आहे, असें ते म्हणतात. ९७ ज्यांना यज्ञाचें वेड लागलें आहे, ते यज्ञ करून फसतात; ज्यांना देवांची पूजा करण्याचें वेड लागलें आहे, ते मूर्तिपूजा करतात; व जे समाधियोगानें भ्रम पावले आहेत, ते हा संसार टाकून भगवीं वस्त्रें पांघरून योगी होतात. ९८ या जगांत आपल्या सामर्थ्यानें ज्याचा उपभोग घेतां येईल त्यावांचून दुसरें पुण्य आहे काय? ९९ सर्व विषयोपभोग एकत्र करून अंगांत शक्ति नसल्यामुळें त्यांचा उपभोग ज्याला घेतां येत नाहीं, तेंच पाप होय. ३०० श्रीमान लोकांचे प्राण हरण करणें हें जरी खरोखर पाप आहे, तरी त्यांचें सर्व धन आपले हातांत येतें हें पुण्यफळ होय. १ जो बलवान असतो तो अशक्ताचा नाश करतो, हें जर पाप म्हणावें, तर मोठे मासे लहान माशांस खातात तर त्यांचें निसंतान कसें होत नाहीं? २ आणि दोन्हीकडील कुळें शोधून प्रजा उत्पन्न करण्याच्या हेतूनें जर मुलामुलींचे सुमुहूर्तावर विवाह करतात, ३ तर पशुपक्ष्यादिकांस जी अनिवार संतति होते, त्यांचीं सुमुहूर्त पाहून पावलोपावलीं कोण लग्नें लावितो? ४ चोरून आणलेल्या धनाचा कोणीं उपयोग केला असतां कोणास तें विषाप्रमाणें बाधलें आहे काय? किंवा आवडीनें व्यभिचार केला असतां कोणास कोड उत्पन्न झालें आहे काय? ५ म्हणून, ईश्वर जो जगाचा स्वामी आहे, तो धर्माधर्मानें वागणारास शासन करतो, आणि या लोकीं केलेलें कार्य मनुष्यास परलोकीं भोगावें लागतें; ६ परंतु परलोक व ईश्वर दिसत नाहींत, म्हणून त्याविषयीं बोलणें व्यर्थ होय; आणि पुण्य किंवा पाप करणारा मरण पावला तर त्याचीं फळें भोगण्यास कोण उरतो? ७ हें पहा—स्वर्गलोकीं ज्याप्रमाणें उर्वशीच्या उपभोगानें इंद्र सुखी असतो, त्याप्रमाणें नरकांतील किडेही त्यांतच संतोष मानतात. ८ म्हणून नरक किंवा स्वर्ग हें पापकर्माचें किंवा पुण्यकर्मांचें फळ नाहीं. कारण दोन्ही ठिकाणीं कामाचाच सुखोपभोग प्राप्त होतो. ९ यास्तव कामाच्या इच्छेनें स्त्रीपुरुष एकत्र झाले असतां सर्व जगाची उत्पत्ति होते; १० आणि आपल्या हिताकरितां जी जी इच्छा करून आपण कांहीं मिळवितों, त्याचा आपल्यास वीट आल्यावर द्वेष उत्पन्न होऊन आपली इच्छाच त्याचा नाश करिते. ११ याप्रमाणें, जगाच्या उत्पत्तीस कामावांचून दुसरें कांहीं नाहीं, असें आसुर लोक म्हणतात. १२ आतां ह्या निंद्य बोलण्याचा जास्ती विचार नको. कारण याविषयीं चर्चा करणें केवळ व्यर्थ होय. १३

या पूर्वोक्त दृष्टीचा आश्रय करून ज्यांचे स्वभाव दुष्ट झाले आहेत, जे विषयलंपट झाले आहेत, जे भयंकर कर्में करणारे व सर्वांशीं वैर करणारे आहेत, असे आसुरी संपत्तींतील लोक जगाचा नाश करण्यास उत्पन्न झालेले असतात. ॥ ९ ॥

आणि ईश्वराचिया खंती । दुसधियाचि करिती घांथी । हेंही नाहीं चित्तीं । निश्चयो एकु ॥३१४॥ किंबहुना उघड । आंगीं लाऊनियां पाखांड । नास्तिकपणाचें हाडें । रोंविलें जीवीं ॥१५॥ ते वेळीं स्वर्गालागीं आदरु । कां नरकाचा अडदरु । या वासनांचा अंकुरु । जळोनि गेला ॥१६॥ मग केवळ ये देहखोडां । अमेध्योदकाचा बुडबुडा । विषयपंकीं बुडाला । बुडाले गा ॥१७॥ जैं आटांवे होती जळचर । तैं ढोहीं मिळती ढीवर । कां पडावें होय शरीर । तैं रोगां उदयो ॥१८॥ उदैजणें केतूचें जैसें । विश्वा अनिष्टोद्देशें । जन्मती ते तैसे । लोकां आटूं ॥१९॥ विरूढलिया अशुभ । फुटती तैं ते कोंभ । पापाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ॥३२०॥ आणि मागां पुढां जाळणें । नांचूनि आगी कांहीं नेणे । तैसें विरुद्धचि एक करणें । भलतेयां ॥२१॥ परि तेंचि गा करणें । आदरिती संभ्रमें जेणें । तो आईक पार्था म्हणे । श्रीनिवासु ॥२२॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः॥

अन्वय—दुष्पूरं कामम् आश्रित्य मोहात् असत् ग्राहान् गृहीत्वा अशुचिव्रताः दंभमानमदान्विताः प्रवर्तंते. ॥ १० ॥

तरि जाळ पाणियें न भरे । आगी इंधनें न पुरे । तयां दुर्भराचिये धुरे । भुकाळु जो ॥२३॥ तया कामाचा वोळंवा । जीवीं धरूनि पांडवा । दंभमानाचा मेळावा । मेळविती ॥२४॥ मातलिया कुंजरा । आगळी जाली मदिरा । तैसा मदाचा ताठा तंव जरा । चढतां आंगीं ॥२५॥ आणि आग्रहा तोचि ठावो । वरि मौढ्याऐसा सावोंवो । मग काय वानूं निर्वाहो । निश्चयाचा ॥२६॥ जिहीं परोपतापु घडे । पराचा जीवु रगडे । तिहीं कर्मीं होऊनि गाढे । जन्मवृत्ती ॥२७॥ मग आपुलें केलें फोकारिती । आणि जगातें धिक्कारिती । दाही दिशीं पसरिती । स्पृहाजाळ ॥२८॥ ऐसेनि गा आटोपें । थोरिये जाणिती पापें । धर्म धेनू खुरपें । सुटलें जैसें ॥२९

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥११॥

अन्वय—[ते] अपरिमेयां प्रलयांताम् चिंताम् उपाश्रिताः च कामोपभोगपरमाः एतावत् इति निश्चिताः ॥ ११ ॥

याचि येका आयुती । तयाचिया कर्मप्रवृत्ती । आजि जिणियाही परौती । वाहती चिंता ॥३३०॥ पाताळाहूनि निम्न । जियेचिये उंचिये सानें गगन । जे पाहतां त्रिभुवन । अणुही नोहे ॥३१॥ ते योगपटाची मवेणी । जीवीं अनियम चिंतवणी । जे सांडूं नेणे मरणीं । वल्लभा जैसी ॥३२॥ तैसी चिंता अपार । वाढविती निरंतर । जीवीं सूनि असोरें । विषयादिक ॥३३॥ स्त्रिया गाइलें आइकावें । स्त्रीरूप डोळां देखावें । सर्वेंद्रियें आलिंगावें । स्त्रियेतेंचि ॥३४॥ कुरवंडी कीजे अमृतें । ऐसें सुख स्त्रियेपरौतें । नाहींचि म्हणौनि चित्तें । निश्चयो केला ॥३५॥ मग तयाचि स्त्रीभोगा- लागीं पाताळ स्वर्गीं । धांवती दिग्विभागा- । परौतेही ॥३६॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

अन्वय—आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः कामभोगार्थं अन्यायेन अर्थसंचयान् ईहन्ते. ॥ १२ ॥

१ बडबड. २ [हा महारवाडा आहे हें समजण्याकरितां त्या ठिकाणीं एक हाड रोंवलेलें असतें, त्याप्रमाणें] ३ भय. ४ अपवित्र जलाचा. ५ मृत्यु ओढवतो. ६ कोळी. ७ पेरलें असतां. ८ समारंभानें. ९ आळें. १० तृप्ति न होणाऱ्या. ११ आश्रय. १२ हत्तीला. १३ सहाय. १४ परपीडा. १५ इच्छेचें जाळें. १६ अभिमानानें. १७ साधनानें. १८ खोल. १९ संन्याशास घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें. २० मोजणी. २१ चिंता धारण करतात. २२ संकटांत. २३ पतीचे ठिकाणीं एकनिष्ठ असणारी स्त्री. २४ खोटें. २५ दिशांच्या सीमेपलीकडे.

आणि ईश्वराचा तिटकारा करून नुसती बडबड करतात; इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्या चित्तांत एक निश्चय नसतो; १४ किंबहुना, आपण पाखांडी आहों असें म्हणवून घेऊन नास्तिकपणाचें हाड आपले जीवांत रोंवून घेतात. १५ मग स्वर्गाविषयीं श्रद्धा किंवा नरकाचें भय यांविषयीं त्यांचे मनांत कांहीं एक वागत नाहीं. १६ मग, वीरा अर्जुना, हे आसुरी लोक देहरूपी खोड्यांत सांपडून अपवित्र जलाच्या नाशवंत बुडबुड्याप्रमाणें विषयरूपी चिखलांत बुडतात. १७ ज्या वेळेस जलचरांचा मृत्यु ओढवतो, त्या वेळेस त्यांना धरण्याकरितां डोहावर कोळी लोक जमून जाळीं टाकतात; किंवा शरीर पतनाची वेळ आल्यावर रोग उद्भवतात;१८ किंवा प्रजेला पीडा व्हावयाची असली म्हणजे ज्याप्रमाणें धूमकेतु आकाशांत उगवतो, त्याप्रमाणें, लोकांचा नाश होण्याची वेळ आली म्हणजे आसुर उत्पन्न होतात. १९ ज्याप्रमाणें अशुभ पेरलें असतां त्याला अशुभच कोंब येतात, त्याप्रमाणें हे पापाचे चालतेबोलते कीर्तिस्तंभच आहेत. ३२० आणि ज्याप्रमाणें अग्नीला मागें अथवा पुढें आलेली वस्तु जाळण्याशिवाय दुसरें कर्तव्य नसतें, त्याप्रमाणें त्यांच्या जवळ येणारा मनुष्य चांगला असो अथवा वाईट असो, त्याचा हे नाशच करतात. २१ परंतु ज्या समारंभानें ते आपलीं कृत्यें करतात, त्याचें वर्णन करतों, तें ऐक, असें श्रीनिवास पार्थास म्हणाले. २२

अनिवार कामाचा स्वीकार करून व मोहानें भलताच ग्रह धरून ते दुराचारी, आणि दंभ, मान व मद यांनीं युक्त असे लोक कर्में करण्यास उद्युक्त होतात. ॥ १० ॥

तर जाळ्यांत कधीं पाणी सांठवितां येत नाहीं, व अग्नीला काष्टें कधीं पुरीं होत नाहींत, अशा दुर्भर वस्तूंप्रमाणें जो नेहमीं बुभुक्षित असतो, २३ त्या कामाला आपले मनांत आश्रय देऊन, हे पांडवा, जे दंभ व मान यांची त्यांत भर घालतात; २४ माजलेल्या हत्तीस ज्याप्रमाणें दारू पाजल्यावर तो अधिक उन्मत्त होतो, त्याप्रमाणें अंगांत मदाचा ताठा भरलेले ते आसुरी संपत्तीनें युक्त असे लोक जों जों वृद्ध होतात, तों तों आपणांस मोठे दुद्धाचार्य असें समजतात; २५ आणि ते कोणतीही गोष्ट दुराग्रहानें तडीस नेल्याशिवाय ठेवीत नाहींत, तशांत मूर्खपणाची भर पडल्यावर मग निश्चयाची दाद कोठें लागणार ! २६ ज्या योगानें दुसऱ्यास पीडा होईल किंवा दुसऱ्याची प्राणहानि होईल, तीं कर्में करण्याविषयीं जे नेहमीं प्रवृत्त असतात; २७ आपण केलेलें कृत्य चहूंकडे प्रसिद्ध करतात व जगाला तुच्छ मानतात; आणि त्यांच्या इच्छेस धाव घेण्यास दशदिशाही पुरत नाहींत! २८ ज्याप्रमाणें गाय शेतांत मोकळी सोडल्यावर ती हवी तिकडे चरते, त्याप्रमाणें अभिमानानें पापाचरणाची वृद्धि करतात; २९

जिचें मोजमाप करितां येत नाहीं, व मरणापर्यंत जिचा अंत होत नाहीं, अशा चिंतेचा आश्रय केलेल्या आणि कामोपभोगांमध्येंच मग्न झालेल्या पुरुषांचा , [कामशांति] हाच पुरुषार्थ होय, असा निश्चय झालेला असतो. ॥ ११ ॥

याच एका साधनानें ते आपलीं कर्में करतात, आणि मरण पावल्यावरही आपल्यास सुख मिळावें म्हणून काळजी वाहतात. ३३० जी चिंता पाताळाहूनही खोल व गगनाहूनही उंच, आणि जिच्याशीं तुलना केली असतां त्रिभुवन अणूएवढेंही दिसत नाहीं; ३१ संन्याशास घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें हे आपला कित्ता वळवून मनांत अनियमित चिंता धारण करतात; आणि ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्री संकटसमयींही आपल्या नवऱ्यास सोडीत नाहीं त्याप्रमाणें ती यांना सोडीत नाहीं. ३२ त्याचप्रमाणें, असार अशा विषयादिकांविषयीं नेहमीं मनांत लालसा बाळगून त्यांच्या प्राप्तीविषयीं अपार चिंता वाहतात, ३३ स्त्रियांचें गाणें नेहमीं ऐकावें, स्त्रियांचें स्वरूप डोळ्यांनीं पाहावें, सर्व इंद्रियांना स्त्रियांचेंच आलिंगन करण्यास सांपडावें; ३४आणि स्त्रीपासून होणाऱ्या सुखावरून अमृतही ओंवाळून टाकावें; अशा प्रकारें, स्त्रीपेक्षां अधिक असें दुसरें सुखच नाहीं असा त्यांचे मनानें निश्चय केलेला असतो. ३५ मग त्याच स्त्रीभोगाकरितां स्वर्गांत, पाताळांत किंवा दिशांचे सीमेपलीकडेही धाव घेण्यास ते तयार असतात. ३३६

शतशः आशापाशांनीं बद्ध झालेले व कामक्रोधांचे ठिकाणीं तत्पर असलेले ते लोक आपल्या इच्छेप्रमाणें भोग भोगण्याकरितां अन्यायानें पुष्कळ द्रव्य मिळविण्याची इच्छा करतात. ॥ १२ ॥

आमिषकवळु[1] थोरी आशा । न विचारितां गिळी मासा । तैसें कीजे विषयाशा । तवांसि गा ॥३७॥ वांछित तंव न पवती । मग कोरडियेचि आशेची संतती । वाढऊं वाढऊं होती । कोशकिडे ॥३८॥ आणि पसरिका अभिलाषु । अपूर्णु होय तोचि द्वेषु । एवं कामक्रोधांहूनि अधिकु । पुरुषार्थु नाहीं ॥३९॥ दिहा खोंकणें[2] रात्रीं जागोवा । ठाणांतरिया[3] जैसा पांडवा । अहोरात्रिही विसांवा । भेटेचिना ॥३४०॥ तैसें उंचौनि कोटिलें कामें । नेहटती[4] क्रोधाचिये ढेमे[5] । तरी रागद्वेष प्रेमें[6] । न माती केंही ॥४१॥ तेविंचि जीवींचिया हांवा । विषयवासनांचा मेळावा । केवा परी तो भोगावा । अर्थें कीं ना ॥४२॥ म्हणोनि भोगावयाजोगा । पुरता अर्थु पैं गा । आणावया जगा । झोंबती सैरा ॥४३॥ एकातें साधूनि मारिती । एकाचीं सर्वस्वें हरिती । एकालागीं उभारिती । अपायमंत्रें[8] ॥४४॥ पांखिकें[9] पोतीं वागुरा[10] । सुणीं[11] ससाणे चिकोटी[12] ओवांरा[13] । घेऊनि निघती डोंगरा । पारधी जैसे ॥४५॥ ते पोसावया पोट । मारूनि प्राणियांचे संघाट । आणिती ऐसें निकृष्ट । तेंही करीती ॥४६॥ परप्राणघातें । मेळविती वित्तें । मिळाल्या चित्तें । तोषणें कैसें ॥४७॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्॥१३॥

अन्वय—अद्य इदम् मया लब्धं, इमं मनोरथं [श्वः] प्राप्स्ये, इदम् धनं [अधुना] मे अस्ति, च [इदम्] अपि धनम् पुनः भविष्यति. ॥१३॥

म्हणे आजि मियां । संपत्ति बहुतेकांचिया । आपुलिया हातीं केलिया । धन्यु ना मी ॥४८॥ ऐसा श्लोघों[14] जंव जाये । तंव मन आणीकही वाहे । सवेंचि म्हणे पाहे । आणिकांचेंही आणूं ॥४९॥ हें जेतुकें असे जोडिलें । तयाचेनि भांडवलें । लाभा येईल उरलें । चराचर हें ॥३५०॥ ऐसेनि धना विश्वाचिया । मीचि होईन स्वामिया । मग दिठी पडे तया । उरों नेदीं ॥५१॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

अन्वय—असौ शत्रुः मया हतः, च अपरान् अपि हनिष्ये; अहं ईश्वरः, अहं भोगी, अहं सिद्धः, बलवान् [च] सुखी [अस्मि]. ॥ १४ ॥

हे मारिले वैरी थोडे । आणीकही[15] सोंधीन[16] गाढे । मग नांदेन पवाडें[17] । येकलाचि मी ॥५२॥ मग माझीं होतीक कांमारीं[18] । तियेंवांचूनि येरें मारीं । किंबहुना चराचरीं । ईश्वरु तो मी ॥५३॥ मी भोगभूमीचा रावो । आजि सर्वसुखासी ठावो । म्हणोनि इंद्रुही वावो । मातें पाहुनि ॥५४॥ मी मनें वाचा देहें । करीं तें कैसें नोहे । कें मजवांचूनि आहे । आज्ञासिद्ध[19] आन ॥५५॥ तंवचि बळिया काळु । जंव न दिसें मीं अतुर्बळु[20] । सुखाचा कीर निखिळु । रासिवो मीचि ॥५६॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य
इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

अन्वय—आढ्यः अभिजनवान् अस्मि, मया सदृशः कः अन्यः अस्ति ? अहं यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्ये इति ते अज्ञानविमोहिताः [संतः] ॥ १५ ॥

कुबेरु आथिलें[22] होये । परी तो नेणे माझी सोये[21] । संपत्ती मजसम नव्हे । श्रीनाथाही[24] ॥५७॥ माझिया कुळाचा उजाळु[25] । कां जातिगोतांचा मेळु । पाहतां

---

१ मांसाचे गोळे. २ चाकणें. ३ ठाण्यांतील स्वारास. ४ आदळतात. ५ टेंकडीवर. ६ कामक्रोध. ७ लढवितात. ८ नाश करण्याच्या युक्त्या. ९ पाश. १० जाळें ११ शिकारी कुत्रे. १२ चिकटण्या. १३ आके. १४ मैंडी मिरवीत असे तों. १५ मारीन. १६ बलाढ्य. १७ कौतिकानें. १८ सेवक. १९ आज्ञा करणारा. २० महाबलवान. २१ राशी. २२ संपन्न. २३ बरोबरी. २४ श्रीविष्णूंचीही. २५ नांवलौकिक.

गळास लाविलेल्या आमिषाच्या आशेनें मासा जसा तें खावयास जाऊन मरण पावतो, तसे हे विषयाच्या आशेनें मरण पावतात. ३७ इच्छित गोष्ट प्राप्त न होतां नेहमीं विषयांची कोरडी आशाच करून शेवटीं हे आपल्यास कोशकिड्याप्रमाणें बंधन करून घेतात; ३८ आणि ज्या वस्तूची इच्छा करावी, ती जर पूर्ण झाली नाहीं, तर लागलीच द्वेष उत्पन्न होतो. [याप्रमाणें नेहमीं वस्तुलाभापासून तृप्ति मानून तीच वस्तु न मिळाल्यामुळें क्रोधयुक्त होतात.] एवंच, कामक्रोध वाढविण्यापलीकडे ज्यांना कर्तव्य नसतें; ३९ अर्जुना, ज्याप्रमाणें ठाण्यांतील स्वारास दिवसा कामगिरीकरितां फिरावें लागतें, व रात्रीं गस्त घालावी लागते, म्हणून त्याला रात्रंदिवस विसावा नसतो, ३४० त्याप्रमाणें, उंच शिखरावरून कामानें लोटून दिल्यामुळें (ज्या वस्तूविषयी अतिशय इच्छा धरली, ती न मिळाल्यामुळें) क्रोधाच्या टेंकडीवर आदळतात, (क्रोधाविष्ट होतात,) तरी त्यांचें कामक्रोधाविषयींचें प्रेम कमी होत नाहीं. ४१ त्याचप्रमाणें, मनांत उत्पन्न झालेली विषयांची इच्छा पैशाशिवाय पूर्ण कोठून होणार ? ४२ म्हणून, विषयवासना पूर्ण होण्यापुरतें द्रव्य मिळविण्याकरितां जगांतील लोकांस त्रास देतात. ४३ एखाद्याला आडरानांत गांठून मारतात, एखाद्याचें सर्वस्व हरण करतात, व एखाद्याचा नाश करण्याकरितां युक्ति लढवितात. ४४ पारधी लोक डोंगरावर शिकारीस जाते वेळीं ज्याप्रमाणें आपल्याजवळ पाश, पोतीं, जाळीं, शिकारी कुत्रे, बहिरी ससाणे, चिकाट्या व भाले घेतात; ४५ आणि आपलें पोट भरण्याकरितां पुष्कळ प्राणी मारून आणतात, त्याप्रमाणें हेही अशीच वाईट कर्में करतात: ४६ दुसऱ्याचा प्राणघात करून द्रव्य मिळवितात; आणि तें मिळाल्यावर त्यांच्या चित्तास कसा संतोष होतो तें ऐक. ४७

हें मीं आज मिळविलें, हा मनोरथ मी उद्यां साध्य करीन, हें इतकें धन आतां मजपाशीं आहे, हेंही पुनः अधिक वाढेल, [असें मनोराज्य ते करितात.] ॥१३॥

तो म्हणतो, "आज बहुतेकांची संपत्ति मीं स्वाधीन करून घेतली आहे, तेव्हां मी आतां धन्य नाहीं काय ?" ४८ याप्रमाणें आपणच आपली मोठी मिरवीत आहे, तों त्याचे मनांत लागलीच इच्छा [illegible] होते कीं, "आणखीही पुष्कळ लोकांचें [illegible] करून आणूं. ४९ जेवढें कांहीं आज आपण मिळविलें आहे, तेवढ्या भांडवलावर, जें कांहीं आणखी चराचरांतकीं शिलक असेल तेवढें मिळवीन. (लुबाडावयाजोग्या श्रीमंतांजवळ आणखी जी कांहीं स्थावरजंगम संपत्ति शिलक असेल तीही हरण करून आणीन.) ३५० याप्रमाणें या विश्वांतील सर्व संपत्तीचा मीच मालक होईन. मग ज्याच्याकडे दृष्टि फिरवीन त्याचा नाश करीन ! ५१

हा शत्रु मीं मारला, व दुसरे आणखी देखील मारीन. मी मोठा समर्थ, मी विषयोपभोग घेणारा, मी संपन्न, मी बलवान, व मीच सुखी, [आहें असें ते मानितात.] ॥ १४ ॥

"हे आजपर्यंत नष्ट केलेले शत्रु थोडे आहेत, तर आणखी दुसरे जे बलाढ्य आहेत त्यांनाही जिंकीन, आणि मग मी एकटाच मोठ्या लौकिकानें नांदेन. ५२ मग माझे जे सेवक होतील, त्यांखेरीज इतरांचा मी नाश करीन; किंबहुना या सर्व चराचराचा मी ईश्वरच होईन. ५३ मी या मृत्युलोकचा राजा असून सर्व सुखांचा उपभोग घेईन, म्हणून माझें ऐश्वर्य पाहून इंद्रही लाजेल. ५४ मी कायावाचामनेंकरून जें करीन तें सिद्धीस कसें जाणार नाहीं ? आणि माझ्यावांचून दुसरा आज्ञा करणारा कोण असणार ? ५५ महाबलवान असा जो मी, त्या मला पाहिलें नाहीं तोंपर्यंतच काळाच्या बळाची प्रतिष्ठा आहे; आणि मी तर सुखाची केवळ रासच होय. ५६

धनाढ्य मी, कुलीन मी, या जगांत मजसारखा दुसरा कोण आहे ! मी यज्ञ करण्याच्या कामांत सर्वांवर कडी करीन, व नट वगैरे लोकांना विशेष देणग्या देईन व आनंद पावेन, [अशा प्रकारें अतिशय मूढ होऊन ते बडबड करितात.] ॥ १५ ॥

"कुबेर संपन्न आहे खरा, परंतु त्याच्यानें माझी बरोबरी करवणार नाहीं; आणि माझ्या संपत्तीप्रमाणें श्रीविष्णूचीही संपत्ति नाहीं. ५७ माझ्या कुळाचा नांवलौकिक किंवा आप्तवर्गाचा समुदाय [illegible]

म्हणती हेळु । धनाचि दिसे ॥५८॥ म्हणोनि निरविली भावें । वायां ईश्वरादि आघवे । नाहीं मजसीं सरी पावे । ऐसें कोण्ही ॥५९॥ आतां कोपका अभिचारु । त्याचा करीन मी जीर्णोद्धारु । प्रतिष्ठीन परमोरु । यागवरि ॥३६०॥ मातें गाती वानिती । नटनाचें रिझविती । तयां देईन मागती । ते ते वस्तु ॥६१॥ मैं।जिरा अन्नपानीं । प्रमदांच्या आलिंगनीं । मी होईन त्रिभुवनीं । आनंदाकारु ॥६२॥ काय बहु सांगों ऐसें । ते आसुरीप्रकृती पिसें । तुरंबिती अँसोसें । गगनीचें तियें ॥६३॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेऽशुचौ॥१६॥

अन्वय—अनेकचित्तविभ्रांताः, मोहजालसमावृताः, कामभोगेषु प्रसक्ताः ते अशुचौ नरके पतति. ॥१६॥

ज्वराचेनि आंटोपें । रोगी भलतैसें जंल्पे । या वंकती संकल्पें । जाण ते तैसे ॥ ६४ ॥ अज्ञान औतुके धुळी । म्हणौनि आशा वाहटुळी । भोंवडीजती अंतराळीं । मनोरथांच्या ॥६५॥ अनियम आषाढ मेघ । कां समुद्रोर्मी अभंग । तैसे कामिती अनेग । अखंड काम ॥ ६६ ॥ मग पैं कामनांचि तया । जिवीं जाल्या वेलरियां । बोरपिलीं कांटिया । कमळें जैसीं ॥६७॥ कां पाषाणाचिया माथां । हांडी फुटली पार्था । जीवीं तैसे सर्वथा । कुटके जाले ॥६८॥ तेव्हां वाढतिये रजनीं । तमाची होय पुरवणी । तैसा मोहो अंतःकरणीं वाढोंचि लागे ॥६९॥ आणि वाढे जंव जंव मोहो । तंव तंव विषयीं रोहो । विषय तेथ ठावो । पातकासी ॥३७०॥ पापें आपलेनि भावें । जंव करिती मेळावे । तव जितांचि आघवे । येती नरका ॥७१॥ म्हणौनि गा सुमती । जे कुमनोरथीं पाळिली । ते आसुर येती वस्ती । तया ठाया ॥७२॥ जेथ असिपत्रतरुवैर । खदिरांगाराचे डोंगर । तातला तेलीं सागर । उलताती ॥७३॥ जेथ यातनांची श्रेणी । हे नित्य नवी यमजाचणी । पडती तिये दारुणीं । नरकलोकीं ॥७४॥ ऐसे नरकाचिये सेले । भागीं जे जे जन्मले । तेही देखों भुलले । यजिती यागीं ॥७५॥ येऱ्हवीं यागादिक क्रिया । आहाणेंतेची धनंजया । परि विफळती आचरोनियां । नाटकी जैसे ॥७६॥ वल्लभाचिया उजरियें । आपणयाप्रति कुस्त्रियें । ओढोनि तोषिती जैसिया । अहेवपणें ॥७७॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।
यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाऽविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अन्वय—आत्मसंभाविताः, स्तब्धाः, धनमानमदान्विताः ते अविधिपूर्वकम् दंभेन नामयज्ञैः यजन्ते. ॥ १७ ॥

तैसें आपणयां आपण । मानितां महंतपण । फुगती असाधारण । गर्वें तेणें ॥७८॥ मग लवों नेणती कैसे । आटिवा लोहाचे खांब जैसे । कां उर्ध्वले आकाशें । शिळोराशी ॥७९॥ तैसे आपुलिये वेरवे । आपणाचि रिझतां जीवें । तृणाहीहूनि आघवें । मानिती नीच ॥३८०॥ वरि धनाचिया मदिरा । माजूनि धनुर्धरा । कृत्याकृत्यविचारा । सेवतें केलें ॥८१॥ जया आंगीं औयती ऐसी । तेथ यज्ञाची गोठी कायसी । तरि काय काय पिसीं । न करिती गा ॥८२॥ म्हणौनि कोणे येके वेळे । मौढ्यमद्याचेनि बळें । यागाचींही टवाळें । आदरिती ॥८३॥ ना कुंड मंडप वेदी । ना उचित साधनसमृद्धी । आणि तयांसी तंव विधी । द्वंद्वाचि सदा ॥८४॥ देवां ब्राह्मणांचेनि नांवें । आडनावेंनहि नोहावें । ऐसें आथी तेथ यावें । कागें कवणा ॥८५॥

१ धोका, हकका. २ जारणमारणादि. ३ परपीडा. ४ मादक. ५ स्त्रियांच्या. ६ हुंगितात; वास घेतात. ७ अमर्यादित इच्छेनें. ८ आकाशपुष्पें. ९ भरांत १० बडबडतो. ११ बरळतात. १२ सांपडल्यावर. १३ मनोरथ. १४ वेल. १५ ओरबाडलीं. १६ वासना. १७ तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांची. १८ खैराच्या निखाऱ्यांचे. १९ पंक्ति; ओळी. २० हानिकारक. २१ माजवितात २२ आश्रयानें. २३ वेश्या. २४ सौभाग्यानें. २५ विळाचे. २६ उंच गेलेले. २७ पर्वत. २८ ऐश्वर्यानें. २९ संतोषून. ३० वेगळें. ३१ सामुग्री—ताठा. ३२ थट्टा. ३३ वैमनस्य.

मानानें [सृष्टिकर्ता] ब्रह्मदेवही थोडा कमीच होईल. ५८ म्हणून, लोक जो ईश्वरादिकांचा लौकिक गातात, तो व्यर्थ असून माझी बरोबरी करणारा कोणीही सांपडणार नाहीं. ५९ आतां जारणमारणादिकांचा जो लोप झाला आहे, त्यांचा मी जीर्णोद्धार करीन, व लोकांस पीडा करणारे जे यज्ञयाग ते करीन. ३६० माझ्या ऐश्वर्याचें जे वर्णन करतील, किंवा माझी स्तुति करतील, आणि नाचतमाशे करून जे मला संतोषवितील, त्यांना ते मागतील त्या वस्तु मी देईन. ६१ मादक अन्न खाऊन व मद्य वगैरे पिऊन स्त्रियांना आलिंगन देण्यांत या त्रिभुवनांत मी तल्लीन होईन. " ६२ असें आणखी काय काय म्हणून सांगूं ! ज्यांना आसुरी प्रकृतीचें वेड लागलें आहे, ते अशा प्रकारें आकाशपुष्पांचा अपरिमित इच्छेनें वास घेतात ! ६३

अशा प्रकारें, अनेक मनोरथांनीं ज्यांचें चित्त विक्षिप्त झालेलें आहे, जे मोहजालानें वेढलेले आहेत, आणि कामभोगामध्यें अत्यंत आसक्त झालेले आहेत, ते पुरुष अमंगल नरकामध्यें पडतात. ॥ १६ ॥

ज्याप्रमाणें सन्निपात झालेला रोगी हवें तें बरळतो, त्याप्रमाणें आसुरी संपत्तीनें वेडे झालेले लोक हव्या त्या कल्पना तोंडानें बकतात असें समज. ६४ अज्ञानरूपी धूळ आशारूपी वावटळीच्या सपाट्यांत सांपडल्यावर मनोरथरूपी आकाशांत वाटोळी फिरत जाते. ६५ ज्याप्रमाणें आषाढाचे महिन्यांत एकावर एक असे पुष्कळ ढग येतात, किंवा समुद्रांत लाटांवर लाटा येतात, त्याप्रमाणें ते अखंड कामाची इच्छा करतात. ६६ मग मनोरथरूपी वेल मनांत पसरल्यावर, ज्याप्रमाणें कांट्यांवरून कमळें ओढलीं असतां फाटून जातात, ६७ किंवा, पार्था, ज्याप्रमाणें दगडावर हंडी आपटली असतां फुटते, त्याप्रमाणें त्यांच्या मनोरथांचे तुकडे तुकडे होतात ! ६८ तेव्हां, जों जों रात्र वाढेल तों तों काळोखही वाढतो, त्याप्रमाणें [जों जों अज्ञान वाढेल तों तों] त्यांचे अंतःकरणांत मोह वाढतो, ६९ आणि जों जों मोह वाढेल, तों तों विषय वासनेची वृद्धि होते; आणि विषय तर पातकाला कारण आहेत. ३७० पापें बळावून जों जों वाढतील, तों तों जिवंतपणींच नरकयातना भोगाव्या लागतात ! ७१ म्हणून, हे सुबुद्धिमंता, जे वाईट वासना मनांत [illegible]तात, ते आसुर त्या ठिकाणीं वस्तीला येतात, ७२ की ज्या ठिकाणीं तरवारीच्या धारेसारख्या तीक्ष्ण पानांचीं झाडें असून खैराच्या निखाऱ्यांचे डोंगर आहेत, व तापलेल्या तेलाचे समुद्र उतू येतात; ७३ आणि जेथें यातनांची ओळची ओळच असून यमाची नित्य नवी जाचणी असते. अशा घोर नरकलोकांत ते पडतात. ७४ अशा नरकाच्या शेलक्या भागांत जे जन्म घेतात, तेही पहावें तों यज्ञयागादिक कर्में करण्यांत निमग्न झालेले असतात. ७५ बाकी, अर्जुना, यज्ञादिक क्रिया जरी हानिकारक आहेत, तरी नाटकी लोकांप्रमाणें त्यांचें आचरण करून ते व्यर्थ ढोल मिरवितात. ७६ वेश्या ज्याप्रमाणें आपल्या यजमानाच्या आश्रयानें आपल्यास सौभाग्यवती मानून संतोष मानतात, ७७

आपणच आपली प्रशंसा करणारे, ताठ्यानें वागणारे, व धनाच्या आणि थोरपणाच्या गर्वानें उन्मत्त झालेले ते लोक शास्त्रविधीला सोडून दांभिकपणानें केवळ नांवाचे यज्ञ करितात. ॥१७॥

त्याप्रमाणें, मी सर्वांत श्रेष्ठ आहें, असें आपणच आपल्यास मानून, ज्यांचे अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो; ७८ मग, खिडाचे खांब वांकत नाहींत त्याप्रमाणें हे लवत नाहींत, किंवा आकाशांत उंच गेलेले पर्वत ज्याप्रमाणें खालीं लवत नाहींत, ७९ त्याप्रमाणें, आपणच आपल्या ऐश्वर्यानें मनांत संतोष मानून, इतरांस तृणाहूनही कमी लेखितात. ३८० अर्जुना, संपत्तीच्या मद्यानें उन्मत्त होऊन, हे योग्यायोग्य विचारास फांटा देतात. अरे, ज्यांच्या अंगांत असा ताठा भरलेला आहे, ८१ त्यांच्या ठिकाणीं यज्ञाची काय किंमत आहे ! तथापि मूर्ख लोक काय करीत नाहींत ! ८२ म्हणून, एखादे वेळेस मौर्ख्यरूप मद्याच्या बळानें यज्ञाचीही थट्टा करण्यास तयार होतात ! ८३ त्यांना कुंड, मंडप, वेदी किंवा तत्संबंधी लागणारी सर्व सामुग्री यांची जरूर नसले; आणि विधींचें (कोणतेंही कर्म यथाविधि करण्याचें) तर त्यांशीं सद्भाव वैर असतें. ८४ देवब्राह्मणाचें नांव नुसतें वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर जरी यांच्या कानांवर पडलें, तरी तेंही त्यांना सपत नाहीं. जेथें स्थिति आहे, तेथें देवब्राह्मणांचें काय काम ! ८५

पैं बासरूमाची ओंकसा । गाईपुढें ठेऊनि जैसा । दुगाणें घेती क्षीररसा । बुद्धिवंत ॥८६॥ तैसें यागाचेनि नांवें । मग वाऊनि हावें । मागविती आवें । अहेरावारीं ॥८७॥ ऐसा कांहीं आपुलिया । होमिती जे उबेरिया । तेणें कामिती प्राणिया । सर्वनाशु ॥८८॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अन्वय—अहंकारं, बलं, दर्पं, काम, क्रोधं संश्रिताः च आत्मपरदेहेषु [स्थितं] मां प्रद्विषंतः च अभ्यसूयकाः,१८

मग पुढां भेरी[6] निशाण । काढनी ते दीक्षितपण । जगीं फोकारिती आण । वावो[7] वावो ॥८९॥ तेव्हां महत्वें तेणें अधमा । गर्वा चढे महिमा । जैसे [8]लेवे हिवके तमा । काजळाचे ॥३९०॥ तैसें मौढ्य घनावे । औद्धत्य[9] दुणावे । अहंकारु दुणावे । अविवेकुही ॥९१॥ मग दुजयाची भाष । नुरवावया निःशेष । बळियेपणा अधिक । होय बळ ॥९२॥ ऐसा अहंकार बळा । जाळुया येकवळा । दर्पसागरु मेर्यां[10]-दवेळा । सांडूनि उले ॥९३॥ मग वोसंडलेनि[11] दर्पें । कामाही पित्त कुरूपे[12] । तया अगीं सैंघ[13] [14]पळिपे । क्रोधाग्नि तो ॥९४॥ तेथ उन्हाळा आगी खरमरा । तेलातुपाचिया कोठारा । लागला आणि वारा । सुटला जैसा ॥९५॥ तैसा अहंकारु बळा आला । दर्पु कामक्रोधीं गूळला । या दोहींचा मेळ जाला । जयांच्या ठायीं ॥९६॥ ते आपुलिया सवेसा[15] । मग कोणी कोणी हिंसा । या प्राणियांतें वीरेशा । न साधिती गा ॥९७॥ पहिलें तंव धनुर्धरा । आपुलिया मांसरुधिरा । वेंचु करिती अभिचारीं[16]- । लागोनियां ॥९८॥ तेथ जाळिती जियें देहें । यामाजि जो मी आहें । तया आत्मया मज घाये । वाजती ते ॥९९॥ आणि अभिचारकीं तिहीं । उपद्रविजे जेतुलें कांहीं । तेथ चैतन्य मी पाहीं । सीणु पावे ॥४००॥ आणि अभिचारावेगळें । विपायें जें अंवगळे । तया टाकिती इंटाळें । पैशुन्याचीं[17] ॥१॥ सती आणि सत्पुरुष । दानशील याज्ञिक । तपस्वी अलौकिक । संन्यासी जे ॥२॥ कां भक्त हन महात्मे । इयें माझीं निजाचीं[18] धामें । निर्वाळेलीं[19] होमधर्में । श्रौतादिकीं ॥३॥ तयां द्वेषाचेनि काळकूटें । वासेंटोनि[20] [21]तिखटें । कुबोलाचीं [22]सदटें[23] । सूति[24] कोंडें[25] ॥४॥

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९

अन्वय—तान् द्विषतः, क्रूरान्, अशुभान् नराधमान् संसारेषु आसुरीषु एव योनिषु अजस्रं अहं क्षिपामि.॥१९॥

ऐसे आघवाचि परी । प्रवर्तले माझ्या वैरीं । तयां पापियां जें मी करीं । तें आइक पां ॥५॥ तरी मनुष्यदेहाचा तागा[26] । घेऊनि हेंसती[27] जे जगा । तेपदवी हिरोनि पैं गा । ऐसे ठेवीं ॥ ६ ॥ जे क्लेशगांवींचा उकरडा । भवपुरींचा[28] पानवडा[29] । ते तमोयोनि तयां मूढां । वृत्तिचि दें ॥७॥ मग आहाराचेनि नांवें । तृणही जेथ नुगवे । ते व्याघ्र वृश्चिक ओंढवे[30] । तैसिये करीं ॥८॥ तेथ क्षुधादुःखें बहुतें । तोडूनि खाती आपणयातें । मरमरों मागुतें । होतचि असती ॥९॥ कां आपला गरळजाळीं । जाळिती आंगाची पेंदेळी[31] । ते सर्पचि करीं बिळीं । निरुंधलों[32] ॥४१०॥ परी घेतला श्वासु वोपें[33] । येतुलेंनही मापें । विसांवा तयां नाटोपे । दुर्जनांसी॥११॥ ऐसेनि कल्पांचिया कोडी । गणितांही संख्या थोडी। तेतुला वेळु न काढीं । क्लेशौनि तयां ॥१२॥ तरि तयांसी जेथ जाणें । तेथिंचें हें पहिलें पेणें[34] । तें पावोनि येरें दारुणें । न होती दुःखें ॥१३॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् २०

अन्वय—[हे] कौन्तेय, आसुरीं योनिं आपन्नाः जन्मनि जन्मनि मूढाः [संतः] माम् अप्राप्य एव ततः अधमां गतिं यान्ति. ॥ २० ॥

१ पेंढा भरून उभें केलेलें वासरूं. २झाडा. ३बोलावून. ४ मार्गी. ५ इच्छा करतात. ६ डंका. ७ व्यर्थ. ८ पुढें. ९ उद्धटपणा. १० समुद्राच्या भरतीच्या पाण्याच्या मर्यादेचा वेळ;—मारवेळ. ११ वाहून जाणाऱ्या. १२ उठलें; खवळलें. १३ अनिवार. १४ पेटतो. १५ इच्छेप्रमाणें. १६ जारणमारणादि प्रयोगांसाठीं. १७ बांधतात. १८ दगड. १९ वर्माचीं. २० आवडतीं. २१ पवित्र झालेलीं. २२ माखून. २३ बळकट. २४ मारतात. २५ बाण. २६ दोरा. २७ कर्तव्य कर्म विसरतात. २८ संसारपुरींच्या. २९पाणवठा. ३०अरण्यांत राहणारे. ३१त्वचा. ३२कोंडून ठेवलेल्या. ३३बाहेर टाकतां येईल. ३४मुक्काम.

परंतु ज्याप्रमाणें शहाणे लोक मेलेल्या वासराचें पोटांत पेंढा भरून तें गाईचे पुढें उभें करून तिचें दूध काढून घेतात, ८६ त्याप्रमाणें यज्ञाच्या मिषानें सर्व लोकांस आमंत्रण करून [आपल्यास कांहीं मिळेल या आशेनें ते आले असतां] उलट त्यांजपासूनच अहेर उपटून त्यांस नागवितात ! ८७ याप्रमाणें यज्ञाचा दांभिकपणा माजवून ते प्राण्यांच्या नाशाची इच्छा करतात. ८८

मीपणा, बल, गर्व, काम व क्रोध यांचा आश्रय केलेले, आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरामध्यें असणारा मी परमेश्वर त्या माझा द्वेष करणारे, आणि दुसऱ्यांचा (साधूंचा) उत्कर्ष सहन न करणारे [असे ते हे लोक असतात.] ॥ १८ ॥

मग आपल्या पुढें डंकानिशाण लावून आम्ही दीक्षित आहों अशी जगांत व्यर्थ प्रसिद्धि करतात; ८९ त्या वेळीं त्या अधमास अशा दीक्षितपणाच्या महत्वानें अधिकच गर्व चढतो. ज्याप्रमाणें अंधकाराला काजळाचीं पुटें द्यावीं म्हणजे तो अधिक काळेपणा पावतो, ३९० त्याप्रमाणें, त्यांचें मूर्खत्व बळावून उद्धटपणा वाढतो, व अहंकारानें अज्ञानही वाढतें. ९१ मग आपल्यापेक्षां जगांत दुसरा कोणी बळवान नाहीं असें त्यांस वाटतें. ९२ याप्रमाणें अहंकार एकदां प्रबल झाल्यावर दर्परूपी सागर आपली मर्यादेची वेल सोडून वाहूं लागतो. ९३ मग याप्रमाणें दर्प वाढला म्हणजे कामाचेंही पित्त खवळतें; आणि त्याच्या धगीनें क्रोधाग्नि अधिकच पेटतो. ९४ मग जसा उन्हाळ्यांत प्रखर अग्नि तेलातुपाच्या कोठारास लागावा, आणि तशांत वारा सुटावा, ९५ तसा अहंकार प्रबल झाल्यावर व दर्प कामक्रोधांत गुरफटून गेल्यावर या दोहोंचें ऐक्य ज्यांचे ठिकाणीं होतें, ९६ ते, अर्जुना, आपल्या इच्छेप्रमाणें कोणत्या कोणत्या हिंसा करून प्राण्यांचा नाश करणार नाहींत ! ९७ हे धनुर्धरा, प्रथम हे दीक्षित जारणमारणांच्या नादास लागून आपल्या रक्तमांसाचा व्यय करतात; ९८ ते आपल्या देहास जो त्रास करून घेतात, त्याचे घाव, त्या देहांत जो वास करणारा मी, त्या मज आत्म्याला बसतात; ९९ आणि जारणमारणादि क्रियांनीं ज्याला ज्याला म्हणून पीडा देतात, त्यांच्यांत वास करणारें जें जीवचैतन्य त्याला त्रास होतो; ४०० आणि कदाचित् त्यांच्या जारणमारण क्रियेच्या सपाट्यांतून कोणी बचावलेच, तर त्यांचीं वर्में काढून त्यांच्या मनास ते त्रास देतात. १ सती, साधुपुरुष, दानशील, यज्ञ करणारे, जे अलौकिक तप करणारे व संन्याशी, २ किंवा भक्त, महात्मे पुरुष किंवा ज्यांचीं घरें श्रौतादिक होमधर्मानें पवित्र झालीं आहेत, हीं जीं माझी आवडतीं व राहण्याचीं स्थळें आहेत, ३ त्यांना द्वेषरूपी काळकूट विषानें तीक्ष्ण केलेले दुःशब्दरूपी बळकट बाण मारतात ! ४

त्या साधुद्वेषी व क्रूर अशा पापी नराधमांना संसारांतील [अतिशय दुःखदायक अशा] आसुरी योनीमध्येंच मी निरंतर जन्मास घालतों. ॥ १९ ॥

याप्रमाणें जे सर्व प्रकारें मजशीं वैर करण्यास प्रवृत्त होतात, त्या पाप्यांना मी कोणती शिक्षा देतों ती ऐक. ५ तर मनुष्यदेह धारण करून जे या जगांत आपलें कर्तव्य काय तें विसरतात, त्यांची मनुष्यदेहरूप पदवी हरण करून मी त्यांना अशा स्थितींत ठेवतो ६ कीं, जी क्लेशरूपी गांवाचा उकिरडा, व संसारपुरीचा पाणवठा ! अशी जी तमोयोनि, तेथील त्या मूर्खांस वतनदार करतों. ७ मग, भूक लागली असतां ज्यांना गवतही खाण्याची सोय नाहीं, अशा वाघ, विंचू इत्यादि रानांत राहणाऱ्या योनींत त्यांना घालतों. ८ त्या योनींत ते भुकेनें अतिग्रस्त झाले म्हणजे आपल्या अंगाचे लचके तोडतोडून खातात व मरतात, आणि पुनः त्याच योनींत कित्येक वेळां जन्म घेतात. ९ किंवा जो आपणच खाकरून गरळ ओकतो, व तिच्या धगीनें त्याची त्वचा जळून जाते, त्या सर्पाच्या योनींत त्यांना घालून [illegible] बिळांत कोंडून ठेवतों. ४१० परंतु आंत घेतलेला श्वास बाहेर टाकतां येईल इतका थोडा वेळही त्या दुर्जनांस मी विश्रांति मिळूं देत नाहीं. ११ याप्रमाणें ज्यांचें माप करतां येत नाहीं, असे कल्पचे कल्प त्यांना अशा क्लेशदायक योनींत ठेवतों. १२ परंतु त्यांना ज्या ठिकाणीं जावयाचें आहे, त्या मार्गांतील हा पहिला मुक्काम होय. मग त्या ठिकाणीं गेल्यावर त्यांना यांहीपेक्षां भयंकर अशीं दुःखें होणार नाहींत का ? ११

अर्जुना, आसुरी योनीला पावलेले ते मूढ जन्मोजन्मीं [अधिकाधिकच] मूढ [illegible] त्यातें मला न पावतां उत्तरोत्तर अधम गतीला प्राप्त होतात. ॥ २० ॥

हा आयव्हरी चोरी । संपत्ति ते आसुरी । अधो-गति अवधारीं । जोडिली तिहीं ॥१४॥ पाठीं व्याघ्रादि तामसा । योनी तो अळुमाळु ऐसा । देहाधाराचा उसासो । आथी जोही ॥१५॥ तोही मी कोल्हावा हिरें । मग तमचि होती एकसरें । जेथ गेलें आंधारें । काळवंडैजे ॥१६॥ जयांची पापा शिळसी । नरक घेती विवेसी । शीण आय मूर्च्छी । शिणें जेणें ॥१७॥ मळु जेणें मैळे । तापु जेणें पोळे । जयाचेनि नांवें सेके । महाभय ॥१८॥ पाया जयाचा कंटाळा । उपजे अमंगळ अमंगळा । विटाळुही विटाळा । बिहे जया ॥१९॥ ऐसे विश्वाचें या चोखटेंपा । अधम जे धनंजया । तें ते होती भोगूनियां । तामसा योनि ॥४२०॥ अहा सांगतां वाचा रडे । आठवितां मन खिरेडे । कटारे मूर्खी केवढे । जोडिले निरयें ॥२१॥ कायिसया ते आसुर । संपत्ति पोषिती बाउरं । जिया दिधलें घोर । पतन ऐसें ॥२२॥ म्हणौनि तुवां धनुर्धरा । नोहावें गा तिया मोहरा । जेउतां वासु आसुरा । संपत्तिवंता ॥२३॥ आणि दंभादि दोष साही । हे संपूर्ण जयांच्या ठायीं । ते त्यजावे हें काई । म्हणों कीर ॥२४॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्

अन्वय—कामः, क्रोधः तथा लोभः इदं त्रिविधं आत्मनः नाशनं च नरकस्य द्वारं [अस्ति], तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्. ॥ २२ ॥

परि काम क्रोध लोभ । या तिहींचेंचि थोंबं[10] । थावे तेथें अशुभ । पिकलें जाण ॥२५॥ सर्व दुःखां आसुकिया । दुर्वांना[11] धनंजया । पाडाऊं[12] हे अकतया । दिधले आहाती ॥२६॥ कां पापियां नरकभोगी । सुवावेंयालागीं[13] जगीं । पातकांची दोंटुगी[14] । सभाचि हे ॥२७॥ ते रौरंवें[15] गा तंवचिवरी । आइकिजती पटांतरीं[16] । जंव हे तिन्ही अंतरीं । उठती ना ॥२८॥ अपाय तिहीं आसलेंगें । यातना इहीं सवंग । हाणी हाणी नोहे हे तिघ । हेचि हाणी ॥२९॥ काय बहु बोलों सूभटा । सांगितलिया निकृष्टा । नरकाचा दारवटा । त्रिशंकु[18] हा ॥४३०॥ या कामक्रोधलोभां । माजि जीवें जो होय उभा । तो निरयें[19]पुरींची सभा । सन्माघु पावे ॥३१॥ म्हणौनि पुढतपुढतीं किरीटी । हे कामादिदोषत्रिपुटी । त्यजावीचि गा वोखटी । आघवा विषयीं ॥३२॥

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्

अन्वय—[हे] कौन्तेय, एतैः त्रिभिः तमोद्वारैः विमुक्तः नरः आत्मनः श्रेयः आचरति, ततः परां गतिम् याति.

धर्मादिकां चौंहीआंतु । पुरुषार्थाची तेंचि मातु । करावी जैं संघातु । सांडील हा ॥३३॥ हे तिन्ही जीवीं जंव जागती । तंववरी निकियों[20]ची प्राप्ती । हे माझे कान नाइकती । देवोही म्हणे ॥३४॥ जया आपणपें पढिये । आत्मनाशा जो बिहे । तेणें न धरावी हे सोये[22] । सावधु होइजे ॥३५॥ पोटीं बांधोनि पाषाण । समुद्रीं बाहीं[23] आंगवण । कां जियावया जेवण । काळकूटाचें ॥३६॥ इहीं कामक्रोधलोभेंसीं । कार्यसिद्धि जाण तैसी । म्हणोनि ठोंवोचि[24] पुसीं[25] । ययांचा गा ॥३७॥ जैं कहीं अवचटें । हे तिकडी सांखळ तुटे । तैं सुखें आपलिये वाटे । चालों लाभे ॥३८॥ त्रिदोषीं सांडिलें[26] शरीर । त्रिकुटीं[27] फिटलिया नगर । त्रिदाह निमालिया अंतर[28] । जैसें होय ॥३९॥ तैसा

१ स्वस्थता. २ भीति. ३ भीति पावते. ४ निकृष्ट. ५ मागें फिरतें. ६ हायहाय ! ७ नरकवास. ८ व्यर्थ. ९ जेथें. १० मूळ. ११ अनुभव घेण्यास. १२ वाटाडे. १३ घाळण्याकरतां. १४ मोठी. १५ रौरव नरक. १६ पुराणांतरीं. १७ जबकर. १८ तीन दोषांचा समुदाय. १९ नरकपुरींची. २० कल्याणाची. २१ आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे. २२ संगत. २३ बाहूंच्या सामर्थ्यावर. २४ मागमूस. २५ नाहींसा कर. २६ सोडिलें; २७ चहाडी, चोरी व शिंदळकी यांनीं २८ अंतःकरण.

असा प्रकारें, या आसुरी संपत्तीचा महिमा असा आहे कीं, ज्याच्या योगानें अधोगति प्राप्त होते. १४ नंतर व्याघ्रादि तामस योनींत देहाचे आधारानें जी थोडी स्वस्थता प्राप्त होते, १५ तीही स्वस्थता हिरावून घेऊन, जेथें अंधेर गेला असताही काळवंडतो, त्या तमाच्या योनींत त्यांना मी घालतों. १६ ज्या तमाची पापालाही किळस उत्पन्न होते, नरकही ज्याला भितो, व जेथील श्रमानें श्रमही मूर्च्छित होतो; १७ ज्याच्या योगानें मल मलिन होतो, तापालाही ताप होतो, व ज्याचें नांव काढलें असतां महाभयही भीति पावतें; १८ ज्या तमाचा पापालाही कंटाळा येतो, अमंगळ वस्तूसही ज्याच्या स्पर्शानें अमंगळपणा वाटतो, व विटाळही ज्याच्या विटाळाची भीति मानतो; १९ धनंजया, अशी जी या साऱ्या जगांतील निकृष्ट अवस्था, ती भोगून हे अधम तामस योनींत जन्म घेतात. ४२० अरे, त्या योनींचें वर्णन करतांना वाचेस अश्रु येतात, व त्या योनींची आठवण होण्याबरोबर मन मागें फिरतें. हाय हाय ! त्या मूर्खांनीं काय ही नरकवासाची जोड करून घेतली ! २१ ज्या आसुरी संपत्तीनें असें घोर पतन प्राप्त होतें, ती ते कां व्यर्थ वाढवितात ! २२ अर्जुना, ज्या आसुरी संपत्तिवंतांना असा नरकवास भोगावा लागतो, त्या मार्गाकडे तू जाऊं नको; २३ आणि ज्या आसुरी संपत्तीच्या अंगीं दंभ आदिकरून सहा दोष भरलेले असतात, तिचा त्याग कर,हें खरोखर तुला सांगावयाला का पाहिजे? २४

काम, क्रोध आणि लोभ हीं जीवाला कोणत्याही पुरुषार्थाची प्राप्ति करून न देणारीं नरकाचीं तीन द्वारें आहेत; यास्तव या तिहींचा त्याग करावा. ॥ २१ ॥

परंतु काम, क्रोध व लोभ या तिघांचें वूर जेथें जोरावलें आहे, तेथें अशुभ पिकलें असें समज. २५ हे धनंजया, आपल्यास सर्व दुःखांचा अनुभव येण्यास हे वाटेल त्याला वाटाडेच झालेले आहेत; २६ किंवा पापी लोकांस नरकभोग प्राप्त करून देण्यास पातकांची ही मोठी थोरली सभाच आहे. २७ रौरव नरक म्हणून ज्याची पुराणांतरीं आपण ख्याति ऐकतों, त्या रौरव नरकाची तोंपर्यंतच प्रतिष्ठा आहे, कीं जोंपर्यंत हे तिन्ही दोष अंतर्यामीं उठले नाहींत! २८ यांच्यामुळें अपाय फार लवकर प्राप्त होतो, यातना फार स्वस्त होतात, व हानि हानि म्हणून जिला म्हणतात ती हानि नसून हे तिन्ही दोषच हानिरूप होत. २९ अर्जुना, यांची जी अति निकृष्ट अवस्था सांगितली, तिच्यापेक्षां काय अधिक वर्णन करूं? फार काय सांगावें! हा त्रिदोषसमुदाय म्हणजे नरकाच्या दरवाजाचा उंबरठाच होय, ४३० काम, क्रोध व लोभ यांना जो मनःपूर्वक अनुकूल होतो, तो नरकपुरीच्या सभेंत सन्मानास पात्र होतो. ३१ म्हणून, हे किरीटी, तुला वारंवार सांगतों कीं, काम, क्रोध व लोभ यांची ही त्रिपुटी—जी सर्व विषयांत अति वाईट आहे, तिचा त्याग करावा. ३२

हे कौंतेया, नरकाच्या या तिन्ही द्वारांपासून जो मनुष्य मुक्त होतो, तो आपलें कल्याण करून घेण्याचे मार्गाला लागतो; आणि त्यानंतर उत्तम गतीला पोहोंचतो. ॥ २२ ॥

धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांची गोष्ट तेव्हांच काढतां येईल, कीं ज्या वेळेस काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही सुटतील. ३३ काम, क्रोध व लोभ हे तिन्ही जोंपर्यंत अंतर्यामीं वास करीत आहेत, तोंपर्यंत, एखाद्याचें कल्याण होईल हें म्हणणें माझे कान ऐकत नाहींत, असें भगवान श्रीकृष्ण सुद्धां म्हणतात ! ३४ ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे, किंवा आपला नाश होईल म्हणून जो भितो, त्यानें सावध होऊन या तिघांची संगत करूं नये. ३५ पोटाला दगड बांधून समुद्रांत बाहूंनीं तरून जाणें, किंवा जगण्याकरितां काळकूट विषाचें सेवन करणें, ३६ त्याप्रमाणें ह्या कामक्रोधलोभांच्या संगतीनें कार्यसिद्धि होते ! म्हणून यांचा मनांतून मागमूस नाहींसा करून टाक. ३७ ज्या वेळेस सहजगत्या ही तीन कड्यांची सांखळी पायांतून तुटून जाईल, त्या वेळेस आपल्या हिताची वाट सुखानें चालतां येईल. ३८ कफ, वात व पित्त हे तिन्ही दोष जोंपर्यंत शरीरांत उत्पन्न झाले नाहींत, किंवा चहाडी, चोरी व शिंदळकी यांपासून जोंपर्यंत एखादें शहर अलिप्त आहे, आणि जोंपर्यंत आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधिभौतिक ह्या त्रिविध तापांपासून अंतःकरण मुक्त आहे, तोंपर्यंत जसें सुख प्राप्त होतें, ३९ तसें काम, क्रोध व

कामादिकीं तिघीं । सांडिजे सुख पावोनि जगीं । संगु लाहे मोक्षमार्गीं । सज्जनाचा ॥४४०॥ मग सत्संगें प्रबळें । सच्छास्त्राचेनि बळें । जन्ममृत्यूचीं निमाळें । निस्तरे रानें ॥४१॥ ते वेळीं आत्मानंदें आघवें । जें सदा वसतें बरवें । तें तैसेंचि पाटण पावे । गुरुकृपेचें ॥४२॥ तेथ प्रियाची परमसीमा । तो भेटे माउली आत्मा । तये वेळीं आटे डिंडिमा । सांसारिक हे ॥४३॥ ऐसा जो कामक्रोधलोभां । झाडी[6] करूनि ठाके उभा । तोचि येवढिया लाभा । गोसावी होय ॥४४॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥

अन्वय—यः शास्त्रविधिं उत्सृज्य कामकारतः वर्तते, सः न सिद्धिम् न सुखं न च परां गतिं अवाप्नोति. ॥२३॥

ना हें नावडोनि कांहीं । कामादिकांच्याचि ठायीं । वाटिकी[7] जेणें होई । आत्मघातें[8] ॥४५॥ जो जगीं समान सकृपु । हिताहित दाविता दीपु । तो अमान्यु केला बापु । वेदु जेणें ॥४६॥ न धरीचि विधीची भीड । न करीचि आपली चाड । वाढवीत गेला कोड । इंद्रियांचें ॥४७॥ कामक्रोधलोभांची कास । न सोडीच पाळिली भाष[9] । स्वैराचाराचें असोस । वळघला[11] रान ॥४८॥ तो सुटकेचिया वाहिणीं[12] । मग पियों न लाहे पाणी । स्वप्नींही ते काहाणी । दूरीचि तया ॥४९॥ आणि परत्र तंव आघवें । हें कीर तया आहे । परी ऐहिकही न लाहे । भोग भोगूं ॥४५०॥ तरि माशालागीं भुलला । ब्राह्मण पाणबुडां[13] रिघाला । कीं तेथही पावला । नास्तिकवादु ॥५१॥ तैसें विषयांचेनि लोभें । जेणें परत्रा केलें उभें । तंव तोचि आणिकीकडे । मरणें नेला ॥५२॥ एवं परत्र ना स्वर्गु । ना ऐहिकही विषयभोगु । तेथ केउता प्रसंगु । मोक्षाचा तो ॥५३॥ म्हणौनि कामाचेनि बळें । जो विषय सेऊं पाहे सळें[15] । तया विषयो ना स्वर्गु मिळे । ना उद्धरे तो ॥५४॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

अन्वय—तस्मात्, कार्याकार्यव्यवस्थितौ ते शास्त्रं प्रमाणम् [अस्ति]; शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा [तत् त्वं] इह कर्तुं अर्हसि.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो
नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

याकारणें पैं बापा । जया आथी आपली कृपा । तेणें वेदांचिया निरोपा । आन न कीजे ॥५५॥ पतीचिया मता । अनुसरोनि पतिव्रता । अनायासें आत्महिता । भेटेचि ते ॥५६॥ नातरी श्रीगुरुवचना । दिठी देतु अतना । शिष्य आत्मभुवना- । माजि पैसे ॥५७॥ हें असो आपुला ठेवा । हाता आथी जरी यावा । तरी आदरें जेविं दिवा । पुढां कीजे ॥५८॥ तैसा अशेषांही पुरुषार्थां । जो गोसावी हो म्हणे पार्था । तेणें श्रुतिस्मृति माथां । बैसणें थांपे[16] ॥५९॥ शास्त्र म्हणेल जें सांडावें । तें राज्यही तृण मानावें । जें मेळवी तें न म्हणावें । विषही विरुद्ध[17] ॥४६०॥ ऐसिया वेदैकनिष्ठा । जालिया जरी सुभटा । तरि कें आहे अनिष्टा । भेटणें गा ॥६१॥ पैं अहितापासूनि काढिती । हित देउनी वाढविती । नाहींगा श्रुतीपरौती । माउली जगा ॥६२॥ म्हणौनि ब्रह्मेंशीं मेळवी । तंव हे कोण्हें न सांडावी । अगा तुवांही ऐसीचि भजावी । विशेषेंसीं ॥६३॥ जे आजि अर्जुना तूं येथें । करावया सत्य शास्त्रें सार्थें । जन्मकाळि बळार्थें । धर्माचेनि ॥६४॥ आणि धर्मार्जुन[18] हें ऐसें । ओवेंचि आलें अपैसें । म्हणौनि अनारिसें । करूं नये ॥६५॥ कार्याकार्यविवेकीं । शास्त्रेंचि करावीं

१ वरकमाळ. २ उल्लंघन करतो. ३ स्थान. ४ आलिंगनीं. ५ ताप. ६ त्याग. ७ ढिलें. ८ आत्मघातक्यानें. ९ कास. १० शपथ. ११ फिरला. १२ नदीतीर. १३ पाण्यांत बुडी मारली. १४ पाळकें. १५ बळानें. १६ घातकें पाहिजे. १७ मारक. १८ धर्मराजाचा धाकटा भाऊ.

लोभ हे ज्यानें सोडले आहेत, त्याला या जगतांत सुख प्राप्त होतें; आणि सज्जनांचे संगतीनें मोक्षमार्गाची प्राप्ति होते. ४४० मग तो सत्संगतीच्या बळानें व सच्छास्त्रांच्या योगानें जन्ममृत्यूंची माळरानें उल्लंघन करितो. ४१ त्या वेळेस, ज्या ठिकाणीं आत्मानंद नेहमीं वास करतो असें जें गुरुकृपेचें स्थान, तें त्याला प्राप्त होतें. ४२ प्रीतीच्या पलीकडील स्थान जी आत्मरूपी माउली, तिची त्या ठिकाणीं भेट होते; व तिला आलिंगन दिल्यावर संसाराचा ताप आपोआप नाहींसा होतो. ४३ याप्रमाणें जो काम, क्रोध व लोभ यांचा त्याग करून मोकळा होतो, तोच आत्म्याची प्राप्ति करून घेण्यास समर्थ होतो. ४४

जो शास्त्रोक्त विधीला सोडून आपल्या इच्छेप्रमाणें वागतो, त्याला सिद्धि, सुख आणि उत्तम गति हीं मिळत नाहींत. ॥ २३ ॥

किंवा आत्मप्राप्तीचा लाभ न आवडून जो कामादिकांच्या ठिकाणींच डोकें देऊन राहतो, तो आत्मघात करणारा होय. ४५ या जगांत सर्वांना सारखे असून सर्वांवर सारखी कृपा करणारे, व आपलें हित किंवा अनहित दाखविणारे केवळ दीपच, असे जे सर्वांचे गुरु वेद, त्यांची आज्ञा जो पाळीत नाहीं; ४६ जो शास्त्रांत सांगितलेल्या विधिनिषेधांची मीड धरीत नाहीं, व आपलें हित न पाहतां इंद्रियांचें सर्व कोड पुरवितो; ४७ काम, क्रोध व लोभ यांची कास सोडीत नाहीं, आणि त्यांनीं घातलेली शपथ मोडीत नाहीं, व आपल्या इच्छेस येईल त्याप्रमाणें वागतो, ४८ त्याची त्यांच्यापासून क्षणभर देखील सुटका होत नाहीं; सुखाची गोष्ट तर स्वप्नांत देखील त्याजपासून दूर असते; ४९ आणि परलोकास तो अंतरतो, यांत शंका नाहीं. परंतु त्याला या लोकींचेही भोग भोगण्यास मिळत नाहींत. ४५० तर एखादा ब्राह्मण नदीच्या तीरीं स्नानसंध्या करीत असतां मासावर मन जाऊन तो धरावयास गेला असतां त्याचें कृत्य लोकांनीं पाहिल्यावर जसें त्यास ते नास्तिक असें म्हणतात; म्हणून अर्थात् त्याची मासाविषयीं इच्छाही पुरी होत नाहीं, व तो ब्राह्मणत्वासही मुकतो, ५१ त्याप्रमाणें, विषयांच्या नादाला लागून ज्यानें परलोक पाण्यां घातला, व इहलोकींही पाहूं गेलें असतां जो मृत्यूच्या सपाट्यांत सांपडला, ५२ याप्रमाणें त्याला परलोक नाहीं व स्वर्गही नाहीं! आणि त्याला इहलोकींही विषयांचा भोग भोगावयास सांपडत नाहीं, तेथें मोक्षप्राप्तीची गोष्ट कशास बोलावयास पाहिजे? ५३ म्हणून, कामाच्या बुद्धीनें जो विषयांचें सेवन करूं पाहतो, त्याला विषय भोगावयास मिळत नाहींत, स्वर्गही प्राप्त होत नाहीं; आणि तो उद्धरूनही जात नाहीं! ५४

यास्तव, कार्य अथवा अकार्य यांचा निर्णय करण्याच्या कामीं तुला शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. शास्त्रानें सांगितलेलें कर्म समजून घेऊन तें या लोकीं करणें तुला योग्य आहे. ॥ २४ ॥

यास्तव, बापा अर्जुना, ज्याला आपलें कल्याण व्हावें अशी इच्छा आहे, त्यानें वेदांत सांगितलेल्या गोष्टीची अवज्ञा करूं नये. ५५ पतीच्या मर्जीप्रमाणें पतिव्रता स्त्री वागून अनायासानें आपलें हित करून घेते; ५६ किंवा श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे लक्ष देऊन जो वागतो, तो शिष्य आत्मप्राप्ति करून घेतो; ५७ फार काय? परंतु आपणच ठेवलेली ठेव हातीं येण्याकरितां ज्याप्रमाणें दिव्याचा उजेड अगत्य पुढें करावा लागतो, ५८ त्याप्रमाणें, पार्था, सर्व पुरुषार्थांचा स्वामी होण्याची ज्याला इच्छा असेल, त्यानें श्रुति व स्मृति यांना शिरसा वंद्य मानलेंच पाहिजे. ५९ जी गोष्ट करूं नये म्हणून शास्त्रांत सांगितलें आहे, तें राज्यही असलें तरी तृणासमान मानावें; व ज्या गोष्टीचें सेवन करावें असें सांगितलें आहे, तें मारक विष असलें तरी घ्यावें. ४६० हे सुभटा, याप्रमाणें जो वेदांची एकनिष्ठपणें आज्ञा पाळतो, त्याची व अनिष्टाची गांठ कोठून पडणार? ६१ हें बघ—अहितापासून सोडविणारी आणि हित करून वाढविणारी श्रुतीप्रमाणें जगांत दुसरी माउली नाहीं बरें. ६२ म्हणून जिच्या योगानें ब्रह्मप्राप्ति होते, त्या श्रुतीची कोणीं अवज्ञा करूं नये; व तूंही विशेषेंकरून श्रुतीचीच आज्ञा पाळ. ६३ अर्जुना, मागील जन्मीं धर्माचरण केल्यामुळें या जन्मीं सच्छास्त्रें यथार्थ करण्यास तूं उत्पन्न झाला आहेस; ६४ आणि [धर्मराजाचा तूं भाऊ असल्यामुळें] 'धर्मानुज' हें नांव तुला सहज प्राप्त झालें आहे. तेव्हां तूं वेदबाह्य वर्तन करूं नको. ६५ कार्याकार्यांचा विचार करण्याकरितां हातीं घेट

पारखीं । अकृत्य तें कुडें लोकीं । वाळावें गा ॥६६॥ मग कृत्यपणें खरें जिये । तें तुवां आपलेनि आंगें । आचरोनि आदरें चांगें । सारावें गा ॥६७॥ जे विश्वप्रामाण्याची मुद्री । आजि तुझ्या हातीं असे सुबुद्धी । लोकसंग्रहासि सिद्धी । योग्यु होसी ॥६८॥ एवं आसुरवर्गु आघवा । सांगोनि तेथिंचा निगावा । तोही देवें पांडवा । निरूपिला ॥६९॥ इयावरी तो पंडुसुता । कुमर सद्भावो जीवींचा । पुसेल तो चैतन्याचा[६] । कानीं ऐका ॥४७०॥ संजयें व्यासाचिया निरोपा । तो बोलु फेडिला तया नृपा । तैसा मीही निवृत्तिकृपा । सांगेन तुम्हां ॥७१॥ तुम्ही संत माझिया कडा । दिठीचा कराल वडुवाडा । तरि तुम्हां मानें येवढा । होईन मी ॥७२॥ म्हणोनि निज अवधान । मज वोळगे पसायदान । दीजो जी सनाथु होईन । ज्ञानदेवो म्हणे ॥ ४७३ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्लोक २४, ओंव्या ४७३.

१ वाईट. २ जगानें प्रमाण मानण्याजोगा. ३ शिक्का. ४ लोकांनीं कित्ती वळवावा अशी. ५ निर्णय. ६ सावधान चित्तानें. ७ दृष्टि. ८ मान्य होईल. ९ प्रसाद.

समजून घ्यावी, व जें वाईट कृत्य आहे त्याचा त्याग करावा; ६६ मग खरोखर जें उत्तम कर्तव्य आहे, तें स्वतः अगत्यपूर्वक आचरावें. ६७ हे सुबुद्धिमंता, आज तुझ्या हातांत जगानें प्रमाण मानण्याजोगा शिक्का असल्यामुळें, खरोखर लोकांनीं तुझे आचरणाचा कित्ता वळवावा अशी तुझी योग्यता होईल. ६८ याप्रमाणें आसुरवर्गाचीं सर्व लक्षणें सांगून, त्यांचा निर्णयही देवांनीं अर्जुनास सांगितला. ६९ यावर तो अर्जुन अंतर्यामीं सद्भाव ठेवून जें कांहीं विचारील, तें सावधान चित्तानें ऐका. ४७० श्रीव्यासांनीं आज्ञा केल्याप्रमाणें संजयानें धृतराष्ट्र राजाचा वेळ घालविला. त्याप्रमाणें निवृत्ति महाराजांचे कृपेनें मीही तुम्हांला सांगेन. ७१ तुम्ही संत मंडळी जर माझ्यावर कृपादृष्टि कराल, तर तुम्हांस मान्य होईल असेंच मी बोलेन. ७२ म्हणून, श्रीज्ञानदेव म्हणतात:—आपलें अवधान देऊन शिष्यावर प्रसाद करावा, म्हणजे मी कृतकृत्य होईन. ४७३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

विश्वविकासित मुद्रा । जया सोडी तुझी योगनिद्रा । तया नमोजी गणेंद्रा । श्रीगुरुराया ॥१॥ त्रिगुणत्रिपुरीं वेढिला । जीवत्वदुर्गीं आडिला । तो आत्मा शंभूनें सोडविला । तुझिया स्मृती ॥२॥ म्हणोनि शिवेंसीं कांटाळां । गुरुत्वें तूंचि आगळा । तऱ्ही हळु मायाजळा- । माजि तारूनि ॥३॥ जे तुझ्याविखीं मूढ । तयांलागीं तूं वक्रतुंड । ज्ञानियांसि तरी अखंड । उजूचि आहासी ॥४॥ दैविकी दिठी पाहतां सानी । तऱ्ही मीलनोन्मीलनीं । उत्पत्ति प्रळयो दोन्ही । लीलाचि करिसी ॥५॥ प्रवृत्तिकर्णाच्या चाळीं । उडिला मदगंधानिळीं । पूजिजसी नीळोत्पळीं । जीवभृंगांच्या ॥६॥ पाठीं निवृत्तिकर्णचालें । ओंहाळी ते पूजा विखुंळे[17] । तेव्हां निरविसी मोकळें । आंगाचें लेणें ॥७॥ वामांगीचा लास्यविलासु । जो हा जगद्रूप आभासु । तो तांडवमिसें कळासु । दाविसी तूं ॥८॥ हें असो विस्मो दातारा । तूं होसी जयाचा सोयरा । सोइरिकेचियें व्यवहारा । मुकेचि तो ॥९॥ फेडितां बंधनाचा ठावो । तूं जगद्वंधु ऐसा भावो । धरूं बोलोंवे उवावो । तुझाचि आंगीं ॥१०॥ तुजयाचेनि नांवें तया । देहही उरेचि पैं देवराया । जेणें तूं आपणपयां । केलासि तुजा ॥११॥ तूतें करूनि पुढें[27] । जे उपायीं घेती दवडे । तयां ठासी बहुवें पाडें । मागांचि तूं ॥१२॥ जो ध्यानें सूये मानसीं । तयालागीं नाहीं तूं त्याचे देशीं । ध्यैनिही विसरे तेणेंसीं । वोलंभ तुझ ॥१३॥ तूतें सिद्धुचि जो नेणे । तो नांदे सर्वज्ञपणें । वेदांही येवढें बोलणें । नेघसी कानीं ॥१४॥ मौन गा तुझें राखीनांव । आतां स्तोत्रीं कें बांधों हांव । दिसती तेतुली मावं । भजों काई ॥१५॥ दैविकें सेवकु होंं पाहों । तरि भेदितां द्रोहोचि काहों । म्हणोनि आतां कांहीं नोहों । तुजलागीं जी ॥१६॥ जैं सर्वथा सर्वही नोहिजे । तैं अद्वया तूतें लाहिजे । हें जाणें मी वर्म तुझें । आराध्यलिंगा ॥१७॥ तरि उरोनि वेगळेंपण । रसीं भाजिजे लवण । तैसें नमन माझें जाण । बहु काय बोलों ॥१८॥ आतां रिता कुंभ समुद्रीं रिगे । तो उचंबळत भरोनि निगे । कां देशी दीपसंगें । दीपुचि होय ॥१९॥ तैसा तुझिया प्रणितीं[32] । मी पूर्णु आहलों श्रीनिवृत्ती । आतां आणीन व्यक्ती । गीतार्थु तो ॥२०॥ तरि षोडशाध्यायशेवटीं । तिये

---

१ जगद्रूप प्रफुल्लित मायेची आकृति. २ योगरूपी माया. ३ सत्त्व, रज व तम. ४ तीन शहरें. ५ तुळना. ६ योग्यता; वजन. ७ भवसमुद्र. ८ उघडझांपीनें. ९ सांसारिक वृत्ति. १० हालविण्यानें. ११ सुगंध वायूनें. १२ पूजा केली जाते. १३ नीलकमळांनीं. १४ जीवरूपी भ्रमरांच्या. १५ अंतर्मुख वृत्ति. १६ वायकेकी. १७ विसर्जन होते. १८ शक्तीचा; मायेचा. १९ नृत्यक्रीडा. २० नृत्याच्या मिषानें. २१ व्यवहार. २२ गुरुराया. २३ आपला असें म्हणतां. २४ द्वैतभाव. २५ सेवा करतात. २६ आनंदानें २७ निराळे. २८ ध्यानासह. २९ आवड, प्रेम. ३० माया. ३१ ज्ञात. ३२ नमस्कार केल्यानें.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय सतरावा.

अहो श्रीगुरुराया, ज्या तुमची योगरूपी माया जगद्रूपी प्रफुल्लित अशा मुद्रेला विकसित करिते, त्या तुम्हां गणपतीस माझा नमस्कार असो. १ सत्त्व, रज व तम या त्रिगुणरूपी तीन शहरांनीं वेढलेला व जीवरूपी किल्ल्यांत अडकलेला असा जो आत्मा, तो तुमच्या स्मरणानें श्रीशंकरांनीं मुक्त केला. २ म्हणून श्रीशंकरांबरोबर तुमची तुलना केली असतांही तुमची योग्यता विशेष आहे. (तुमचें पारडें वजनानें खालीं बसतें.) तथापि मायारूप समुद्रांतून (भवसमुद्रांतून) मुमुक्षूंस तारून नेण्याविषयीं नावेप्रमाणें तुम्हीं हलके आहां. ३ जे तुमच्याविषयीं अजाण आहेत, त्यांना तुम्ही वक्रतुंड (वाकड्या सोंडेचे) दिसतां; व जे तुमचें स्वरूप जाणतात, त्यांना तुम्ही नित्य असून सरळ सोंडेचेच आहां. ४ देवाचे डोळे पाहूं गेलें असतां लहान दिसतात; तथापि त्यांच्या उघडझांपीनें आपण जगाची उत्पत्ति व नाश लीलेनें करितां. ५ प्रवृत्तिरूप कान हालविल्यानें (संसाररूपी वृत्ति उत्पन्न होऊन) मदाचा सुगंध वायु सुटून, त्यास लुब्ध झालेले जीवरूपी भ्रमर गंडस्थलावर बसल्यानें, नीलकमलांनीं तुमची पूजा केल्याप्रमाणें तुमचें गंडस्थळ शोभतें. ६ नंतर दुसरा निवृत्तिकर्ण हालविल्यानें (अंतर्मुखवृत्ति उत्पन्न होऊन) तुमची बांधलेली पूजा विसर्जन होते, त्या वेळेस आपलें शुद्ध स्वरूप फार गोड दिसतें. ७ तुमच्या डाव्या मांडीवर बसलेल्या सरस्वतीची (शक्तीची) नृत्यक्रीडाच जगत् उत्पन्न करिते, व त्या नृत्याच्या मिषानें आपण सर्व जगताचा व्यवहार चालवितां ८ हें असो; हे गुरुराया, आपण ज्याचे सोयरे (संबंधी) होतां, तो सोयरिकीच्या व्यवहाराला मुकतो, (त्याचा द्वैतभाव नाहींसा होऊन तो तुमच्या स्वरूपांत मिळतो,) ही केवढी विस्मयाची गोष्ट आहे ! ९ तुम्ही जगाचे बंधनाचा ठावठिकाणही नाहींसा करितां, म्हणून, आपण जगद्बंधु आहां असा भाव धरून जे मोठ्या आनंदानें आपल्याला [आत्मस्वरूपभावानें] शरण येतात, १० त्यांचा देह सुद्धां द्वैतपणानें शिल्लक उरत नाहीं; कारण, देवराया, त्या दुसऱ्याला आपण स्वस्वरूपच करितां. [त्यांचे ठिकाणचें द्वैत नष्ट केलें. मग सर्वत्र अद्वैत झाल्यावर दुजा भाव कोठून उरणार !] ११ जे तुम्हांला निराळा असें समजून तुमची प्राप्ति करून घेण्याकरितां धावत सुटतात, त्यांना तुमची प्राप्ति न होतां तुम्ही सर्व प्रकारें मागेंच राहतां. १२ जे ध्यान करण्याच्या निमित्तानें तुमची मूर्ति मनांत आणितात, त्यांना तुम्ही न सांपडतां त्यांच्या ध्यानाची तुम्ही वास करीत नाहीं; परंतु जे ध्यानासह तुमच्या विषयीं आपला द्वैतभाव सोडतात, ते तुम्हांला अति प्रियकर आहेत. १३ तुम्ही जे सिद्ध, त्या तुम्हांला जो जाणत नाहीं, त्यालाच सर्वज्ञ असें म्हणतात. वेदांनीं जें तुमचें एवढें वर्णन केलें आहे, तें तुम्ही ऐकत देखील नाहीं. १४ तुमचे राशीवरून 'मौन' असें नांव निघतें. म्हणून आपली स्तुति करण्याची मीं कशाला इच्छा करावी ? हें सर्व भासमान जगत् ही सर्व आपली माया आहे, म्हणून तुमचें भजन कसें करतां येईल ? १५ तुमचा सेवक होईन म्हटलें, तर द्वैतरूपी द्रोह माझे पदरांत येतो; म्हणून तुमचा कांहीं संबंध न ठेवणें म्हणजे तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव न ठेवणें हें उत्तम होय, म्हणजे तुमचें पूजन होय. १६ जेव्हां मी सर्व प्रकारें तुमचा कोणी नाहीं असें म्हणावें, तेव्हां तुमच्यांत व माझ्यांत अद्वैत आहे असें होईल, तर, हे आराध्यदैवत गुरुराया, तुमचें हें वर्म मला आतां समजलें. १७ तर मीठ ज्याप्रमाणें पाण्यापासून वेगळें नसून त्याशीं मिळविलें असतां ऐक्य पावतें, त्याप्रमाणें तुमच्यांत व माझ्यांत द्वैतभाव नसून मी तुम्हांस नमस्कार करतों; यापेक्षां विशेष काय बोलावें ! १८ हें पहा—रिकामी घागर समुद्रांत बुडविली असतां ती जशी पाण्यानें सर्वांगी भरून निघते, किंवा दिव्याच्या संगानें वात दीपस्वरूपच होते; १९ त्याप्रमाणें, हे गुरुराया श्रीनिवृत्तिनाथा, तुम्हांला नमस्कार केल्यानें मी कृतकृत्य झालों. आतां गीतेचा अर्थ मी स्पष्ट करीन. २० तर सोळाव्या

समासीच्या श्लोकीं । जो ऐसा निर्णयो निटंकीं । ठेविला देवें ॥२१॥ जे कृत्याकृत्यव्यवस्था । अनुष्ठावया पार्था । शास्त्रचि एक सर्वथा । प्रमाण तुज ॥२२॥ तेथ अर्जुन मानसें । म्हणे हें ऐसें कैसें । जे शास्त्रेंवीण नसे । सुटिका कर्मा ॥२३॥ तरी तक्षकाचे फडे । ठाकोनि कैं तो मणि काढे । कैं नाकींचा केशु जोडे । सिंहाचिये ॥२४॥ मग तेणें तो वोविजे । तरीच लेणें पाविजे । येऱ्हवीं काय असिजे । रिक्तकंठीं ॥२५॥ तैसी शास्त्रांची मोकळी[3] । यां कैं कोण पां वेंटाळी । एकवाक्यतेच्या फळीं । पैसिजे[5] कैं ॥२६॥ आणि पाहीं एकवाक्यता । कां लाभे वेळु अनुष्ठितां । कैंचा पैसारु जीविता । येतुलालिया ॥२७॥ आणि शास्त्रें अर्थें देशें काळें । या चहूंही जें एकफळें । तो उपावो कें मिळे । आघवयांसी ॥२८॥ म्हणौनि शास्त्राचें घडतें । नोहे प्रकारें बहुतें । तरि मूर्खां मुमुक्षां येथें । काय गती पां ॥२९॥ हा पुसावया अभिप्रावो । जो अर्जुन करी प्रस्तावो । तो सतराविया ठावो । अध्याया येथ ॥३०॥ तरी सर्वविषयीं वितृष्णु । जो सकळकळीं प्रवीणु । कृष्णाही नवल कृष्णु । अर्जुनत्वें जो ॥३१॥ शौर्या जोडला आधार । जो सोमवंशाचा शृंगार । सुखादि उपचार । जयाची लीला ॥३२॥ जो प्रज्ञेचा प्रियोत्तमु । ब्रह्मविद्येचा विश्रामु । सहचरु मनोधर्मु । देवाचा जो ॥३३॥

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

अन्वय—कृष्ण, ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयान्विताः [संतः] यजन्ते, तेषां तु का निष्ठा? सत्त्वम्, रजः आहो तमः?

तो अर्जुन म्हणे गा तमालश्यामा[11] । इंद्रियां फावकियां[12] आत्मा । तुझा बोलु आम्हां । साकांक्षु पैं जी ॥३४॥ जें शास्त्रेंवांचूनि आणिकें । प्राणिया स्वमोक्षु न देखे । ऐसें कां कैंपखें[13] । बोलिलासी ॥३५॥ तरी न मिळेचि तो देशु । नव्हेचि काळा अवकाशु । जो[14] करवी शास्त्राभ्यासु । तोही दुरी ॥३६॥ आणि अभ्यासीं विरजियों[15] । होती जिया सामग्रिया । त्याही नाहीं आपैतियां[16] । तिये वेळीं ॥३७॥ इंजूं[17] नोहेचि प्राचीन[18] । नेदीचि प्रज्ञा संवाहनें[19] । ऐसें ठेलें आपोदन । शास्त्राचें जया ॥३८॥ किंबहुना शास्त्रविखीं । येकही न लाहातीचि नेखीं । म्हणूनि उखिविखी[21] । सांडिली जिहीं ॥३९॥ परि निर्धारोनि[22] शास्त्रें । अर्थानुष्ठानें पवित्रें । नांदताति परत्रें[23] । साचारें जे ॥४०॥ तयांऐसें आम्हीं होआवें । ऐसी चाड बांधोनि जीवें । घेती तयांचे मागौवे[24] । आचरावया ॥४१॥ धडयाचिया आखरां । तळीं बाळ लिहे दातारा । कां पुढां सूनि पाडिकेरां[25] । अक्षमु[26] चाले ॥४२॥ तैसें सर्वशास्त्रनिपुण । तयाचें जें आचरण । तेंचि करिती प्रमाण । आपकिये श्रद्धे ॥४३॥ मग शिवादिकें पूजनें । भूम्यादिकें महादानें । अग्निहोत्रादि यजनें । करिती जे श्रद्धा ॥४४॥ तयां सत्त्वरजतमां- । माजि कोण पुरुषोत्तमा । गति होय ते आम्हां । सांगिजो जी ॥४५॥ तंव वैकुंठपीठींचें लिंग । जो निगमपद्माचा परागु[28] । जियें[29] जयाचेनि हें जग । अंगच्छाया[30] ॥४६॥ काळ सावियाचि वाढु । लोकोत्तर प्रौढु । अद्वितीय गूढु । आनंदघनु ॥४७॥ इयें श्लाघिजती[31] जेणें चिन्हें[32] । तें जयाचे आंगीं असिकें । तो श्रीकृष्ण स्वमुखें । बोलत असे ४८

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २

अन्वय—देहिनां [या] स्वभावजा श्रद्धा, सा सात्त्विकी च राजसी च एव तामसी इति त्रिविधा भवति, तां शृणु. ॥ २ ॥

म्हणे पार्था तुझा अतिसो[33] । हेंही आम्ही जाणतसों । जे शास्त्राभ्यासाचा आडसो[34] । मानितासि कीं ॥४९॥ मुसधियाचि श्रद्धा । झोंबों पाहसी

१ सिद्धांतीं. २ सर्पाची. ३ भिन्नपणा. ४ एकत्र करणें. ५ उपभोग घेणें. ६ आयुष्य; दीर्घपणा. ७ साधन. ८ निरिच्छ. ९ आनंद देणारा. १० बुद्धीचा. ११ तमालपत्राप्रमाणें ज्याचा नील वर्ण आहे, असा श्रीकृष्णा. १२ भोगतां येणारे. १३ पक्षानें. १४ युग. १५ साहाय्य. १६ स्वाधीन. १७ अनुकूल. १८ पूर्वकर्म. १९ संपादन. २० निश्चय. २१ वादविवाद. २२ अभ्यास करून. २३ परलोकीं. २४ मार्ग. २५ बोळस. २६ अंधळा. २७ वेद. २८ गंध. २९ वांचे. ३० आधारानें. ३१ योग्यता पावतात. ३२ खुणांनीं. ३३ कळकळ. ३४ अडचण.

अध्यायाच्या शेवटल्या श्लोकांत देवांनीं जो असा नि-श्चयपूर्वक सिद्धांत सांगितला २१ कीं, पार्था, चांगल्या अथवा वाईट गोष्टीचें आचरण करण्यास तुला शास्त्रच सर्वथैव प्रमाण मानलें पाहिजे, २२ तो ऐकून अर्जुन मनांत म्हणतो, "हें असें कसें ! कोणतेंही कर्म कर-ण्यास शास्त्राशिवाय सुटका नाहीं हें काय ? २३ सर्पाच्या जवळ जाऊन त्याच्या फणीवरील मणि कसा काढावा ? आणि सिंहाच्या नाकांतील केंस कसा मिळवावा ? २४ मग त्या केंसांत तो मणि ओंवला म्हणजेच गळ्यांत भूषण घालावें, नाहीं तर गळा मोकळाच ठेवावा कीं काय ? २५ त्याप्रमाणें, निरनिराळ्या शास्त्रांना एकत्र कोण करील ? आणि त्यांची एकवाक्यता करून त्यांचा उपयोग कोण करून घेईल ? २६ बरें, एक-वाक्यताही जरी कोणीं केली, तरी त्याप्रमाणें आच-रण करण्यास वेळ कोठून सांपडणार ? आणि इतकें आयुष्य तरी कोणास असणार ? २७ आणि शास्त्र, अर्थ, देश व काल हीं चारी जरी प्राप्त झालीं, तरी यांची सर्वांना प्राप्ति कोठून असणार ? २८ म्हणून पुष्कळ प्रकारानें शास्त्राचें साधन या मृत्युलोकीं स-र्वांना प्राप्त होणार नाहीं, तर मग मूर्ख अशा मुमुक्षूंना कोणता तरणोपाय आहे ?" २९ हा अभिप्राय पुसण्या-करितां अर्जुनानें जी प्रस्तावना केली, तो या सतरावे अध्यायाचा मूळ विषय होय. ३० तर सर्व विषयां-विषयीं निरिच्छ व सकळ कलांत प्रवीण, आणि अर्जुनाच्या रूपानें श्रीकृष्णालाही आनंद देणारा असा जो कृष्ण (अर्जुन); ३१ जो शौर्याचा आधार, जो सोमवंशाचें भूषण, आणि ज्याच्या लीलेनें देवाला फार सुख होतें; ३२ जो बुद्धीचा आवडता, जो ब्रह्म-विद्येचें विश्रांतिस्थान, आणि जो सदैव श्रीकृष्णांच्या अंतःकरणांत असणारा, ३३

अर्जुन म्हणाला:—श्रीकृष्णा, जे कोणी शास्त्रविधीला टाकून, खऱ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते तुम्हांला भजतात, त्यांची ती भक्ति को-णत्या प्रकारची? सात्त्विक, राजस कीं तामस? १

तो अर्जुन म्हणतो, "हे तमालश्यामा, सर्व इंद्रि-यांस प्रत्यक्ष भोगतां येणाऱ्या परब्रह्मा, तुमचें भाषण मला संशययुक्त दिसलें. ३४ प्राणिमात्राला शास्त्रज्ञा-नावांचून मोक्षप्राप्ति होत नाहीं असें जें आपण एक-पक्षी बोललां, त्याचा हेतु काय ? ३५ तर ज्या देशांत शास्त्राभ्यास करण्याची सोय आहे तेंही ज्यास प्राप्त होत नाहीं; तसेंच, अभ्यासाला लागणाऱ्या आयुष्याची-ही ज्याला अनुकूलता नाहीं; व ज्या गुरूपासून शास्त्राची माहिती मिळवावयाची तेंही दूर आहे; ३६ आणि अभ्यासाला साह्य करणाऱ्या ज्या सामुग्री त्याही त्या वेळीं ज्याजवळ नाहींत; ३७ तसेंच, पूर्वकर्म अनुकूल नसल्यामुळें बुद्धीचेंही साह्य नाहीं; अशा प्रकारें ज्याचें शास्त्रसंपादन खुंटलें आहे, ३८ किंबहुना, शास्त्रांची एकवाक्यता करण्यास समर्थ नसल्यामुळें ज्यांनीं वादविवाद करण्याचें सोडून दिलें आहे—३९ पण शास्त्रांचा अभ्यास करून त्यांत सांगितल्याप्रमाणें यथाविधि अनुष्ठान करून परलोकीं जे आनंदानें नांद-तात, ४० त्यांच्याप्रमाणें आपण व्हावें अशी मनांत इच्छा धरून त्यांच्या मार्गाचें जे आचरण करतात; ४१ प्रभो, ज्याप्रमाणें वर काढून दिलेल्या धड्याच्या अक्षरांप्रमाणें लहान मूल खालीं अक्षरें काढतें, किंवा डोळस मनुष्यास पुढें करून अंधळा मनुष्य वाट चालतो, ४२ त्याप्रमाणें, जे सर्व शास्त्रांत निपुण आहेत त्यांचें आचरण प्रमाण मानून त्यावर जे श्रद्धा ठेवतात; ४३ आणि शंकर आदिकरून देवांचें पूजन करणें, भूमि वगैरे महादानें देणें, व अग्निहोत्रादि यज्ञ करणें हीं कर्में श्रद्धेनें करतात, ४४ त्यांना, पुरुषोत्तमा, सत्त्व, रज व तम यांपैकीं कोणती गति प्राप्त होते तें आम्हां-ला सांगा." ४५ तेव्हां, वैकुंठपीठींचें अधिदैवत, वेदरूपी कमलांतील पराग, ज्याच्या सत्तेनें हें सर्व जग वांचतें; ४६ जो लोकोत्तर प्रौढ व स्वभावतः मोठा असा काल, जो अद्वितीय, गूढ व आनंदघन, ४७ आणि हे सर्व गुण ज्या शक्तीच्या आधारानें वर्णनीय होतात, ती शक्ति ज्याचे अंगीं आहे, तो श्रीकृष्ण भगवान स्वमुखानें बोलत आहे. ४८

श्रीभगवान म्हणाले:—मनुष्यांची स्वाभा-विक जी श्रद्धा, ती सात्त्विक, राजस आणि तामस अशी तीन प्रकारची असते, ती ऐक. २

भगवान म्हणतात:—पार्था, शास्त्राभ्यासाची अड-चण आहे असा तुझ्या मनाचा कल आहे, हें मी जाणतों. ४९ तूं नुसत्या श्रद्धेनेंच मोक्षप्राप्ति करून

परमेश्वरा । तरी तैसें हें प्रबुद्धा । लोहोपें नोहे ॥५०॥ श्रद्धा म्हणितक्रियासाठीं । पातेजों नये किरीटी । काय द्विजु अंत्यजघृष्टीं । अंत्यजु नोहे ॥५१॥ गंगोदक जरी जाहलें । तरि मद्यभांडां आलें । तें वेऊं नये कांहीं केलें । विचारीं पां ॥५२॥ चंदनु होय शीतळु । परी अग्नीसी पावे मेळु । तैं हातीं धरितां जाळूं । न शके काई ॥५३॥ कां किडाचिये आटतिये पुटीं । पडिलें सोळें किरीटी । वेतलें चोखासाठीं । नागवीना ॥५४॥ तैसें श्रद्धेचें दुळवाडें । आंगें कीर चोखडें । परि प्राणियाच्या पडे । विभागीं जें ॥५५॥ तें प्राणिये तंव स्वभावें । अनादिमायाप्रभवें । त्रिगुणाचेचि आघवे । वाळिले आहाती ॥५६॥ तेथही दोन गुण खांचती । मग एक धरी उन्नती । तैं तैसियाचि होती वृत्ती । जीवांचिया ॥ ५७ ॥ वृत्तीऐसें मन धरिती । मनाऐसी क्रिया करिती । केलियाऐसीं वरिती । मरोनि देहें ॥५८॥ बीज मोडे झाड होये । झाड मोडे बीजीं सामाये । ऐसेनि कल्पकोडी जाये । परी जाति न नसे ॥५९॥ तियापरि यियें अपारें । होतां जातां जन्मांतरें । त्रिगुणत्व न व्यभिचरे । प्राणियांचें ॥६०॥ म्हणूनि प्राणियांच्या पैकीं । पडिली श्रद्धा अवलोकीं । ते होय गुणासारिखी । तिहीं ययां ॥६१॥ विपायें वाढे सत्त्व शुद्ध । तेव्हां ज्ञानासी करी साद । परि एका दोघे वोखटे । येर आहाती ॥६२॥ सत्त्वाचेनि आंगलेगें । ते श्रद्धा मोक्षफळा रिगे । तंव रज तम उगे । कां पां राहाती ॥६३॥ मोडोनि सत्त्वाची प्रौढे । रजोगुण आकाशीं जाये । तेव्हां तेचि श्रद्धा होये । कर्मकेरसुणी ॥६४॥ मग तमाची उठी आगी । तेव्हां तेचि श्रद्धा भंगी । हों लागे भोगालागीं । भकतेया ॥६५॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥३॥

अन्वय—भारत, सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति; अयं पुरुषः श्रद्धामयः [अस्ति]. यः यच्छ्रद्धः [भवति], सः एव सः [जीवः]. ॥ ३ ॥

एवं सत्त्वरजतमा- । वेगळी श्रद्धा सुमेधा । नाहीं गा जीवग्रामा- । माजीं यया ॥६६॥ म्हणोनि श्रद्धा स्वाभाविक । असे पैं त्रिगुणात्मक । रजतमसात्त्विक । भेदीं इहीं ॥६७॥ जैसें जीवनचि उदक । परि विषीं होय मारक । कां मिरेयांमाजि तीख । इक्षीं गोड ॥६८॥ तैसा बहुवसें तमें । जो सदाचि होय जन्मे । तेथ श्रद्धा परिणमे । तेंचि होऊनि ॥६९॥ मग काजळा आणि मसी । न दिसे विवंचना जैसी । तेवीं श्रद्धा तामसी । सिनी नाहीं ॥७०॥ तैसीच राजसीं जीवीं । रजोमय जाणावी । सात्त्विकीं आघवी । सत्त्वाचीच ॥७१॥ ऐसेनि हा सकळु । जगडंबर निखिळु । श्रद्धेचाचि केवळु । वोतला असे ॥७२॥ परि गुणत्रयवशें । त्रिविधपणाचें ठसे । श्रद्धे जें उठिलें असे । तें वोळख तूं ॥ ७३ ॥ तरि जाणिजे झाड फुलें । कां मानस जाणिजे बोलें । भोगें जाणिजे केलें । पूर्वजन्मींचें ॥७४॥ तैसीं जिहीं चिन्हीं । श्रद्धेचीं रूपें तीन्ही । देखिजती ते वोनी । अवधारीं पां ॥७५॥

यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः॥४॥

अन्वय—सात्त्विकाः देवान् यजन्ते; राजसाः यक्षरक्षांसि यजन्ते; अन्ये तामसाः जनाः प्रेतान् च भूतगणान् यजन्ते. ॥ ४ ॥

तरी सात्त्विक श्रद्धा । जयांचा होय बांधा । तयां बहुतकरूनि मेधा । स्वर्गीं आथी ॥७६॥ ते विद्याजात पढती । यज्ञक्रिये निवडती । किंबहुना पडती । देवलोकीं ॥७७॥ आणि श्रद्धा राजसा । घडके जे वीरेशा । ते भजती राक्षसां । खेचरां इन ॥७८॥ श्रद्धा जे कां तामसी । ते मी सांगेन तुजपाशीं । जे का केवळ पापराशी । अतिकर्कशी निर्दयत्वें ॥७९॥ जीववधें साधूनि बळी । भूतप्रेतकुळें मैळीं । स्मशानीं

१ मोक्ष. २ विश्वास ठेवणें. ३ चांडाळाच्या समागमानें. ४ हिणकट. ५ शुद्ध सोनें ६ क्रमाच्या भावानें. ७ स्वरूप. ८ दबतात, क्षीण होतात; ९ धारण करतात. १० हांक मारतो; प्राप्ति करून देतो. ११ विरुद्ध. १२ अनुरोधानें. १३ आश्रय. १४ कर्म करणारी. १५ बुद्धि. १६ मिरच्यांत. १७ जन्मतो. १८ मृत्यु पावतो. १९ भेद. २० निराळी. २१ रूप; चिन्ह. २२ खूण. २३ शरीर. २४ बुद्धि. २५ पिशाचांस.

घेऊं पहात आहेस; पण, हे प्रबुद्धा, तूं म्हणतोस तितकें हें काम सोपें नाहीं. ५० अर्जुना, श्रद्धेवरच नुसता विश्वास ठेवूं नये. हें पहा—अंत्यजाच्या समागमानें ब्राह्मणही अंत्यज होत नाहीं का? ५१ गंगेचें जरी पाणी असलें, तरी तें जर मद्याच्या भांड्यांत घातलें तर तें कांहीं केल्या घेऊं नये याचा विचार कर. ५२ चंदन हा थंड आहे खरा, पण तो पेटल्यावर जर हातांत धरला, तर हात भाजूं शकणार नाहीं का? ५३ किंवा, अर्जुना, हिणकट सोनें आटवींत असतां त्यांत उत्तम सोनें पडलें, आणि मग तें जर उत्तम सोन्याच्या भावानें विकत घेतलें, तर तें नागवणार नाहीं का? ५४ त्याप्रमाणें, श्रद्धेचें स्वरूप जरी मूळचें शुद्ध आहे, तरी जेव्हां ती प्राण्यांच्या वांटणीला येते, ५५ तेव्हां, प्राणी तर स्वभावतःच अनादि मायेच्या शक्तीनें तीन गुणांचेच बनले आहेत; ५६ त्यांतही, दोन गुण क्षीण होऊन तिसरा ज्या वेळेस वाढतो, त्या वेळेस त्या गुणाच्या अनुरोधानें जीवांच्या वृत्ति होतात; ५७ वृत्तींच्या अनुरोधानेंच ते मन (वासना) धारण करितात, मनाप्रमाणें क्रिया करितात, आणि मेल्यावर पुनः आपल्या कर्माप्रमाणेंच देह धारण करतात; ५८ बीज नाहींसें होतें आणि झाड वाढतें, व झाड नाहींसें होतें आणि बीजांत सामावतें; याप्रमाणें कल्पाचे कल्प जरी गेले तरी मूळ झाडाची जात कांहीं नाहींशी होत नाहीं; ५९ त्याप्रमाणें, जीवांचीं पुष्कळ जन्मांतरें झालीं तरी त्यांच्यातील तीन गुणांचा बदल होत नाहीं. ६० म्हणून, प्राण्यांच्या वांट्याला जी श्रद्धा आलेली असते, ती गुणांच्या अनुरोधानें असते असें समज. ६१ कदाचित शुद्ध सत्त्वगुण वाढला, तर तो ज्ञानाला हांक मारितो; परंतु त्याला रज व तम हे दोन गुण विरुद्ध आहेत. ६२ सत्त्वगुणाच्या अनुरोधानें जी श्रद्धा असते, ती मोक्षफलापर्यंत जाते; पण रज व तम हे दोन गुण स्वस्थ कसे बसतील ? ६३ सत्त्वगुणाचा आश्रय नाहींसा करून ज्या वेळेस रजोगुण वाढतो, त्या वेळेस तीच श्रद्धा कर्म करण्यास लागते. ६४ मग तमोगुणाचा ज्या वेळेस जोर होतो, तेव्हां त्या श्रद्धेचा भंग होऊन तीच श्रद्धा वाटेल ते भोग भोगण्यास उद्युक्त होते. ६५

हे भारता, सर्वांना आपल्या पूर्वसंस्कारानुसार श्रद्धा उत्पन्न होते; कारण हा जीव श्रद्धामय आहे. जो ज्या प्रकारच्या श्रद्धेनें युक्त असतो, तो त्या योग्यतेचा असतो. ॥ ३ ॥

याप्रमाणें, हे सुज्ञा, या जीवसमुदायांत सत्त्व, रज व तम यांच्याशिवाय निराळी श्रद्धा नाहीं. ६६ म्हणून सत्त्व, रज व तम या भेदांनीं अशी ही श्रद्धा स्वभावतःच त्रिगुणात्मक आहे. ६७ पाणी प्राणिमात्राचें जीवन—पण तेंच बचनागास दिलें असतां ज्याप्रमाणें मारक होतें, किंवा मिरच्यांस दिलें असतां तिखट होतें, आणि उंसास दिलें तर गोड होतें, ६८ त्याप्रमाणें, तमोगुण वाढला असतां, जो नेहमीं जन्म पावतो व मरतो त्या प्राण्याच्या ठिकाणीं श्रद्धाही तमोगुणाच्याच अनुरोधानें परिणाम पावते. ६९ मग, काजळ आणि मस यांत जसा फरक दिसत नाहीं, तशी ही तामसी श्रद्धा त्या मनुष्याहून निराळी नसते. ७० त्याचप्रमाणें, राजस प्राण्याच्या ठिकाणीं येणारी श्रद्धा रजोगुणमय आणि सात्त्विकांच्या ठिकाणीं असणारी सगळी सत्त्वगुणमयच असते. ७१ याप्रमाणें हें सर्व जग सरोबर श्रद्धेचेंच ओतलेलें आहे. ७२ परंतु त्रिगुणांच्या अधीन असल्यानें श्रद्धेचे ठिकाणीं जें तीन प्रकारचें चिन्ह प्राप्त होतें, तें तूं ओळख. ७३ तर ज्याप्रमाणें फुलांच्या वारावरून झाडाला येणाऱ्या फळांचें अनुमान समजतें, किंवा बोलण्यावरून स्वभावाचें लक्षण समजतें, व मनुष्याच्या प्रस्तुत स्थितीवरून त्याचें पूर्वजन्मींचें कर्म ओळखतां येतें, ७४ त्याप्रमाणें, ज्या चिन्हांनीं श्रद्धेचीं तिन्ही रूपें ओळखतां येतील, त्या लक्षणांची खुण सांगतों, ती ऐक. ७५

जे सात्त्विक असतात, ते देवांचें पूजन करितात; जे राजस असतात, ते यक्षराक्षसांचें पूजन करितात; आणि बाकी राहिलेले जे तामस जन, ते प्रेत आणि भूतगण यांचें पूजन करितात. ॥ ४ ॥

तर ज्यांचें शरीर सात्त्विक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, त्यांची बुद्धि बहुतकरून स्वर्गप्राप्तीविषयींचीच होते. ७६ ते सर्व विद्या शिकतात; कोणते यज्ञ करणें योग्य आहे त्याची वाटाघाट करतात; फार काय ! ते देवलोकास पावतात. ७७ आणि, हे वीरशिरोमणे, ज्यांचें शरीर रजोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, ते राक्षस व पिशाच यांना भजतात. ७८ ज्यांचें शरीर तमोगुणात्मक श्रद्धेचें बनलेलें आहे, त्यांविषयीं मी तुला सांगतों कीं, ते केवळ पापराशी असून अति कठोर व दयाहीन असतात. ७९ ते जीवांचा वध करून बळी देतात, आणि भूत, प्रेत वगैरे देवतांची स्मशानांत

संध्याकाळीं । पूजिती जे ॥८०॥ ते तमोगुणाचें सार । काढूनि निर्मिले नर । जाण तामसियेचें घर । श्रद्धेचें तें ॥८१॥ ऐसीं इहीं तिहीं लिंगीं । त्रिविध श्रद्धा जगीं । पैं हें ययाकारणीं । सांगतु असें ॥८२॥ जे हे सात्विक श्रद्धा । जतन करावी प्रबुद्धा । येरी दोनी विरुद्धा । सांडाविया ॥८३॥ हे सात्विकमति जया । निर्वाहती[1] होय धनंजया । बागूल नोहे तया । कैवल्य तें ॥८४॥ तो न पढो कां ब्रह्मसूत्र[2] । ना कोळो[3] सर्व शास्त्र । सिद्धांत न होत स्वतंत्र । तयाच्या हातीं ॥८५॥ परी श्रुतिस्मृतींचे अर्थ । जे आपण होऊन मूर्त । अनुष्ठानें गाजत । जगा वडील जे जे ॥८६॥ तयांचीं आचरतीं पाउलें । पाऊनि सात्विकी श्रद्धा चाले । तो तेंचि फळ ठेविलें । ऐसें लाहे ॥८७॥ पैं एक दीपु लावी सायासें । आणिक तेथें लाऊं बैसे । तरी तो काय प्रकाशें । वंचिजे[4] गा ॥८८॥ कां येकें लोक अपार । वेंचोनि केलें धवळार[5] । तो सुरवाडु[6] वस्तीकर । न भोगी काई ॥८९॥ हें असो जो तळें करी । तें तयाचीच तृषा हरी । कीं सुआरांसीचि[7] अन्न वरीं । येरां नोहे ॥९०॥ बहुत काय बोलों पैं गा । येका गौतमासीचि गंगा । येरां समस्तां काय जगा । वाहाळ जाली ॥९१॥ म्हणोनि आपुलीया परी । शास्त्र अनुष्ठिती कुसरी[8] । जाणे तयांतें श्रद्धालू जो वरी । तो मूर्खुही[9] तरे ॥९२॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः ।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

अन्वय—दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ये जनाः अशास्त्रविहितं घोरं तपः तप्यन्ते; ॥ ५ ॥

ना शास्त्राचेनि कीर नांवें ॥ लाकरोंही[10] नेणती जीवें । परि शास्त्रज्ञांही शिवें । टेंको नेदिती ॥९३॥ वडिलांचिया क्रिया । देखोनि धेती वांकुलिया । पंडितां डांकुलिया[12] । वाजविती ॥९४॥ आपलेनीचि[13] ओटोपें[14] । धनित्वाचेनि दर्पें । साचचि पाखंडाचीं तपें । आदरिती ॥९५॥ आपुलिया पुढिलांचिया । आंगीं घालूनि कातियां[15] । रक्तमांसा प्रणीतेंया[16] । भरभरों ॥९६॥ रिचविती[17] अळतकुंडीं । काविती चेड्याच्या[18] तोंडीं । नवसियां देती उंडी[19] । बाळकांची ॥९७॥ आग्रहाचिया भंजरिया[20] । क्षुद्रदेवतां वरियें[21] । अन्नत्यागें सौतरिया[22] । ठाकती ऐक ॥९८॥ अगा आत्मपरपीडा । बीज तमक्षेत्रीं सुहाडें[23] । पेरिती मग पुढां । तेंचि पिके ॥९९॥ बाहू नाहीं आपलिया । आणि नावेंतेंही धनंजया । न धरी होय तया । समुद्रीं जैसें ॥१००॥ कां वैद्यातें करी सैंळा[24] । रेंघु[25] सांडी पाय खोळीं[26] । तो रोगिया जेविं विव्हळा[27] । सेंवला[28] न होय ॥१॥ ना ना पाडिकरांचेनि[29] सळें । काढी आपलेचि डोळे । तें वैं[30]नवस आंधळें । जैसें ठाके ॥२॥ तैसें तया असुरां होये । जे निंदूनि शास्त्रांची सोये[31] । सैंघ[32] धांवतातीं मोहें । ओडवीं[33] जे कां ॥३॥ कामु करवी तें करिती । क्रोधु मारवी तें मारिती । किंबहुना मातें पुरिती । दुःखाचा गुंडां[34] ॥४॥

कर्शयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥

अन्वय—च अचेतसः ये शरीरस्थं भूतग्रामं च अन्तः शरीरस्थं मां कर्शयन्तः, तान् आसुरनिश्चयान् विद्धि. ६

आपुलां पैरांवां[35] देहीं । दुःख देती जें जें कांहीं । मज आत्मया तेतुकाही । होय क्षीणु ॥५॥ पैं वाचेचेनिही पोकळें[36] । पापियां तया गैंतकावें[37] । परि

१ संरक्षणकर्ती. २ वेद. ३ अध्ययन करो. ४ वंचना करील; फसवील. ५ घर. ६ सुखकर. ७ स्वयंपाक करणारासच. ८ ओढा. ९ दक्षतेनें. १० इच्छाही होत नाहीं. ११ दाखवितात. १२ डिमक्या. १३ ब्राह्मणपणाची. १४ घमेंडीनें. १५ कोयता; शस्त्र. १६ यज्ञपात्रें. १७ ओततात. १८ चेटुकांच्या. १९ बळी. २० आढयतेनें. २१ वर प्राप्त करून घेण्याकरितां. २२ सात दिवस. २३ सुग्रा. २४ द्वेष. २५ काढा. २६ कायेनें. २७ व्यथा. २८ वेगळा. २९ डोळसाच्या. ३० माजघरांत. ३१ मार्ग. ३२ सैरावैरा. ३३ अरण्यांत. ३४ हगडांत. ३५ दुसऱ्याच्या. ३६ पदरानें. ३७ स्पर्श करूं नये.

संध्याकाळीं पूजा करितात. ८० ते तमोगुणाचें सार काढून निर्माण केलेले पुरुष म्हणजे तामस श्रद्धेचें आगरच होय असें समज. ८१ याप्रमाणें सात्त्विक, राजस व तामस अशी तीन प्रकारची श्रद्धा जगांत आहे. परंतु मी हें एवढ्याकरितां सांगत आहें ८२ कीं, या तिहींपैकीं जी सात्त्विक श्रद्धा, तिचा स्वीकार करावा; आणि, हे बुद्धिमंता, दुसऱ्या ज्या दोन्ही राजस व तामस श्रद्धा, त्यांचा त्याग करावा. ८३ धनंजया, ही सात्त्विक बुद्धि जे आचरतात, त्यांना मोक्षप्राप्तीचा मोठासा बाऊ वाटत नाहीं. ८४ तो मनुष्य वेदांचें पठन न करो, शास्त्राध्ययन न करो, अथवा शास्त्रांची एकवाक्यता करून कोणताही सिद्धांत न ठरवो; ८५ परंतु जे श्रुतिस्मृतींचें अध्ययन करून मूर्तिमंत वेद बनतात, (विद्वान झालेले असतात,) व आपल्या आचरणानें सर्व जगास पूज्य असतात, ८६ त्यांचे आचरणाचा कित्ता वळवून जो सात्त्विक श्रद्धेनें चालतो, त्याला त्यांना मिळणारें फळच प्राप्त होतें. ८७ हें पहा—एखादा मनुष्य मोठ्या प्रयासानें दिवा लावतो, आणि त्या दिव्यावरून जर दुसरा कोणी दिवा लावूं लागला, तर तो दिवा त्याला फसवील काय? (त्याच्या घरीं उजेड पाडणार नाहीं असें होईल काय?) ८८ किंवा एखाद्यानें अपार द्रव्य खर्च करून घर बांधलें, तर त्या घरांत राहणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास तें सुख भोगतां येत नाहीं काय? ८९ हें असो; जो तळें बांधतो, त्याचीच का तहान त्यांतील पाण्यानें भागते? अथवा घरामध्यें स्वयंपाक करणाऱ्याचीच तेवढी त्या अन्नानें तृप्ति होते, आणि इतरांची होत नाहीं की काय? ९० उगीच पुष्कळ बोलून काय करावयाचें आहे? अरे, गौतम ऋषीनीं दीर्घ प्रयत्नानें आणिलेली गंगा ही एक त्यांसच पवित्र करते, आणि जगांतील इतर सर्व लोकांविषयीं ती ओढ्याची योग्यता पावते कीं काय? ९१ म्हणून, आपल्यापेक्षां जे दक्षतेनें शास्त्रांचें अनुष्ठान करितात, त्यांचेप्रमाणें जो श्रद्धाळू पुरुष आचरण करतो, तो मूर्ख असला तरी तरतो! ९२

दंभ आणि अहंकार यांनीं युक्त, तसेंच काम व प्रीति यांच्या बलानें युक्त असे जे जन शास्त्रविरुद्ध घोर तपाचें आचरण करतात; ५

ज्यांना खरोखर शास्त्रांचें अध्ययन तर नाहींच, व शास्त्र शिकण्याची नुसती इच्छाही ज्यांनीं केली नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर जे शास्त्रज्ञांना उंबऱ्यांतही उभे करीत नाहींत; ९३ वडिलांचें स्नानसंध्यादि आचरण पाहून जे त्यांस वेडावून दाखवितात, व पंडितांचा संवाद ऐकला असतां टिमक्या वाजवितात, [व त्यांचे शब्द कानीं देखील पडूं देत नाहींत;] ९४ आपल्या शहाणपणानें व द्रव्याच्या मदानें आपल्याच कुर्ल्यांत असतात, ते खरोखर पाखांड्याच्या तपाचें आचरण करतात. ९५ आपल्या पुढें आलेल्या मनुष्यांच्या अंगावर शस्त्रांचे प्रहार करून त्यांच्या रक्तमांसानीं यज्ञपात्रें भरभरून ९६ प्रदीप्त अग्निकुंडांत चेड्यांना आहुति देतात; व त्यांस नवस करून बाळकांचे बळी देतात! ९७ क्षुद्र देवतांपासून वरप्राप्ति करून घेण्याकरितां आग्रहाच्या आढ्यतेनें सात सात दिवस अन्न सेवन न करितां अनुष्ठानें करतात. ९८ हे सुज्ञा, [अशा प्रकारें] ते आपल्यास व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें बीज तमोरूपी जमिनींत पेरतात, आणि त्यापासून पुढें तमात्म श्रद्धेचेंच पीक येतें. ९९ अर्जुना, ज्या मनुष्यास स्वतः पोहतां येत नाहीं, तो नावेचा आश्रय न करितां समुद्रांत गेला असतां त्याची जी स्थिति होते; १०० किंवा वैद्याचा द्वेष करून जो लाथेनें काढा लवडून देतो तो रोगी जसा व्यथेपासून मुक्त होत नाहीं; १ अथवा जो डोळस मनुष्याचा कंटाळा करतो आणि अशा प्रकारें आपलेच डोळे काढून टाकतो, त्या आंधळ्या मनुष्याची जशी त्याच्या माजघरांतही गति होते, २ तशी त्या असुरांची स्थिति होते! कारण शास्त्रांत सांगितलेल्या मार्गाची ते निंदा करतात, त्यामुळें ते मोहरूपी अरण्यांत सैरावैरा धावतात; ३ कामाच्या अधीन होऊन त्याच्या अनुरोधानें आचरण करतात; क्रोधाच्या अधीन होऊन तो ज्याचा वध करण्यास लावील त्याचा वध करतात; किंबहुना मला दुःखाच्या दगडांत पुरतात! ४

आणि जे अविवेकी शरीरांतील इंद्रियसमुदायाला आणि शरीराच्या अंतर्यामीं असणाऱ्या मलाही त्रास देतात, ते आसुरी निष्ठेचे लोक आहेत असें तूं समज. ॥ ६ ॥

ते आपल्या व दुसऱ्याच्या शरीरांस जें जें दुःख देतात, त्यामुळें [सर्वांच्या अंतर्यामीं असणाऱ्या] मज आत्म्यालाच शीण होतो. ५ हें पहा—अशा पाप्यांना वाचेच्या पदरानेंही स्पर्श करूं नये, (त्यांचें नामग्रहणही करूं नये,) पण त्यांचा त्याग करावा.

पढिकें सांगावें । स्वभावया ॥६॥ प्रेत बाहिरें घालिजे । कां अंत्यजु संभाषणीं त्यजिजे । हें असो द्वारें क्षा- ळिजे । कश्मलकातें ॥७॥ येथ शुद्धीचिया आशा । तो केंवु न[3] मनवे जैसा । तयातें सांडावया तैसा । अनुवादु हा ॥८॥ तरि अर्जुना तूं तयातें । देखसी तें स्मर हो मातें । जे आन प्रायश्चित्त येथें । मानेल ना ॥९॥ म्हणौनि श्रद्धा जे सात्त्विकी । पुढती तेचि पैं येकी । जतन करावी निकी । सर्वांपरी ॥११०॥ तरि धरावा तैसा संगु । जेणें पोखे सात्त्विक लागु । सत्त्ववृद्धीचा मागु । आहारु घेपे ॥११॥ येऱ्हवीं तरी पाहीं । स्वभाववृद्धीच्या ठाईं । आहारावांचूनि नाहीं । बळी हेतु ॥१२॥ प्रत्यक्ष पाहें पां वीरा । जो सावध घे मदिरा । तो होऊनि ठाके माजिरा । तियेचि क्षणीं ॥१३॥ कां जो सावियां अन्नरसु सेवी । तो व्यापिजे वातश्लेष्मस्वभावीं । काय ज्वरु जालिया निववी । पयादिक ॥१४॥ नातरि अमृत ज्यापरी । घेतलिया मरण वारी । कां आपुलियाऐसें करी । जैसें विष ॥१५॥ तेवि जैसा घेपे आहारु । धातु तैसाचि होय आकारु । आणि धातूऐसा अंतरु । भावो पोखे ॥१६॥ जैसें भांडियाचेनि तापें । आंतुलें उदकही तापे । तैसी धातुवशें आटोपे । चित्तवृत्ती ॥१७॥ म्हणोनि सात्त्विकु रसु सेविजे । तैं सत्त्वाची वाढी पाविजे । राजसा तामसा होइजे । येरीं रसीं ॥१८॥ तरी सात्त्विकु कोण आहारु । राजसा तामसा काय आकारु । हें सांगों करीं आदरु । आकर्णनीं ॥१९॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥

अन्वय—सर्वस्य प्रियः आहारः तु अपि त्रिविधो भवति; तथा यज्ञः, तपः च दानं [सर्वस्य त्रिविधं प्रियं भवति]. त्वं तेषां इमं भेदं शृणु. ॥ ७ ॥

आणि एकसरें[11] आहारा । कैसेनि तिनी मोहरां[12] । जाकिया तेंही वीरा । रोकडें दाऊं ॥१२०॥ तरि जेवणाराचिया रुची । निष्पत्ति कीं[13] धानियांची । आणि जेविता तंव गुणांची । दासी येथ ॥२१॥ जो जीव कर्ता भोक्ता । तो गुणास्तव स्वभावता । पावोनियां त्रिविधता । चेष्टे त्रिधा ॥२२॥ म्हणौनि त्रिविधु आहारु । यज्ञुही त्रिप्रकारु । तप दान हन व्यापारु । त्रिविधांचे ते ॥२३॥ पैं आहारलक्षण पहिलें । सांगों जें म्हणितलें । तें आईक गा भलें । रूप करूं ॥२४॥

आयुःसत्त्वबलारोग्य-
सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या
आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

अन्वय—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्त्विकप्रियाः [सन्ति]. ८

तरी सत्त्वगुणाकडे । जैं दैवें भोक्तां[14] पडे । तैं मधुरीं रसीं वाढे । मेचु[15] तया ॥२५॥ आंगेंचि द्रव्यें[16] सुरसें[18] । जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे । आंगेंचि स्नेहें बहुवसें । सुपकें जियें ॥२६॥ आकारें नव्हती डगळें[17] । स्पर्शे अति मवाळें । जिभेलागीं स्नेहाळें । स्वादें जियें ॥२७॥ रसें गाढीं वरी विळीं । द्रवभावीं[22] आथिलीं । ठायें ठावो स्रांडिलीं । अग्नितापें ॥ २८ ॥ आगें सानें परिणामें थोर । जैसें गुरुमुखींचें अक्षर । तैसा अल्पीं जिहीं अपार । तृप्ति राहे ॥२९॥ आणि मुखीं जैसीं गोडें । तैसीचि हे आंतुलेकडे । तिये अन्नीं प्रीति वाढे । सात्त्विकासी ॥१३०॥ एवंगुणलक्षण । सात्त्विक भोज्य जाण । आयुष्याचें प्राण[28] । नीचि नवें हें ॥३१॥ येणें सात्त्विक रसें । जंव देहीं मेहो[25] वरिषे[26] । तंव आयुष्यनदी उसैसे[27] । देहींचि देहा ॥३२॥ सत्त्वाचिये करि पाळती[29] । कारण हाचि सुमती । दिवसाचिये उन्नती । भानु जैसा ॥३३॥ आणि शरीरा हन मानसा । बळाचा पैं कुवांसा[30] ।

१ विटेका. २ दोष. ३ मानवां येत नाहीं. ४ भाषण. ५ योग्य नाहीं. ६ मार्ग. ७ उन्मत्त. ८ नेहमीं. ९ कफ. १० श्रवणांनीं. ११ एकदम. १२ प्रकार. १३ अन्नाची. १४ जीव. १५ आवड. १६ पदार्थ. १७स्वादिष्ट. १८मोठे. १९ मऊ. २० विरघळणारे. २१ भरलेले. २२ पाणीदार. २३ गुणानें. २४ वक्र. २५ मेघ. २६ वर्षाव करतो. २७ पूर येतो. २८ दिवसानुदिवस. २९रक्षणार्थ. ३० आश्रय.

करितां त्यांचीं लक्षणें सांगणें भाग पडलें ! ६ प्रेत घराबाहेर काढावें लागतें, किंवा अंत्यजाबरोबर [संभाषण करूं नये तरी] दोन शब्द बोलून त्याला टाळावें लागतें; फार काय, विष्टाही हातानेंच धुऊन काढावी लागते; ७ या ठिकाणीं फक्त शुद्धीच्या निमित्तानेंच त्यांना स्पर्श केल्यामुळें त्या स्पर्शाचा जसा दोष मानतां येत नाहीं, तसा या पापी लोकांचा त्याग करण्याकरितां त्यांचीं लक्षणें सांगितलीं. ८ तर, अर्जुना, त्यांना पाहिल्याबरोबर तूं माझें स्मरण कर. कारण, त्या पापक्षालनाला याशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त कांहीं उपयोगी पडणार नाहीं. ९ म्हणून, सात्त्विक श्रद्धा ही वरचेवर सर्व प्रकारें जतन करावी. ११० दुसरें, ज्या योगानें सात्त्विक श्रद्धा वाढेल, त्याचाच संग करावा; आणि ज्या अन्नाच्या सेवनानें सात्त्विक बुद्धि वाढेल, तोच आहार सेवन करावा. ११ बाकी असें पहा कीं, स्वभाववृद्धि होण्यास आहारावांचून दुसरें कोणतेंही प्रबल साधन नाहीं. १२ वीरा अर्जुना, तूं प्रत्यक्ष असें पहा कीं, जो धडधडीत सावध असून मद्याचें सेवन करतो, तो तत्क्षणींच उन्मत्त होऊन जातो; १३ किंवा, जो मनुष्य नेहमीं अन्न खातो, त्याला स्वभावतःच वात व कफ यांची विकृति असते. ज्वर आला असतां तो दुधादिकांपासून कमी होईल काय ? १४ अथवा, ज्याप्रमाणें अमृताचें सेवन केलें असतां मरण टळतें, किंवा विषाचें सेवन केलें असतां मृत्यु प्राप्त होतो, १५ त्याप्रमाणें, जसें अन्न भक्षण करावें तशी धातु उत्पन्न होते, आणि धातूप्रमाणें अंतर्भाव उत्पन्न होतो. १६ जसें भांडें तापल्यावर आंतलें पाणीही तापतें, तशी धातूच्या अनुरोधानें चित्तवृत्ति होते. १७ म्हणून, सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें असतां सात्त्विक भावच उत्पन्न होतो; आणि राजस व तामस या भावांची उत्पत्ति त्यांच्या त्यांच्या रसांपासून होते. १८ तेव्हां सात्त्विक आहार कोणता, आणि राजस व तामस यांचे आहार कोणते, हें मीं तुला सांगतों; तर त्याचें आदरानें श्रवण कर. १९

प्रत्येकाच्या आवडीचा जो आहार, तोही तीन प्रकारचा असतो; त्याचप्रमाणें यज्ञ, तप आणि दान हींही तीन तीन प्रकारचीं आहेत. त्यांचे भेद तुला सांगतों ते ऐक. ॥ ७ ॥

आणि, अर्जुना, सरसकट अन्नाचे तीन प्रकार कसे झाले तें स्पष्ट सांगतों. १२० हें बघ–जेवणाराच्या रुचीप्रमाणें अन्न तयार करावें लागतें; आणि जेवणार तर गुणांचा दास आहे ! २१ जो जीव कर्ता व भोक्ता आहे, तो स्वभावतःच गुणांच्या अनुरोधानें तीन प्रकारच्या चित्तवृत्ति धारण करून वागतो. २२ म्हणून, आहार तीन प्रकारचा; यज्ञ, तप, व दान हीं तीन प्रकारचीं; आणि व्यापारही तीन प्रकारचेच आहेत. २३ परंतु प्रथमतः तुला जें आहाराचें लक्षण सांगूं म्हणून म्हटलें, तें स्पष्ट करून सांगतों, ऐक. २४

आयुष्य, उत्साह, बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे, आणि रसभरित, स्निग्ध, पौष्टिक व मनाला आनंद देणारे असे आहार सात्त्विकांना प्रिय असतात. ॥ ८ ॥

तर जेव्हां दैवयोगानें जीव सत्त्वगुणाचा बनलेला असतो, तेव्हां मधुर अन्न खाण्याविषयीं त्याला विशेष आवड असते. २५ जे पदार्थ स्वतःच उत्तम रसानें युक्त, जे स्वतः गोड, जे स्वतः अति स्निग्ध व पक्क झालेले असतात; २६ जे आकारानें मोठे नसतात; हातास मऊ लागतात, जिभेवर ठेविले असतां लवकर विरघळतात; व स्वादिष्ट असतात, २७ जे रसानें भरलेले असून वरून मऊ असतात व पाणीदार असून विस्तवाच्या आंचीनें जागजागीं काळे झालेले असतात; २८ श्रीगुरूंच्या मुखांतील अक्षरें जशीं थोडीं असलीं तरी त्यांचा परिणाम फार थोर असतो; त्याप्रमाणें, जे पदार्थ थोडे खाल्ले असतांही त्यांपासून अपार तृप्ति होते; २९ आणि जें खाते वेळेस तोंडास गोड लागतें तसें परिणामींही गोडच असतें, त्या अन्नाविषयीं सात्त्विकाची विशेष प्रीति असते. १३० याप्रमाणें सात्त्विक मनुष्याला आवडणाऱ्या पदार्थांचीं गुणलक्षणें होत. अशा पदार्थांचे सेवनापासून आयुष्याचें बल नित्य वाढतें. ३१ अशा सात्त्विकरसरूप मेघाची जों जों देहावर वृष्टि होते, तों तों आयुष्यरूप नदीस दिवसानुदिवस पूर येतो. ३२ हे सुबुद्धिमंता, ज्याप्रमाणें दिवसाची उन्नति होण्यास सूर्य कारण आहे, त्याप्रमाणें सत्त्वाचें रक्षण करण्यास हाच आहार योग्य आहे; ३३ आणि शरीर व मन यांचे बळाची वृद्धि याच आहारापासून होते. मग त्या ठिकाणीं

हा आहारु तरी वृक्षा । कैंची रोगां ॥३४॥ हा सात्विकु होय भोग्यु । तैंचि भोगावया आरोग्यु । शरीरासी भाग्यु । उदयलें आणी ॥३५॥ आणि सुखाचें येणें देणें । निकें उवाया ये येणें । हें असो वाढे साजेणें । आनंदेंसीं ॥३६॥ ऐसा सात्विकु आहारु । परिणमला थोरु । करी हा उपकारु । सबाह्यासी ॥३७॥ आतां राजसासि प्रीती । जिहीं रसीं आथी । करूं तयाही व्यक्ती । प्रसंगें गा ॥३८॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९

अन्वय—कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः दुःखशोकामयप्रदाः आहाराः राजसस्य इष्टाः [सन्ति]. ॥९॥

तरी मारें उणें काळकूट । तेणें मानें जें कडुवट । कां चुनियाहूनि दाहट । आम्ल हन ॥३९॥ कणिकीतें जैसें पाणी । तैसोंचि मीठ बांधया आणी । तेतुलीच मेळवणी । रसांतरांची ॥१४०॥ ऐसें खारट अपाडें । राजसा तया आवडे । उन्हाचेनि मिषें तोंडें । आगीचि गिळी ॥४१॥ वाफेचिया सिगे । वातीही काविल्या लागे । तैसें उन्ह मागे । राजसु तो ॥४२॥ वावदळ पाडूनि ठाये । साबळु टाहारेंला आहे । तैसें तीख तो खाये । जें घायेंविण रूप ॥४३॥ आणि राखेहूनि कोरडें । आंत बाहेरी येके पाडें । तो जिह्वादंशु आवडे । बहु तया ॥४४॥ परस्परें दांतां । आदळु होय खातां । तो गा मुखीं घेतां । तोषों लागे ॥४५॥ आधींच द्रव्यें सुरमुरीं । वरी परवडिजेती मोहरी । जियें घेतां होती धुवारी । नाकतोंडा ॥४६॥ हें असो उगें आगीतें । म्हणे तैसें राहिलें । पैं ढियें प्राणापरतें । राजसासि गा ॥४७॥ ऐसा न पुरोनि तोंडा । जिभा केला वेडा । अन्नमिषें अग्नि भडभडा । पोटीं भरी ॥४८॥ तैसाचि कवंगा सुंठे । मग भुईं ना सेजे लोटे । पाणियाचें न सुटे । तोंडोनि पात्र ॥४९॥ ते आहार नव्हती घेतले । व्याधिव्याळ जे सुतले । ते चेववाया घातले । माजवेण पोटीं ॥१५०॥ तैसें एकमेकां सेंळें । रोग उठती एके वेळे । ऐसा राजसु आहारु फळे । केवळ दुःखें ॥५१॥ एवं राजसा आहारा । रूप केलें धनुर्धरा । परिणामाचाही विसुरें । सांगितला ॥५२॥ आतां तया तामसा । आवडे आहारु जैसा । तेंही सांगों चिळसा । झणें तुम्ही ॥५३॥ तरि कुहिलें उष्टें खातां । न मानिजे तेणें अनहिता । जैसें कां उपाहितीं । म्हैसी खाय ॥५४॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् १०

अन्वय—यत् यातयामं, गतरसम्, पूति, पर्युषितं च उच्छिष्ट, अपि च अमेध्यं भोजनं, तत् तामसप्रियं [अस्ति.]१०

निपजलें अन्न तैसें । दुपाहरीं कां येरें दिवसें । अतिकरें तें तामसें । घेईजेत ॥५५॥ नातरी अर्ध उकडिलें । कां निपटें करपोनि गेलें । तैसेंही खाय चुकलें । रसा जें येवों ॥५६॥ जया कां आथि पूर्ण निष्पत्ती । जेथ रसु धरी व्यक्ती । तें अन्न ऐसी प्रतीती । तामसा नाहीं ॥५७॥ ऐसेनि कहीं विपायें । सदन्ना वरपडा होये । तरी घाणी सुटे तंव राहे । व्याघ्रु जैसा ॥५८॥ कां बहुवे दिवसीं वोकाडिलें । स्वादपणें सांडिलें । शुष्क अथवा सडलें । गोंमेयेंही हो ॥५९॥ तेंहीं बाळाचे हातवरी । चिवडिलें जैसी रोंडी करी । कां सवें बैसोनि नारी । गोतांबीळें करी ॥१६०॥ ऐसेनि कश्मळें जें खाय । तें तया सुखभोजन ऐसें होय । परि येणेंही न धाय । पापिया तो ॥६१॥ मग चमत्कारु देखा । निषेधाचा आंबुखा । जया कां सदोषा । कुद्रव्यासी ॥६२॥ तया अपेयांच्या पानीं । अखाद्यांच्या भोजनीं । वाढविजे उतान्ही । तामसें तेणें ॥६३॥ एवं तामस जेवणारा । ऐसैसी मेचु हे वीरा । तयाचें फळ दु-

१ विस्तार. २ मैत्री. ३ दाहक. ४ आंबट. ५ इतर खारट जिनसांची. ६ ऊष्ण. ७ मागे सारून. ८ पहार. ९ प्रहार करणारे १० दांडी कावणें. ११ झणझणीत. १२ आतून. १३ क्षिणक्षिण्या. १४ आवडतें. १५ लोळतो. १६ व्याधिरूपी सर्प. १७ निजलेले. १८ कैफ. १९ स्पर्धेनें. २० विचार. २१ किळस. २२ कुजलेलें. २३ आंबोण. २४ दोन प्रहरीं. २५ प्रीतीनें. २६ अगदीं. २७ पक्क झालेलें. २८ प्राप्त. २९ सुतें पडलेलें. ३० चिखल. ३१ एका ताटात सर्वांनीं बसून जेवणें. ३२ घाणेरडें अन्न. ३३ तृप्त होत नाहीं. ३४ शिंतोडा. ३५ इच्छा. ३६ आवड.

रोगाचा शिरकाव कोठून होणार ? ३४ या सात्त्विक अन्नाचें सेवन केलें तरच शरीरास आरोग्य भोगण्याचें भाग्य प्राप्त होतें; असें समजावें. ३५ आणि मग त्याच्या सर्व व्यापारांचा विस्तार सुखमय होतो. फार काय तर त्याची आनंदाबरोबर मैत्री होते. ३६ याप्रमाणें या सात्त्विक आहाराचा परिणाम थोर असून, तो शरीराला अंतर्बाह्य सुखकर होतो. ३७ आतां, राजस गुणाच्या मनुष्याची कोणत्या अन्नावर भक्ति असते, तें तुला प्रसंगानुसार स्पष्ट करून सांगतों. ३८

अतिशय कडू, आंबट, खारट, उष्ण, तिखट, रुक्ष व जळजळणारे, आणि दुःख शोक व रोग यांना उत्पन्न करणारे असे आहार राजसांना प्रिय असतात. ॥९॥

तर मारकपणानें मात्र उणें, बाकी काळकूटाच्या बरोबरीचेंच कडू, किंवा चुन्याहूनही दाहक असून जें आंबट असतें; ३९ कणीक भिजविण्यास जितकें पाणी लागतें, तितकेंच मीठ आणि अवांतरही खारट जिन्नस त्यांत मिसळणें, १४० याप्रमाणें अतिशय खारट पदार्थ राजस गुणाच्या मनुष्यास आवडतात; आणि ऊन ऊन इतके खातो कीं, केवळ तोंडानें अग्निच गिळतो ! ४१ ज्या पदार्थांतून इतक्या वाफा निघतात कीं, त्याजवर दिव्याची वातही लावतां येईल, असे ऊन पदार्थ राजस गुणाचा मनुष्य खावयास मागतो. ४२ बावटळीला मागें सारून पहारीच्या टोकाप्रमाणें प्रहार करणारे तिखट पदार्थ तो खातो, कीं ज्या योगानें जखम न पडतां शस्त्राप्रमाणें वेदना होतात; ४३ आणि राखेहून रुक्ष, व अंतर्बाह्य कोरडें असलेलें असें तोंडी लावणें त्याला फार आवडतें. ४४ जो पदार्थ खाते वेळेस दांतांशीं दांत घांसावे लागतात, असे कठीण पदार्थ खाते वेळेस त्याला आनंद होतो. ४५ अगोदरच क्षणक्षणीत पदार्थ, त्यांत त्यांना आणखी मोहरी लावावयाची; [मग काय विचारतां ?] त्यांचें सेवन केलें असतां नाकातोंडांतून झिणझिण्या येतात ! ४६ फार काय सांगावें ? रायतें—जें अग्नीला मागें सारतें, तें राजस गुणाच्या मनुष्यास प्राणापेक्षांही विशेष आवडतें. ४७ अशा प्रकारें, कांहीं खाल्ल्यानें ज्याची तृप्ति होत नाहीं, तो तोंड हातांत धरलेला मनुष्य अन्नाच्या निमित्तानें पेटलेला अग्निच पोटांत घालतो. ४८ त्याप्रमाणें, लवंगा व सुंठ खाऊन त्यामुळें भुईवर गडबडां लोळतो, व तोंडाचें पाण्याचें भांडें एकीकडे ठेवीत नाहीं; ४९ तर हें अन्न नसून, निजलेले व्याधिरूप सर्प जागे करण्याकरितां पोटांत कैफच घालणें आहे. १५० त्याबरोबर एकमेकांच्या स्पर्धेनें रोग एकदम उठतात. याप्रमाणें राजस अन्नापासून केवळ दुःख हें फळ मिळतें. ५१ हे धनुर्धरा, याप्रमाणें राजस अन्नाचें वर्णन केलें, व त्याच्या परिणामाचाही विचार तुला सांगितला. ५२ आतां, तमोगुणाच्या मनुष्यास जो आहार आवडतो, तोही तुला सांगतों; पण तूं त्याची किळस करशील हो ! ५३ तर कुजलेलें, व उष्टें अन्न खातांना, यापासून अहित होईल असें त्याच्या मनांतही येत नाहीं ! ज्याप्रमाणें म्हैस आंबोण खाते, ५४

जें अर्धवट शिजलेलें, बेचव झालेलें, आंबलेलें, शिळें, आणि उष्टें व अपवित्र असें अन्न, तें तामसांना प्रिय असतें. ॥ १० ॥

त्याप्रमाणें, सकाळीं शिजविलेलें अन्न दुपारीं किंवा दुसरे दिवशीं खाण्याची तामस मनुष्यास अति प्रीति असते. ५५ किंवा अर्धकच्चें, अथवा केवळ राखुंडी झालेलें, त्याचप्रमाणें अति कडकडीत व वाळलेलें अन्न तो खातो. ५६ जें अन्न पूर्ण पक्व झालेलें व रसभरित असतें, त्याला तामस मनुष्य अन्न असें मुळींच मानीत नाहीं. ५७ असें उत्तम अन्न कदाचित् खाण्याचा प्रसंग आला, तर, वाघाप्रमाणें तें अन्न ठेवून त्यास वास येईपर्यंत तो खात नाहीं; ५८ किंवा ज्या अन्नाला बहुत दिवस झाले आहेत असें, रुचि नाहींसें झालेलें, कोरडें झालेलें, किंवा सडलेलें अथवा बुरसें पडलेलें, ५९ आणि तेंही मुलांनीं हातांनीं चिखलाप्रमाणें चिवडलेलें असलें, म्हणजे बायको व इतर मंडळी घेऊन गोतांधील करतो. १६० अशा प्रकारचें घाणेरडें अन्न जेव्हां तो खातो, तेव्हां त्याला सुखाचें भोजन केलेंसें वाटतें. परंतु एवढ्यानेंच त्या प्राण्याची तृप्ति होत नाहीं ! ६१ मग चमत्कार पहा कीं, ज्या वाईट पदार्थांवर शास्त्रनिषेधाचा शिंतोडा पडून ते त्याज्य ठरले आहेत, ६२ त्या अपेयांचें पान करण्याची व अभक्ष्यांचें भक्षण करण्याची त्या मनुष्यास अतिशय इच्छा होते. ६३ वीरा अर्जुना, अशा प्रकारें त्या तामस मनुष्याची असले पदार्थ खाण्याची जी आवड असते, त्या आवडीचें फल त्यास तत्क्षणींच

सरां । क्षणीं नाहीं ॥६४॥ जे केव्हांचि हें अपवित्र । शिवे तयाचें वक्र । तेव्हांचि पापा पात्र । जाला तो कीं ॥६५॥ यावरतें जें जेवी । ते जेवितां वोजे न म्हणावी । पोटभरती आणावी । यातना ते ॥६६॥ शिरच्छेदें काय होये । कां आगी रिघतां कैसें आहे । हें आणावें काई पाहें । परि साहातुचि[2] असे ॥६७॥ म्हणौनि तामसा अन्ना । परिणामु गा सिनाना । न सांगोंचि अर्जुना । देवो म्हणे ॥६८॥ आतां ययावरी । आहाराचिया परी । यज्ञुही अवधारीं । त्रिधा असे ॥६९॥ तरी तिहींमाजी प्रथम । सात्त्विक यज्ञाचें वर्म । आईक पां सुमहिमें[3] । शिरोमणी ॥१७०॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११

अन्वय—अफलाकाङ्क्षिभिः [पुरुषैः] यष्टव्यमेव इति मनः समाधाय विधिदृष्टः यः यज्ञः इज्यते, सः सात्त्विकः [यज्ञ मतः]. ॥ ११ ॥

तरि एकु प्रियोत्तमु । वांचोनि वाढों नेदी कामु । जैसा कां मनोधर्मु । पतिव्रतेचा ॥७१॥ ना ना सिंधूतें ठाकोनि गंगा । पुढारां न करीचि रिगा । कां आत्मा देखोनि उगा । वेदु ठेला ॥७२॥ तैसें जे आपुल्या स्वहितीं । वेंचूनियां[4] चित्तवृत्ती । नुरवितीचि अहंकृती । फळालागीं ॥७३॥ पातलेया झाडाचें मूळ । मागुतें सरों नेणेचि जळ । जिरालें[5] कां केवळ । तयाच्याचि आंगीं ॥७४॥ तैसें मनें देहीं । यजननिश्चयाच्या ठाईं । हारपोनि जे कांहीं । वांछितीना ॥७५॥ तिहीं फळवांच्छात्यागीं । स्वधर्मावांचूनि विरागीं[6] । कीजे जो यज्ञु सर्वांगीं । अळंकृतु ॥७६॥ परि आरिसा आपणपें । डोळां जैसें पेपे । कां तळहातींचें दीपें । रत्न पाहिजे ॥७७॥ नाना उंदिलें[7] दिवाकरें । गमावा मार्गु दिठी भरे । तैसा वेदु निर्धारें । देखोनियां ॥७८॥ तियें कुंडें मंडप वेदी । आणिकही संभारसमृद्धी । ते मेळवणी जैसी विधी[11] । आपणपां केली ॥७९॥ सकळावयव उचितें । लेणीं पातलीं जैसीं आंगातें । तैसे पदार्थ जेथिंचे तेथें । विनियोगुनी[12] ॥१८०॥ काय वानूं बहुतीं बोलीं । जैसी सर्वाभरणीं भरली । ते यज्ञविद्याचि रूपा आली । यजनमिषें ॥८१॥ तैसा सांगोपांगु । निपजे जो यागु । नुठऊनियां कागुं[13] । महत्त्वाचा ॥८२॥ प्रतिपाळु तरी पाटाचा । झाडीं कीजे तुळसीचा । परी फळा फुला छायेचा । आश्रयो नाहीं ॥८३॥ किंबहुना फळाशेवीण । ऐसेया निगुती[14] निर्माण । होय तो यागु जाण । सात्त्विक गा ॥८४॥

अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अन्वय—भरतश्रेष्ठ, फलं तु अभिसंधाय अपि च दंभार्थम् एव यत् इज्यते, तं यज्ञं राजसं विद्धि. ॥ १२ ॥

आतां यज्ञु कीर वीरेशा । करी पैं याचिऐसा । परि श्राद्धालागीं जैसा । अवंतिला रावो ॥८५॥ जरि राजा घरासि ये । तरी बहुत उपेगा जाये । आणि कीर्तिही होये । श्राद्ध न ठके ॥८६॥ तैसा धरूनि आंवांका[15] । म्हणे स्वर्गु जोडेल आसिका । दीक्षितु होईन मान्यु लोकां । घडेल यागु ॥८७॥ ऐसी केवळ फळालागीं । महत्त्व फोकारावया[16] जगीं । पार्था निष्पत्ति[17] जे यागीं । राजस पैं ते ॥८८॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

अन्वय—विधिहीनं, असृष्टान्नं, मन्त्रहीनं, अदक्षिणं [च] श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्षिविवाहीं । जोशी कामापरौता[18] नाहीं । तैसा तामसा यज्ञा पाहीं । आग्रहोचि मूळ ॥८९॥ वारया वाट न वाहे । कीं मरण मुहूर्त पाहे । निषिद्धांसी बिहे । आगी जरी ॥१९०॥ तरी तामसाचिया आचारा । विधीचा आथी वोढावारा[19] । म्हणूनि तो धनुर्धरा । उच्छृंखळु[20] ॥९१॥ नाहीं विधीची तेथ चाड । नये मंत्रादिका तयाकड । अन्नजातां न सुये तोंड । माशिये केंवि ॥९२॥ वैराचा बोधु[21]

१ रीत. २ सहन करतो. ३ उत्तम महिमेच्या शिरोमणे—अर्जुना. ४ अर्पण करून. ५ निमग्न होऊन. ६ विरक्त होऊन. ७ उगवल्यावर. ८ दिवस. ९ चाकण्याचा. १० यज्ञाची सामुग्री. ११ वेद. १२ व्यवस्थेनें मांडून.

१३ इच्छा. १४ युक्तिपूर्वक. १५ हेतु; मतलब. १६ प्रसिद्धि होण्याकरितां. १७ उत्पत्ति, खटपट. १८ विषयसेवन. १९ मर्यादा; धरबंध. २० अमर्याद. २१ भाव.

मिळतें! ६४ कारण, ज्या वेळीं तो अपवित्र पदार्थांचें सेवन करतो, त्या वेळेसच तो पापास पात्र होतो; ६५ मग जें जेवणें, तें खरोखर जेवण नव्हे, तर पोटांत यातनांची मरच करावयाची असें समजावें. ६६ शिरच्छेद केल्यापासून काय होतें, किंवा अग्नींत उडी घातल्यापासून काय परिणाम होतो, या गोष्टींचा प्रत्यक्ष का अनुभव घ्यावा लागतो? पण पहा—तसलेही परिणाम तो सहन करतो! ६७ म्हणून, श्रीकृष्ण म्हणतातः—अर्जुना, तामस अन्नाचा परिणाम निराळा सांगण्याचें कारण नाहीं. ६८ आतां यापुढें, आहाराप्रमाणें यज्ञही तीन प्रकारचे आहेत, ६९ तर, अर्जुना, त्या तीहींमधील सात्त्विक यज्ञाचें लक्षण प्रथम सांगतों, तें ऐक. १७०

फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषांच्या हातून, कर्तव्य म्हणून करावयाचाच अशा मनाच्या निर्धारानें जो शास्त्रोक्त यज्ञ केला जातो, त्याला सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ॥ ११ ॥

तर ज्याप्रमाणें पतिव्रता स्त्रीचा मनोधर्म प्रिय पतीवांचून अन्यादिविषयीं काम वाढूं देत नाहीं; ७१ किंवा गंगा नदी समुद्रास मिळाल्यावर पुढें जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, अथवा आत्मस्वरूपाचें दर्शन होतांच वेद स्तब्ध राहतो, ७२ त्याप्रमाणें, आपल्या हिताकरितां चित्ताची वृत्ति अर्पण करून जे फळाच्या आशेनें अहंकार बाळगीत नाहींत; ७३ जसें पाणी झाडाचे मुळाजवळ गेल्यावर [हें झाड चांगलें अगर वाईट हा भेद मनांत न आणतां] मागें परतत नाहीं, पण त्यास मिळून त्याचें पोषण करतें, ७४ तसे जे मनानें व देहानें निश्चय करून यज्ञ करण्यांत निमग्न होतात, परंतु त्यापासून कसल्याही फलाची इच्छा करीत नाहींत; ७५ फलाची इच्छा सोडून, स्वधर्माशिवाय इतर गोष्टींविषयीं विरक्त होऊन जो सर्वांग परिपूर्ण यज्ञ करतात; ७६ परंतु आपल्या हातांत आरसा घेतल्यावर आपलें स्वरूप जसें डोळ्यांनीं पाहतां येतें, किंवा तळहातावरील रत्न दिव्याच्या उजेडानें जसें स्वच्छ दिसतें, ७७ अथवा दिवस उगवल्यावर मार्ग जसा स्पष्ट दिसतो, तसा वेदांत सांगितलेल्या मार्गावर विश्वास ठेवून जें आचरण करतात, ७८ ते कुंड, मंडप, वेदी वगैरे यज्ञाची सर्व सामुग्री अशा रीतीनें तयार करतात कीं, जणू काय वेदांनींच स्वतः येऊन तयारी केली आहे; ७९ सर्व अवयवांत जेथल्या तेथें दागिने घातले असतां ते जसे शोभतात, तसे यज्ञाचे सर्व पदार्थ जागच्या जागीं नीट व्यवस्थेनें मांडतात; १८० आणखी त्यांचें [illegible] किती वर्णन करूं! तर तो यज्ञमंडप पाहिला असतां असें वाटतें कीं, मूर्तिमंत यज्ञविद्या ही यज्ञाच्या मिषानें या ठिकाणीं आली आहे! ८१ अशा प्रकारें जो यज्ञ सांगोपांग होतो, आणि ज्यांत कसल्याही फलाची इच्छा नसते; ८२ तुळशीच्या झाडापासून फळ, पुष्प, छाया यांची प्राप्ति नाहीं, तरी लोक पाटांतील पाण्यानेंही त्याचा प्रतिपाळ करतात; ८३ फार सांगून काय करावयाचें आहे? तर फळाशेशिवाय अशा युक्तीनें जो यथासांग यज्ञ होतो, त्यालाच सात्त्विक यज्ञ असें म्हणतात. ८४

हे भरतश्रेष्ठा, फलाची इच्छा धरून दंभासाठीं केलेला जो यज्ञ, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात, असें तूं समज. ॥ १२ ॥

आतां, हे वीरश्रेष्ठा, [दुसऱ्या प्रकारचा जो राजस यज्ञ,] तोही याच्यासारखाच करितात; पण श्राद्धतिथीचे दिवशीं सहज राजासही भेजवानीला बोलवावें त्याप्रमाणें! ८५ [कारण], जर राजा आपले घरीं भोजनास आला, तर त्यापासून आपल्यास पुष्कळ उपयोग होऊन आपला लौकिक होईल, आणि श्राद्धही थांबणार नाहीं.(तें तर पार पडेलच. एवंच कामांत काम होऊन जाईल!)८६ त्याप्रमाणें, फलाशा धरून मनांत म्हणतो कीं, आपल्यास स्वर्गप्राप्ति होईल, लोक दीक्षित म्हणून आपल्यास बहुमान देतील, व आपल्या हातून यज्ञासारखें महत्कार्य घडेल! ८७ अशा प्रकारें केवळ फळाची आशा धरून व जगांत कीर्ति व्हावी म्हणून जे यज्ञ होतात, ते, अर्जुना, राजस यज्ञ होत. ८८

अशास्त्र, अन्नदानरहित, मंत्ररहित, दक्षिणारहित आणि श्रद्धारहित असा जो यज्ञ, त्याला विद्वान् लोक तामस यज्ञ म्हणतात. ॥ १३ ॥

आणि पशुपक्ष्यांच्या विवाहास कामावांचून जसा दुसरा जोशी लागत नाहीं, तसा तामस यज्ञाला आग्रहच कारण होय. ८९ वाऱ्याला वाहण्यास वाट लागत नाहीं, किंवा मरणास मुहूर्त लागत नाहीं, आणि आगीस जर निषिद्ध पदार्थ जाळण्यास मिळेल, १९० तरच तामसाच्या यज्ञाला विधीची मर्यादा असेल! म्हणून, हे धनुर्धरा, तो अमर्याद होय. ९१ त्याला विधीची चाड नसते, मंत्राची वगैरे जरूर लागत नाहीं, आणि माशीलाही त्या मंडपांतून जातांना अन्न मिळत नाहीं! ९२ त्या ठिकाणीं ब्राह्मणाविषयीं पूर्ण वैरभाव असतो.

आह्मणा । सेप कें रिगेक दक्षिणा । अग्नि जाका वाळवाणा । वेरपडा जैसा ॥१९३॥ तैसें वार्याचि सर्वस्व वेंचे । मुख न देखती श्रद्धेचें । नागविलें मिपुसिकाचें जैसें घर ॥१९४॥ ऐसा जो यज्ञाभासु । तया नाम यागु तामसु । आइकें म्हणे निवासु । श्रियेचा तो ॥१९५॥ आतां गंगेचें एक पाणी । परि मेळें आवार्नीं वाहणीं । एक भेंळी एक आणी । शुद्धत्व जैसें ॥१९६॥ तैसें तिहीं गुणीं तप । येथ जाहालें आहे त्रिरूप । तें एक केकें दे पाप । उद्धरी एक ॥१९७॥ तरि तेंचि तिहीं भेदीं । कैसेनि पां म्हणौनि सुबुद्धी । जाणों पाहासी तरि आधीं । तपचि जाण ॥१९८॥ येथ तप म्हणिजे काई । तें स्वरूप दाऊं पाहीं । मग मोदिलें गुणीं तिहीं । तें पाठीं बोलों ॥१९९॥ तरि तप जें कां सम्यक । तेंही त्रिविध आइक । शारीर मानसिक । शाब्द गा ॥२००॥ आतां या तिहींमाझारी । शारीर तंव अवधारीं । तरि शंभू कां श्रीहरी । पढियंता होय॥१॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अन्वय—देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचं, आर्जवं, ब्रह्मचर्यं च अहिंसा इति शारीरं तपः उच्यते. ॥ १४ ॥

तया प्रिय देवतालया । यात्रादिकें करावया । आठही पाहार जैसें पायां । उळिग वापे ॥२॥ देवांगणसिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणियां । शोभती हात ॥३॥ लिंग का प्रतिमा दिठी । देखतखेंवो अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडकी जैसी ॥४॥ आणि [10]विधिविनयादिकीं । गुणी वडील जे लोकीं । तयां ब्राह्मणाची निकी । पाइकी कीजे ॥५॥ अथवा प्रवासें कां पीडा । कां शिणले जे सांकडां । ते जीव सुरवाडां । आणिजती ॥६॥ सकळ तीर्थांचिये धुरे । जियें कां मातापितरें । तयां सेवेसि कीर शरीरें । लोण कीजे ॥७॥ आणि संसारा ऐसा दारुणु । जो भेटतांचि हरी शीणु । तो ज्ञानदानीं सकरुणु । भजिजे गुरु ॥८॥ आणि स्वधर्माचा आगिठीं । देह जाड्याचिया किटा । आवृत्तिपुटीं सुभटा । झाडी कीजे ॥९॥ वस्तु भूतमात्रीं नमिजे । परोपकारीं भजिजे । स्त्रीविषयीं नियमिजे । नांविनांवें ॥२१०॥ जन्मतेनि प्रसंगें । स्त्रीदेह शिवणें आंगें । तेथूनि जन्म आघवें । सोंवळें कीजे ॥११॥ भूतमात्राचेनि नांवें । तृणही नासुडावें । किंबहुना सांडावे । छेद भेद ॥१२॥ ऐसी जैं शरीरीं । राहाटीची पडे उजरी । तैं शारीर तप धुमरी । आलें जाण ॥१३॥ पार्था समस्तही हें करणें । देहाचेनि प्रधानपणें । म्हणौनि ययातें मी म्हणें । शारीर तप ॥१४॥ एवं शारीर जें तप । तयाचें दाविलें रूप । आतां आईक निष्पाप । वाङ्मयं तें ॥१५॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५

अन्वय—यत् अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च वाक्यं च स्वाध्यायाभ्यसनं, एव वाङ्मयं तपः इति उच्यते. १५॥

तरी लोहाचें आंग तुंके । न तोडितांचि कनक । केलें जैसें देख । परिसें लेणें । ॥१६॥ तैसें न दुखवितां सहजें । आवेंकिया सुख निपजे । ऐसें साधुत्वें कां देखिजे । बोलणा जिये ॥१७॥ पाणी मुदल झाडा जाये । तृण ते प्रसंगेंचि जिये । तैसें एका बोलिलें होये । सर्वांहि हित ॥१८॥ जोडे अमृताची सुरसरी । तैं प्राणातें अमर करी । स्नानें पाप ताप वारी । गोडीही दे ॥१९॥ तैसा अविवेकुही फिटे ।

१ वावटळीका. २ सहाय; प्राप्त. ३ लक्ष्मी ज्याचे ठिकाणीं सदैव वास्तव्य करिते तो भगवान श्रीकृष्ण ४ अपवित्रपणा. ५ मोंवरा. ६ सुशोभित करण्यास. ७ गंध, फुलें वगैरे पूजासाहित्य. ८ सेवा; पूजा. ९ साष्टांग. १० यथाशास्त्र आचरण करणारे. ११ नम्रता. १२ सेवाचाकरी. १३ सुखावस्था. १४ अग्रभागीं. १५ अग्नि. १६ अभिमान. १७ वेदाध्ययन. १८ संचय. १९ पूर्णपणें. २० वाचिक. २१ वजन. २२ परक्या मनुष्यास. २३ सरळपणा; शक्ति. २४ गंगा. २५ अज्ञान.

मग दक्षिणेचा विचार कोठून असणार ? आणि आमि ज्याप्रमाणें वाऱ्यानें वजनशासारखा भडकतो, १३ किंवा निपुत्रिकाचें घर त्याचे पश्चात् पाहिजे त्यानें लुटावें, त्याप्रमाणें सर्व द्रव्य व्यर्थ खर्च होऊन, त्यांत श्रद्धेचा लवलेशही नसतो. १४ श्रीनिवास म्हणतातः— असा जो यज्ञाविषयीं वरकांतीं केलेला डौल, त्याला तामस यज्ञ असें म्हणतात, समजलास ! १५ आतां, गंगेचें पाणी जसें निरनिराळ्या मार्गांनीं उपयोगास आणलें असतां शुद्धता व अपवित्रता आणतें, १६ तसें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांच्या योगें जें तप त्रिविध झालें आहे, त्यापैकीं एकापासून मोक्ष व एकापासून अधोगति प्राप्त होते. १७ तर, अर्जुना, या तपाचे तीन भेद कसे होतात हें तूं समजून घेऊं पहात असलास तर आधीं तप म्हणजे काय हें समजून घे. १८ तर तप म्हणजे काय त्याचें स्वरूप तुला सांगतों. मग गुणाच्या योगें त्याचे भेद कसे होतात तें मागून सांगेन. १९ तरी, अर्जुना, उत्तम तप ज्याला म्हणतात, त्याचेही तीन प्रकार आहेत. ते कायिक, मानसिक व वाचिक हे होत. २०० आतां, या तीहींमधील कायिक तप कोणतें तें ऐक. तर शंकर अथवा विष्णु यांपैकीं कोणाचीही ज्यास भक्ति असेल, १

देव, ब्राह्मण, गुरु व विद्वान यांचें पूजन, शुचिर्भूतपणा, सरळपणा, • ब्रह्मचर्य आणि अहिंसा याला कायिक तप म्हणतात. ॥ १४ ॥

त्या आपल्या प्रियदेवतांच्या मंदिरांत जाऊन त्यांचें दर्शन करण्याविषयीं किंवा यात्रादि करण्याविषयीं आठही प्रहरांत ज्याच्या पायांला विसांवा नसतो, २ देवाचें आंगण सुशोभित करण्याविषयीं, पूजासाहित्य पुरविण्याविषयीं व देवाची सेवा करण्याविषयीं ज्याचे हात शोभतात, ३ शंकराचें लिंग अथवा विष्णूची मूर्ति दृष्टीस पडल्याबरोबर जो दंडाप्रमाणें जमीनीवर अंग टाकून सपशेल नमस्कार घालतो, ४ आणि विधिविनयादि गुणांनीं पूज्य असे जे ब्राह्मण त्यांची सेवा करतो, ५ अथवा प्रवासानें थकलेले किंवा संकटांत सांपडलेले जे जीव असतील, त्यांना सुखावस्थेस आणतो; (त्यांची सेवा वगैरे करून श्रमपरिहार करितो, किंवा संकट निवारण करून त्यांस दुःखमुक्त करितो,) ६ सर्व तीर्थांमध्यें श्रेष्ठ मानलेलीं जीं मातापितरें, त्यांच्या सेवा करण्यांत जो आपलें शरीरही त्यांवरून ओंवाळून टाकतो; ७ आणि संसारासारख्या दुर्धर व्याधीपासून आपल्या दर्शनानें मुक्त करणारा व ज्ञानामृत पाजण्याविषयीं तत्पर असा जो गुरु त्याची सेवा करतो; ८ आणि, अर्जुना, देहाभिमानरूपी कीट नाहींसें करण्याकरितां त्याला स्वधर्मरूप अग्नींत जो वेदाध्ययनरूपी पुटें देतो, ९ प्राणिमात्राचे ठिकाणीं एकच आत्मा आहे असें समजून त्यास नमस्कार करतो; परोपकार करण्याविषयीं जो तत्पर असतो; आणि स्त्रीसंबंधीं तर त्याचा असा नियम झालेला असतो कीं, तिचें नांवही घ्यावयाचें नाहीं ! २१० जन्माच्या वेळेस स्त्रीचा (आईचा) स्पर्श झाला आहे तो पुनः न व्हावा म्हणून जो आपले शरीरास स्त्रीसंबंध बिलकूल होऊं न देतां जन्मभर पवित्र ठेवतो; ११ गवतासही जीव आहे असें समजून जो तें तुडवीत नाहीं; फार काय ? परंतु जो कोणालाही टाकून किंवा वर्मी लागेल असें बोलत नाहीं; १२ अशा प्रकारें शरीरानें व्यापार करण्याची ज्या वेळेस संवय होते, त्या वेळेस त्याचे अंगांत शारीर तप पूर्णपणें ठसलें आहे असें समज. १३ पार्था, या सर्व गोष्टी देहाच्या अनुरोधानें घडून येतात, म्हणून मी यास शारीर (कायिक) तप असें म्हणतों. १४ याप्रमाणें, शारीर तप ज्यास म्हणतात, त्याचीं लक्षणें तुला सांगितलीं. आतां, निष्पाप असें जें वाचिक तप, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. १५

कोणाच्याही मनाला न लागणारे, सत्य व गोड असून परिणामीं हितकारक असें भाषण करणें, आणि वेदाचें अध्ययन करणें याला वाचिक तप असें म्हणतात. ॥ १५ ॥

तर असें पहा कीं, परीस लोखंडाचा आकार व वजन हीं कमी न करतां ज्याप्रमाणें त्याचें सोनें करितो, १६ त्याप्रमाणें, ज्याशीं बोलावयाचें, त्याचे जवळ असणाऱ्या दुसऱ्या मनुष्यास दुःख न होतां सहज सुख व्हावें, अशी ज्या बोलण्याची शक्ति आहे, १७ वस्तुतः पाणी झाडास दिलें जातें; पण त्या योगें त्याच्या जवळ असणारें गवत सहज वाढतें, तसें एकास बोलते वेळीं त्या बोलण्यापासून सर्वांचें हित होतें, १८ अमृताची गंगा प्राप्त झाली असतां ती प्राण्यास जशी प्राशनानें अमर करते, स्नानानें पाप नाहींसें करून संसारतापापासून मुक्त करते, व गोडीही देते, १९ त्याप्रमाणें, अज्ञान नाहींसें होऊन आत्म-

आपुलें अनादिस्थ भेटे । आइकतां रुचि न विटे । पीयूषीं जैसी ॥२२०॥ जरी कोणी करी पुसणें । तरी होआवें ऐसें बोलणें । नातरी आवर्तणें । निगमु कां नाम ॥२१॥ ऋग्वेदादि तिन्ही । प्रतिष्ठीजती वाग्भुवनीं । केली जैसी वदनीं । ब्रह्मशाळा ॥२२॥ नातरि एकाधें नांव । तेंचि शैव कां वैष्णव । वाचे वसे तें वाग्भव । तप जाणावें ॥२३॥ आतां तप जें मानसिक । तेंही सांगों आइक । म्हणे लोकनाथनायक । नायकु तो ॥२४॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६॥

अन्वय—मनःप्रसादः, सौम्यत्वं, मौनं, आत्मविनिग्रहः, भावसंशुद्धिः इति एतत् मानसं तपः उच्यते ॥१६॥

तरि सरोवरतरंगीं । सांडिलें आकाश मेघीं । कां चंदनाचें उरगीं । उद्यान जैसें ॥२५॥ नाना कळावैषम्यें चंद्रु । कां सांडिला आधीं नरेंद्रु । ना तरि क्षीरसमुद्रु । मंदराचळें ॥२६॥ तैसीं नाना विकल्पजाळें । सांडूनि गेलिया सकळें । मन राहे कां केवळें । स्वरूपें जें ॥२७॥ तपेंवीण प्रकाशु । ओलेंवीण रसु । पोकळीवीण अवकाशु । होय जैसा ॥२८॥ तैसी आपली सोय देखे । आणि आपलिया स्वभावा मुके । हिंवली जैसी आंगिकें । हिंवों नेदी ॥२९॥ मग न चळतें कळंकेंवीण । शशिबिंब जैसें नित्य परिपूर्ण । तैसें चोखी शृंगारपण । मनाचें जें ॥२३०॥ बुजाली वैराग्याची वोरपें । जिराली मनाची धांप कांप । तेथ केवळ जाली वाफ । निजबोधाची । ॥३१॥ म्हणौनि विचारावया शास्त्र । राहाटवावें जें वक्त्र । तें वाचेचेंही सूत्र । हातीं न धरी ॥३२॥ तें स्वलाभ लाभलेपणें । मन मनपणांही धरूं नेणें । शिवतलें जैसें लवणें । आपुलें निज ॥३३॥ तेथ कें उठिती ते भाव । जिहीं इंद्रियमार्गीं धांव । घेऊनि ठाकावे गांव । विषयांचे ते ॥३४॥ म्हणौनि तिये मानसीं । भावशुद्धिचि असे आंवैसी । रोमकुचि जैसी । तळहातासी ॥३५॥ काय बहु बोलों अर्जुना । जैं हे दशा ये मना । तैं मनस्तपेंअभिधाना । पात्र होय तो ॥३६॥ परि तें असो हें जाण । मानस तपाचें लक्षण । देवो म्हणे संपूर्ण । सांगितलें ॥३७॥ एवं देहवाचाचित्तें । जें पातलें त्रिविधत्वातें । तें सामान्य तप तूतें । परिसविलें गा ॥३८॥ आतां गुणत्रयसंगें । हेंचि विशेषीं त्रिविधी रिगे । तेंही आइक वेगें । प्रज्ञाबळें ॥३९॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते १७

अन्वय—अफलाकाङ्क्षिभिः युक्तैः नरैः परया श्रद्धया तप्तं यत् त्रिविधं, तत् सात्त्विकं परिचक्षते. ॥ १७ ॥

तरि हेंचि तप त्रिविधा । जें दाविलें तुज प्रबुद्धा । तेंचि करी पूर्णश्रद्धा । सांडूनि फळ ॥२४०॥ जैं पुरतिया सत्त्वशुद्धी । आचरिजे आस्तिक्यबुद्धी । तैं सत्यातेंचि गा प्रबुद्धीं । सात्त्विक म्हणिपे ॥४१॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

अन्वय—सत्कारमानपूजार्थं च दंभेन एव यत् तपः क्रियते, तत् इह राजसं, चलं, अध्रुवं प्रोक्तम्. ॥ १८ ॥

नातरि तपस्थापनेलागीं । दुजेपण मांडूनि जगीं । महत्त्वाच्या शृंगीं । बैसावया ॥४२॥ त्रिभुवनींचिया सन्माना । न वचावें ठाओं आना । धुरेचिया आसना । भोजनालागीं ॥४३॥ विश्वाचिया स्तोत्रा । आपण होआवया पात्रा । विश्वें आपलिया यात्रा । करावया ॥४४॥ लोकांचिया विविधा पूजा । आश्रयो न वचावया दुजा । भोग भोगावे वोजा । महत्त्वाचिये ॥४५॥ अंगा वोल माखूनि तपें । विकावया आपणपें । अंगेंहीन पडपें । जियापरी ॥४६॥ हें असो धनमानीं आस । वाढवूनी तप कीजे सायास । तैं तेंचि तप राजस । बोलिजे गा ॥४७॥ परी पहुरेंणें जें दुहिलें ।

१ आत्मस्वरूप. २ अमृतीं. ३ अध्ययन. ४ वेद. ५ वेदशाळा. ६ शिव. ७ विष्णु. ८ वाचेपासून उत्पन्न झालेलें; वाचिक. ९ लाटांनीं. १० सर्पांनीं. ११ कळक विरहित. १२ काळकीनें. १३ राजा. १४ उष्णता. १५ अपचन. १६ वस्तु. १७ स्वरूप. १८ जाणून. १९ शरीरीं. २० आत्मस्वरूपीं. २१ स्थिरपणा. २२ इच्छा. २३ भाव. २४ भीति. २५ रूपमय. २६ संकल्पविकल्प. २७ मूळ स्वरूप जें पाणी तें २८ मानसिक तप अशा नांवाला. २९ झाल्या. ३० चांगुलपणानें. ३१ वृद्ध वेश्या. ३२ शृंगार करते. ३३ दक किंवा अडे त्यानें. ३४ दूध पिऊन टाकलें.

स्वरूपाची भेट होते, व पुष्कळ वेळ ऐकल्यानें अमृताप्रमाणें ज्याची रुचि बिघडत नाहीं; २२० जर कोणीं प्रश्न केला तर अशा प्रकारें भाषण करतात, नाहीं तर वेदांचें अध्ययन अथवा हरिस्मरण करतात; २१ ऋग्वेदादि तिन्ही वेदांची वाचारूप मंदिरांत प्राणप्रतिष्ठा करून जे आपल्या वदनाची वेदशाळाच करतात; २२ किंवा शिव अथवा विष्णु यांपैकीं एकाचें नामस्मरण करणें, हेंच वाचेपासून उत्पन्न झालेलें वाचिक तप असें जाणावें. २३ आतां मानसिक तपाचीं लक्षणें सांगतों तीं ऐक, असें, लोकनाथांचा नायक जो श्रीकृष्ण परमात्मा, तो म्हणाला. २४

मनाची प्रसन्नता, सौजन्य, मौन, आत्मसंयम, आणि अंतःकरणशुद्धि याला मानसिक तप म्हणतात. ॥ १६ ॥

तर लाटांशिवाय सरोवर, किंवा अभ्रांशिवाय स्वच्छ असलेलें आकाश, किंवा सर्पांनीं सोडलेली चंदनाची बाग, २५ अथवा पूर्णचंद्र, चिंतारहित राजा, अथवा जसा मंदराचलाशिवाय असलेला क्षीरसमुद्र, २६ तसें अनेक कल्पनातरंग अगदीं निःशेष नाहींतसें झाल्यावर मन जें शुद्धस्वरूपीं निमग्न होऊन राहतें; २७ अथवा उष्णतेवांचून प्रकाश, जाड्यावांचून अन्न, आणि पोकळीशिवाय असलेली वस्तु (ब्रह्म), २८ तसेंच आपलें स्वरूप जाणून जो आपला स्वभाव टाकतो; थंडीनें अंग कांकडल्यावर ज्याप्रमाणें थंडीची बाधा होत नाहीं; २९ मग, अचल आणि कलंकरहित असें चंद्राचें बिंब जसें नेहमीं पूर्ण असतें; तसें आत्मस्वरूपीं जें मन स्थिर झालेलें असतें, २३० वैराग्याची इच्छा जेथें नाहींशी झाली आहे, आणि मनाची धाव व भीति जेथें कमी झाली आहे तेथें बोधस्वरूपी मन होतें. ३१ म्हणून, शास्त्राचा विचार करण्यास ज्या मुखास शणि यावयाचा, (ज्या मुखानें शास्त्राध्ययन करावयाचें,) तें मुख वाचेचें सूतही हातीं धरीत नाहीं, (भाषणविरहित—मौनसंपन्न—असतें.) ३२ त्या मनाला आत्मस्वरूपाचा लाभ झाल्यामुळें, ज्याप्रमाणें मीठ आपलें मूळ स्वरूप जें पाणी त्यांत घातलें असतां तद्रूप होतें, त्याप्रमाणें तें संकल्पविकल्प सोडून देतें. ३३ अशा वेळेस त्या मनांत इच्छा कोठून उत्पन्न होणार, कीं जिच्या योगानें इंद्रियांकडे धाव घेऊन विषयांचे गांवास प्राप्त व्हावें? ३४ म्हणून, तळहातावर ज्याप्रमाणें, केश नसतात, त्याप्रमाणें अशा प्रकारें तयार झालेल्या मनाचे ठिकाणीं सह-जच भावशुद्ध असते. (संकल्पविकल्प नसतात). ३५ अर्जुना, फार काय सांगावें? जेव्हां मनास ही योग्यता प्राप्त होते, तेव्हांच मानस तप असें नांव मिळतें. ३६ देव म्हणतात:—परंतु तें असो; मानस तपाचीं जीं लक्षणें आहेत, तीं मीं तुला सर्व सांगितलीं ३७ याप्रमाणें देह, वाचा व चित्त यांच्या योगानें जें त्रिविधत्वास पावलें आहे, तें सामान्य तप तुला सांगितलें. ३८ आतां, तीन गुणांच्या संगानें हेंच तप तीन प्रकारचें होतें, तें बुद्धीच्या बळानें चांगलें ऐक. ३९

फलाची आशा न करणारे आणि समाधानी अशा पुरुषांनीं उत्तम श्रद्धेनें आचरिलेलें असें जें हें तीन प्रकारचें (कायिक, वाचिक व मानसिक) तप, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात. १७

तर, हे प्रबुद्धा, हें जें आम्हीं तुला तीन प्रकारचें तप सांगितलें, त्याचेंच पूर्णश्रद्धापूर्वक आचरण कर, पण फलाची आशा धरूं नको. २४० अरे, ज्या वेळीं मन पूर्णपणें शुद्ध ठेवून श्रद्धेनें या तपाचें आचरण करावें, त्या वेळीं याच तपाला ज्ञाने जन सात्त्विक असें म्हणतात. ४१

येथें आपली स्तुति, बहुमान व पूजा व्हावी या हेतूनें किंवा दांभिकपणानें केलेलें जें तप, तें राजस, चंचल आणि अस्थिर असें म्हटलें आहे.

अथवा, तप करण्याच्या हेतूनें जगांत द्वैत स्थापन करून मोठेपणाच्या शिखरावर बसण्याची जे इच्छा करतात; ४२ त्रिभुवनांतील सर्व सन्मान दुसऱ्या कोणास मिळूं नयेत, आणि सभेंत व भोजनाचे समयीं आरल्यास अग्रभागीं मान मिळावा; ४३ सर्व जगांतील लोकांनीं आपली स्तुति करण्यास आपण पात्र व्हावें, आणि लोकांनीं आपले दर्शनास यावें; ४४ लोकांनीं आपलीच विशेष पूजा करावी, व सर्व महत्त्वाचे भोग आपल्यास उपभोगास मिळावे; ४५ अरे, अशा प्रकारें, जशी एखादी वृद्ध वेश्या आपलें वय झांकण्याकरितां वरकांती शृंगार करून थाटमाटानें बसते, तसें तपाचें ढोंग माजवून जे आपलें स्वरूप लोकांस विकतात; ४६ फार काय सांगावें? परंतु द्रव्य व मान यांच्या प्राप्तीची इच्छा धरून जें तपाचरण करणें, त्यालाच राजस तप म्हणतात. ४७ परंतु पशूचें

तें तें गुरूं न दुभेचि ग्व्याळें । कां कर्में देत चारिलें । पिकावया तुरे ॥४८॥ तैसें फोकारितां[1] तप । कीजे जें साक्षेप । तें फळीं तंव सोपें[2] । निःशेष जाय ॥४९॥ ऐसें निष्फळ देखोनि करितां । माझारीं सांडी पंडुसुता । म्हणोनि नाहीं स्थिरता । तपा तया ॥२५०॥ येऱ्हवीं तरी आकाश मांडी । जो गर्जोनि ब्रह्मांड फोडी । तो अवकाळ मेघु काय घडी । राहात आहे ॥५१॥ तैसें राजस तप जें होये । तें फळीं कीर वांझ आये । परी आचरणींही नोहे । निर्वाहतें[3] गा ॥५२॥ आतां तेंचि तप पुढती । तामसें येचि रीती । पै परत्र[4] आणि कीर्ती । मुकोनि कीजे ॥५३॥

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् १ .

अन्वय—मूढग्राहेण आत्मनः पीडया वा परस्य उत्सादनार्थं यत् तपः क्रियते, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ १९ ॥

केवळ मूर्खपणाचा वारा । जीवीं घेऊनि धनुर्धरा । नाम ठेविजे शरीरा । वैरियाचें ॥५४॥ पंचाग्नीची दवगी[5] । खोलवीजती[6] शरीरालागीं । कां इंधन कीजे हे आगी । आतुळोनी ॥५५॥ माथां जाळिजती गुगुळु । पाठीं घालिजती गळु । आंग जाळिती इंगळु । जळतभीतीं ॥५६॥ दवडोनि श्वासोश्वास । कीजती वायांचि उपवास । कां घेपती धूमाचे घांस । अधोमुखें ॥५७॥ हिमोदकें आंकंठें[9] । खडकें सेविजती तटें । जितेया मांसाचे चिमुटे । तोडिती जेथ ॥५८॥ ऐसी नानापरी हे काया । घांय सूंतां पैं धनंजया । तप कीजे नाशावया । पुढिलांतें[12] ॥५९॥ आंगभारें सुटला धोंडा । आपण फुटोनि होय खंडखंडा । कां आड जाकिया तें रगडा । करी जैसा ॥२६०॥ तेविं आपकिया[13] आटणिया । सुखें असतया प्राणिया । जियावयीं[14] शिराणियों । कीजजी

गा ॥६१॥ किंबहुना हे वोखटी[15] । घेऊनि क्लेशाची हातवटी । तप निफजे तें किरीटी । तामस होय ॥६२॥ एवं सत्त्वादिकाच्या मार्गीं । पडिलें तप तिहीं मार्गीं । जाले तेंही तुज चांगी । दाविलें व्यक्ती ॥६३॥ आतां बोलतां प्रसंगा । आलें म्हणोनि पैं गा । करूं रूप दानलिंगा[17] । त्रिविधा तया ॥६४॥ येथ गुणाचेनि बोलें । दानही त्रिविध असें जालें । तेंचि आइक पहिलें । सात्त्विक ऐसें ॥६५॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्

अन्वय—दातव्यम् इति यत् दानं देशे च काले च पात्रे अनुपकारिणे दीयते, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

तरि स्वधर्मा आंतौतें । जें जें मिळेल आपणयातें । तें तें दीजे बहुतें । सन्मानयोगें ॥६६॥ जालया सुबीजप्रसंगु । पडे क्षेत्र चाफेचा पांगु[18] । तैसाचि दानाचा हा लागु[19] । देखतसे ॥६७॥ अनर्घ्य[20] रत्न हाता चढे । तैं भांगारांची[21] वोढी[22] पडे । दोनी जालीं तरी न जोडे । लेतें आंग ॥६८॥ परि सण सुहृद् संपत्ती । हे तिन्ही येकीं मिळती । जैं भाग्य धरी उन्नती । अ पुल्याविषीं ॥६९॥ तैसें निफजवावया दान । जैं सत्त्वासि ये संवाहनें[23] । तैं देश काळ भाजनें[24] । द्रव्यही मिळे ॥२७०॥ तरि आधीं तंव प्रयत्नेंसीं । होआवें कुरुक्षेत्र कां काशी । नातरि तुके जो इहींसीं । तो देशही हो ॥७१॥ तेथ रविचंद्र[25]-राहुमेळु । होतां पाहे पुण्यकाळु । कां तयासारिखा निर्मळु । आनुही जाला ॥७२॥ तैशा काळीं तिये देशीं । होआवी पात्रसंपत्ती ऐसी । मूर्ति आहे धरिली जैसी । शुचित्वेंचि कां ॥७३॥ आचाराचें मूळपीठ । वेदांची उतारपेठ । तैसें द्विजरत्न चोखट । पावोनियां ॥७४॥ मग तयाच ठाईं वित्ता । [26]निवर्त-

नामक किड्यानें ज्या गाईच्या थानांतील दूध पिऊन टाकलें असतें, ती गाय व्याली तरी दूध देत नाहीं; किंवा उभें शेत जनावरास चारल्यावर जशी त्यापासून पिकाची प्राप्ति होत नाहीं, ४८ तसें आपली प्रसिद्धि व्हावी या हेतूनें केलेलें जें तप, त्याचें फल पाहूं गेलें असतां शेवटीं व्यर्थ होतें. ४९ याप्रमाणें, अर्जुना, तपापासून फलप्राप्ति नाहीं असें समजल्यावर तो तें मध्येंच सोडून देतो, म्हणून त्या तपाला स्थिरता नसते. २५० एरवी असें पहा कीं, आकाशांत अभ्रांची अकाळीं गर्दी होऊन तीं मोठ्यां होत गर्जना करतात; परंतु तीं घटकाभर तरी टिकतात काय ? ५१ तसें राजस तपाचें फळ खरोखर वांझेप्रमाणें व्यर्थ होय. परंतु त्याचें आचरण केलें असतां तें आचरणही टिकत नाहीं. ५२ आतां यापुढें जें तामस तप, तेंही अशा प्रकारचेंच आहे; पण [यांत एक कीर्ति तरी मिळण्याचा संभव आहे.] त्यांत तर कीर्ति आणि स्वर्ग या दोहोंचीही प्राप्ति होत नाहीं ! ५३

वेडेपणानें दुराग्रह धरून, आपल्या शरीराला दुःख देऊन, अथवा दुसऱ्याचा नाश व्हावा अशी इच्छा धरून केलेलें जें तप, तें तामस तप म्हटलें आहे. ॥ १९ ॥

हे धनुर्धरा, मूर्खपणाचा अभिमान मनांत बाळगून जे आपल्या शरीरास वैरी असें समजतात; ५४ आपलें शरीर हेंच लकुड असें मानून आपल्या शरीरांतील पंचाग्नीनें त्यास पेटवितात; ५५ आपल्या डोक्यावर शेगडी घेऊन त्यांत गुगुळ जाळतात, पाठीला गळ लावतात, भोंवतालीं अग्नि पेटवून मध्यें आपलें शरीर जाळतात, ५६ श्वासोच्छ्वास बंद करून व्यर्थ उपास करतात, अथवा उफराटें टांगून घेऊन धूम्रपान करतात; ५७ हिंवाळ्यांत नदींत गळ्याइतक्या पाण्यांत उभे राहतात, व खडकावर किंवा नदीचे तीरास बसतात; आणि आपल्या अंगाचें जिवंतपणीं मांस काढतात ! ५८ हे धनंजया, अशा नानातऱ्हेनें आपल्या शरीरास दुःख देऊन दुसऱ्याचा नाश करण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ५९ डोंगरावरील धोंडा आपल्या जडपणानें सुटल्यावर खालीं पडला म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होतात, परंतु तो खालीं येते वेळेस जर त्याचे सपाट्यांत एखादी वस्तु सांपडली तर तो जसा तिचा चुराडा करितो, २६० तसें आपल्या शरीरास दुःख देऊन, जे सुखी प्राणी असतील अथवा जे प्रमुख असतील त्यांना जिंकण्याकरितां तपाचें आचरण करतात; ६१ अर्जुना, फार काय सांगावें परंतु अशा वाईट व क्लेशयुक्तीनें जें तप करतात त्यास तामस तप म्हणतात. ६२ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम यांच्या अनुरोधानें जे तपाचे तीन भाग झाले, ते तुला चांगले स्पष्ट करून दाखविले. ६३ आतां बोलण्याचा ओघ आला म्हणून, दानाचे तीन प्रकार कसे होतात त्याचीं लक्षणें तुला सांगतों. ६४ हें पहा—गुणांच्या अनुरोधानें दानाचेही तीन प्रकार झाले आहेत. त्यांपैकीं पहिलें जें सात्त्विक दान, तें ऐक. ६५

दान करणें आपलें कर्तव्य आहे अशा हेतूनें जें दान पुण्यक्षेत्रीं, पर्वकाळीं व सत्पात्रीं, आणि दानाचा मोबदला न करणारा अशाला दिलें जातें, तें सात्त्विक दान होय. ॥ २० ॥

तर आपण स्वकष्टानें व सन्मार्गानें मिळविलेलें जें धन, तें जो आदरातिथ्यानें दुसऱ्यास अर्पण करतो; ६६ कदाचित् उत्तम बीज मिळालें तर उत्तम जमीन व वाफ यांची उणीव पडते; त्याचप्रमाणें, दानाची इच्छा असली तरी दान देण्यास पात्र मनुष्य आणि देश व काल यांची उणीव असते; ६७ अमोल रत्न सांपडलें असतां [त्याला कोंदण करण्यास] सोन्याची उणीव पडते; कदाचित् सोनेंही मिळालें, तरी अलंकार घालण्याच्या इंद्रियाची उणीव पडते; ६८ परंतु, [दिवाळीसारखा] सण, आपले आप्तवर्ग व संपत्ति हे तीन योग एकत्र मिळणें नशीबावर अवलंबून आहे; ६९ तसें, आपल्या हातून दान घडावयाचें असलें, तर सत्त्वगुणाची साह्यता होऊन देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व द्रव्य हे सर्व योग अनुकूल होतात. २७० प्रथम यत्नानें होईल तेवढें दान करण्यास कुरुक्षेत्र अथवा काशी हे देश असावे; नाहीं तर यांच्या बरोबरीचे तरी दुसरे देश असावे; ७१ त्या पुण्यक्षेत्रांत सूर्यग्रहण किंवा चंद्रग्रहण यांसारखा पुण्यकाल असावा; अथवा त्याच्या योग्यतेचा दुसरा असावा; ७२ तशा देशांत व त्या पर्वकाळीं असा सत्पात्र ब्राह्मण असावा कीं, मूर्तिमंत शुचित्वच होय. ७३ तो ब्राह्मण केवळ आचाराचेंच मुख्यस्थान व वेदाचें वसतिस्थान अशा योग्यतेचा असावा. ७४ त्या ब्राह्मणास द्यावयाचें जें दान, त्याविषयीं

वाढी स्वसत्ता । परि प्रियापुढें कांता । रिगे जैसेनि ॥७५॥ कां अर्थाचें ठेविलें तया । देऊनि होय उतराइया । नाना हडपें विडा राया । दिधला जैसा ॥७६॥ तैसेनि निष्कामें जीवें । भूम्यादिक अर्पावें । किंबहुना होआवें । नेदावें वरी ॥७७॥ आणि दान जया द्यावें । तयातें ऐसेया पाहावें । जया घेतलें उमचवे । कायसें नाहीं ॥७८॥ साद घातलिया आकाशा । नेदी प्रतिशब्दु जैसा । कां पाहिला आरसा । येरी कडे ॥७९॥ नातरी उदकाचिये भूमिके । आफळिलेनि कंदुकें । उधळोनि कवतिकें । न येइजे हाता ॥ २८० ॥ नाना वसो घातला चारु । माथां सुंबिला सुरु । न करी प्रत्युपकारु । जियापरी ॥८१॥ तैसें दिधलें दातयाचें । जो कोणेही आंगें उमचे । आपंगिया साम्य तयाचें । कीजे पैं गा ॥८२॥ ऐसिया जें सामग्रिया । दान निफजे वीरराया । तें सात्त्विक दानवर्यां । सर्वांही जाण ॥८३॥ आणि तोचि देशु काळु । घडे तैसाचि पात्रमेळु । दानभांडही निर्मळु न्यायागतु ॥८४॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२१॥

अन्वय—यत् तु प्रत्युपकारार्थं च फलं उद्दिश्य पुनः च परिक्लिष्टं दीयते, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

परि मनीं धरूनि दुभतें । चारिजे जेविं गाइतें । कां पेंव करूनि आहुतें । पेरूं जाइजे ॥८५॥ ना ना दिठी घालूनि आहेरा । अवंतूं जाइजे सोयिरा । कां वाण धाडिजे घरा । वोवसीयाचे ॥८६॥ पैं कळांतरें वाढी बांधिजे । मग पुढिलाचें काज कीजे । पूजा घेऊनि रेंगु दीजे । पीडिताचि ॥८७॥ तैसें जया जें दान देणें । तो तेणेंचि ना जीवे[15] । पुढती भजावा आवे येणें । दीजे कां ॥ ८८ ॥ अथवा कोणी वाटे जातां । घेतलें उमचों न शकतां । मिळे जैं पंडुसुता द्विजोत्तमु ॥८९॥ तरी कवड्या एकासाठीं । अशेषां गोत्रांचीच किरीटी । सर्व प्रायश्चित्तें सुये मुठी । तयाचिये ॥२९०॥ तेविंचि पारलौकिकें । फळें वांछिजती अनेकें । आणि दीजे तरी भुकें । येकाही नोहे ॥९१॥ तेंही ब्राह्मणु नेवों सरे । कीं हानिचेनि झुरणें झांसुरे । सर्वस्व जैसें चोरें । नागऊनि नेलें ॥ ९२ ॥ काय बहु सांगों सुमती । जें दीजे या मनोवृत्ती । तें दान गा त्रिजगतीं । राजस पैं ॥९३॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वय—यत् दानं असत्कृतं अवज्ञातं अदेशकाले च अपात्रेभ्यः दीयते, तत् तामसं उदाहृतम्. ॥ २२ ॥

मग म्लेंच्छाचे वेंसौटे । दांगीणें हन कैकटें । कां शिबिरें[21] चोहटे । नगरींचे ते ॥९४॥ तेही ठाईं मिळणी । समयो सांजवेळु कां रजनी । तेव्हां उदार होणे धनीं । चोरियेचया ॥९५॥ पात्रें भाट नागौरी । सामान्य[23] स्त्रिया कां जुवारी । जियें मूर्तिमंतें भुररीं । भुलें तयां ॥ ९६ ॥ रूपानृत्याची पुरवणी । ते पुढां डोळेभोंरणी । गीत भाटींव तो श्रवणीं । कर्णजपु ॥९७॥ तयाहीवरी अळुमाळु । जैं घे फुलागंधाचा गुगुळु । तंव भ्रमाचा तो वेताळु भव रे तैसा ॥९८॥ तेथ विश्वें लुटूनियां जग । आणिले पदार्थ अनेग । तेणें घालूं लागे मोंतंग । गवोंदी जसी ॥९९॥ एवं ऐसेनि जें देणें । तें तामसदान मी म्हणें । आणि घडे दैवगुणें । आणिकही ऐक ॥ ३०० ॥ विपायें

१ खिन्नमनगाराणें. २ फळेच्छेस. . उकट प्राप्ति होणार नाहीं. ४ हांक; आरोळ्या. ५ आपटला असतां. ६ चेंडू. ७ उसळून, उडी मारून. ८ वास घेतला; उपकार केला. ९ फुलम. १० मेळ. ११ दान करण्याचें द्रव्य. १२कांच. १३ द्रव्य. १४ भाका. १५ आमचानें. १६प्रत्युपकार करण्यास असमर्थ असा. १७ झुरतो. १८ वसतिस्थानें. १९ अरण्यें. २० अपवित्र जागा. २१ तंबू. २२ तमाशगीर. २३ वेश्या. २४ चेटकीं. २५ नेत्रसुख. २६ सुवास. २७ लुटून. २८ मांग. २९ अन्नसत्र.

आपली सत्ता काढून घेऊन त्यास तें अर्पण करावें, पण जशी स्त्री आपल्या पतीजवळ स्वसंतोषानें जाते, ७५ किंवा एखाद्याची आपल्या जवळ असलेली ठेव आपण जशी त्यास स्वसंतोषानें परत देऊन उतराई होतों; अथवा खिसमतगाराजवळ असलेला विडा जसा तो राजास अर्पण करतो, ७६ तसें निष्काम बुद्धीनें भूमि आदिकरून दान ब्राह्मणास अर्पण करावें, परंतु त्या दानाविषयीं कोणत्याही प्रकारची फलेच्छा होऊं देऊं नये; ७७ आणि दान ज्यास द्यावयाचें, तो अशा रीतीचा असावा कीं, त्याचेकडून आप त्यास उलट कोणतेही प्रकारें कांहींही लाभ होणार नाहीं. ७८ आकाशांत पुष्कळ आरोळ्या मारल्या तरी जसें त्याचें प्रत्युत्तर आकाशापासून मिळत नाहीं; किंवा आरशाचे मागें पाहिलें असतां जसें त्यांत प्रतिबिंब दिसत नाहीं; ७९ अथवा उदकावर चेंडू मारला असतां तो जसा उसळून हातांत येत नाहीं; २८० किंवा वसूस (पोळास) घातलेल्या चाऱ्यापासून जसा तो उपकार मानीत नाहीं; अथवा ज्याप्रमाणें कृतघ्न मनुष्यावर केलेले उपकार तो फेडीत नाहीं, ८१ त्याप्रमाणें, दान करणारावर कोणत्याही प्रकारानें उलट उपकार होणार नाहींत अशा मनुष्यास दान द्यावें; व आपण दान दिल्याबद्दल अभिमान बाळगूं नये. ८२ हे वीरोत्तमा अर्जुना, अशा प्रकारचें जें दान, तें, सर्व दानांत उत्तम असें जें सात्त्विक दान तें होय. ८३ आणि याप्रमाणेंच देश, काल, सत्पात्र ब्राह्मण व यथान्याय मिळविलेलें द्रव्य हें आहे; ८४

प्रत्युपकाराकरितां किंवा फळाच्या इच्छेनें अथवा मोठ्या कष्टानें दिलेलें जें दान, तें राजस दान होय. ॥ २१ ॥

परंतु मनांत दुधाची इच्छा धरून जसें गाईस उत्तम रीतीनें चारावें, किंवा पेंव तयार करून त्यांत दाणे साठविण्याकरितां शेताची मेहनत मशागत करून त्यांत धान्य पेरावें; ८५ अथवा आहेरावर नजर ठेवून जसें सोयऱ्याधायऱ्यांस लग्नकार्याचे वेळीं आमंत्रण करावें, किंवा जेथून बोवसा माघारा येईल अशा ठिकाणींच वाण द्यावें; ८६ अथवा लांच पदरांत घेऊन मग दुसऱ्याचें काम करावें, किंवा द्रव्य घेऊन रोग्यास औषध द्यावें, ८७ तसें, ज्याला जें दान द्यावें त्याचें त्यापासून संरक्षण होऊन त्यानें आपली लोकांत वाखाणणी करावी या हेतूनें दान करतात; ८८ अथवा, अर्जुना, वाटेनें जातांना कोणी एखादा उत्तम ब्राह्मण भेटला, पण त्यापासून प्रत्युपकार होण्यासारखा नसला, ८९ तर, हे किरीटी, त्यास एक कवडी दान देऊन आपल्या सर्व आप्तवर्गाच्या प्रायश्चित्ताचा संकल्प करून त्याचे हातावर पाणी सोडतात; २९० त्याचप्रमाणें, त्या दानापासून परलोकच्या सर्व फलांची आशा करून त्यास देतात, आणि तें तरी किती? तर तें त्या ब्राह्मणाच्या एक वेळच्या भुकेलाही पुरावयाचें नाहीं. ९१ बरें, तेवढेंच कां होईना? [पण तें तरी संतोषानें द्यावयाचें, तर नाहीं !] तो ब्राह्मण तें घेऊन चालला असतां, आपली मोठी हानि झाली असें म्हणून मनांत झुरतात; जणू काय चोरानें यांचें सर्वस्वच हरण केलें ! ९२ हे सुमते अर्जुना, आणखी काय सांगावें? अशा मनोवृत्तीनें जें दान देतात, तें दान त्रिजगतांत राजस दान समज. ९३

जें दान सत्काररहित, अपमानपूर्वक, आणि पुण्यदेश, पुण्यकाल व सत्पात्र नसून दिलें जातें, तें तामस दान होय. ॥ २२ ॥

मग म्लेच्छांची वस्ती असेल तीं ठिकाणें, अथवा अरण्यें, किंवा अपवित्र जागा, अथवा तंबू, किंवा नगराचे चव्हाटे, ९४ अशा ठिकाणीं जमून, संध्याकाळीं अथवा रात्रीं, चोरी करून आणिलेल्या धनाचें उदारपणानें दान करतात; ९५ हें दान देण्यास पात्र कोण? तर भाट लोक, तमासगीर लोक, किंवा वेश्या, अथवा जुगार खेळणारे, किंवा मूर्तिमंत चेटकी, यांच्यावरच खुष होतात ! ९६ अशा लोकांनीं त्यांच्यापुढें नृत्यगायन केल्यावर अथवा भाट लोकांनीं स्तुति केलेली ऐकल्यावर तींच त्यांच्या कानांत नेहमीं गुणगुणत असतात. ९७ त्याहीनंतर जेव्हां पुष्पें अगर सुगंधि द्रव्यें यांचा सुवास घेतात, तेव्हां तल्लीन होऊन केवळ तमाचे मूर्तिमंत वेताळ बनतात ! ९८ मग दुसऱ्यास लुटून आणलेल्या अनेक पदार्थांचें मांग वगैरे लोकांस अन्नसत्र घालतात. ९९ याप्रमाणें जें दान करणें, तें तामस दान असें मी म्हणतों; आणि दैववशात् आणखीही एक प्रकार घडून येतो, तो ऐक. ३०० कदाचित् मुंग्यांचें

कुणाकैर पडे । दाळिवे काउळा सांपडे । तैसें तामसा र्थ जोडे । पुण्यदेशा ॥१॥ तेथ देखोनि तो अथिका । ये म्लु मार्गोही आला । तोही दर्पे चढला । ओवावे जरी ॥२॥ तरी श्रद्धा न धरी जीवीं । तया माथाही न खालवी । स्वयें न करीना करवी । अर्घ्यादिक ॥३॥ आलिया न घली बैसों । तेथ गंधाक्षतांचा काय अतिसो । हा अप्रसंगु कीर असो । तामसीं मरीं ॥ ४ ॥ पैं बोळविजे रिणाइतु । तैसा झकवी तयाचा हातु । तूं करणें याचा बहुतु । प्रयोगु तेथ ॥ ५ ॥ आणि जया जें दे किरीटी । तयातें उमाणी तयासाठीं । मग कुबोलें कां लोटी । अवहेळ्या ॥६॥ हें बहु असो यापरी । मोल वेंचणें जें अवधारीं । तया नांव चराचरीं । तामस दान ॥७॥ ऐसें आपुलाल्या चिन्हीं । अळंकृतें तिन्ही । दानें दाविलीं अभिधानीं । रजतमाचिया ॥ ८ ॥ तेथ मी जाणत असें । विपायें तूं गा पुसें । कल्पिसील मानसें । विचक्षणा ॥ ९ ॥ जें भवबंधमोचक । येकलें कर्म सात्विक । तरी कां वेखांसी सदोख । येर बोलावीं ॥ ३१० ॥ परि नोसंतितां विवेंसी । भेटी नाहीं निधीसी । कां धूं न साहतां जैसी । वाती न लगे ॥ ११ ॥ तैसें शुद्धसत्त्वाआड । आहे रजतमांचें कवाड । तें भेदणें यातें कडे । म्हणावें कीं ॥ १२ ॥ आम्ही श्रद्धादि दानांत । जें समस्तही क्रियाजात । सांगितलें कां व्याप्त । तिहीं गुणीं ॥ १३ ॥ तेथ आंबलेनि तिन्ही । न सांगोंचि ऐसें जाणीं । परि सत्व दावावया दोन्ही । बोलिलों वैरें ॥१४॥ जें दोहींमाजि तिजें असे । तें दोहीं सांडितांचि दिसे । अहोरात्रत्यागें जैसें । संध्यारूप ॥१५॥ तैसें रजतमाविनाशें । तिजें जें उत्तम दिसे । तें सत्व हें आपैसें । मावासि ये ॥१६॥ एवं दावावया सत्व तुज । निरूपिलें तम रज । तें सांडूनि सत्वें काज । साधीं आपलें ॥१७॥ सत्वेंचि येणें चोखाळें । करीं यज्ञादिकें सकळें । पावसी तें करतळें । आपलें निज ॥१८॥ सूर्यें दाविलेंसातें । काय एक न दिसे येथें । तेविं सत्वें केलें फळातें । काय भेदी ॥१९॥ हे कीर आंवडतांविखीं । शक्ति सत्वीं आथी निकी । परि मोक्षेंसी एकी । मिसळणें जें ॥३२०॥ तें एक आनचि आहे । तयाचा सौवावो । जें लाहे । तें मोक्षाचाही होये । गांवीं सरलें ॥२१॥ पैं भांगार जन्ही पंधरें । तन्ही राजावळीचीं अक्षरें । लाहे तैंचि सरे । जियापरी ॥२२॥ स्वच्छें शीतळें सुगंधें । जळें होती सुखप्रदें । परि पवित्रत्व संबंधें । तीर्थाचेनि ॥२३॥ न हो कां भलतैसी थोरी । परि गंगा जें अंगिकारी । तैंचि तिये सागरीं । प्रवेशु गा ॥२४॥ तैसें सात्विका कर्मा किरीटी । येतां मोक्षाचिये भेटी । न पडे आडकाठी । तें वेगळें आहे ॥२५॥ हा बोलु आयकतखेंवीं । अर्जुना आंधि न माये जीवीं । म्हणे देवें कृपा करावी । सांगावें तें ॥२६॥ तेथ कृपाळुचक्रवर्ती । म्हणे आईक तयाची व्यक्ती । जेणें सात्विकें तें मुक्ती । रत्न देखे ॥२७॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा॥२३॥

अन्वय—ॐ तत् सत् इति ब्रह्मणः त्रिविधः निर्देशः स्मृतः; तेन ब्राह्मणाः वेदाः च यज्ञाः पुरा विहिताः ॥२३॥

तरि अनादि परब्रह्म । जें जगदादि विश्रामधाम । तयाचें एक नाम । त्रिधा पैं असे ॥२८॥ तें कीर अनाम अजाती । परि अविद्यावर्गाचिये राती । माजि बोळखावया श्रुती । खूण केली ॥२९॥ उपजलिया बाळकासी । नांव नाहीं तयापासीं । ठेविलेनि नांवेंसी । ओ देत उठी ॥३३०॥ कष्टले संसारशिणें । जे देवों येती गान्हाणें । तयां ओ दे नांवें

---

१ संध्यानें कांकूड पोखरल्यावर अक्षरासारखें दिसतें तें. २ श्रीमंत. ३ किंमत करतात. ४ बुद्धिवंता. ५ वेगळी. ६ निवारण केल्याशिवाय, ७ समंध. ८ धूर. ९ वाईट. १० नाश झाल्यावर. ११ प्राप्त होतो. १२ सर्वतोपरी. १३ साहाय्य. १४ योग्यता. १५ राजाच्या शिक्का. १६ चिंता. १७ कृपेचा सार्वभौम राजा—कृपा करणारांत श्रेष्ठ.

लांकूड पोखरल्यावर त्यास अक्षरांचा आकार यावा, किंवा सहज टाळी वाजवीत असता दोन्ही हातांच्या मध्यें कावळा सांपडावा, त्याप्रमाणें तामस मनुष्यास पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं पर्वणीचा लाभ झाला, १ त्या ठिकाणीं ह्याचें ऐश्वर्य पाहून योग्य अतिथि प्राप्त झाला, आणि त्यास पाहून हा रागानें भांबावून जाऊन त्याला कांहीं द्यावें असें जर याला वाटलें, २ तर त्याजविषयीं पूज्य बुद्धि न बाळगतां व त्यास नमस्कार न करतां, आपण स्वत: दुसऱ्याकडूनही त्याला अर्घ्यादिकही समर्पण करीत नाहीं, ३ आणि त्याला बसावयास आसनही देत नाहीं, मग गंधाक्षतांनीं त्याचें पूजन करण्याची गोष्ट कशास पाहिजे? याप्रमाणें तामसी पुरुष अतिथींची अप्रतिष्ठा करतात. ४ परंतु ऋणकऱ्याची बोळवण करावी, त्याप्रमाणें त्याच्या हातावर कांहीं द्रव्य ठेवून 'अरे तुरे' करून त्याचा अपमान करतात; ५ आणि, अर्जुना, त्याला जें दान द्यावयाचें, तितकीच त्याची किंमत आहे, अशी त्याची हेलना करतात; आणि मग त्या ब्राह्मणास वाईट शब्द बोलून धक्के मारून त्याची अमर्यादा करतात. ६ हें पुष्कळ बोलणें राहू दे; याप्रमाणें जें द्रव्य दान करणें, त्याला या जगात तामस दान असें म्हणतात. ७ याप्रमाणें, ज्याच्या त्याच्या चिन्हांनीं युक्त अशीं हीं सात्त्विक, राजस आणि तामस हीं दानें तुला स्पष्ट सांगितलीं. ८ त्याविषयीं, अर्जुना, मला असें वाटतें कीं, कदाचित् तूं आपल्या मनांत अशी शंका घेशील कीं, ९ संसारबंधनापासून सोडविणारें जर एक सात्त्विक कर्मच आहे, तर त्यावांचून, दोषयुक्त अशीं जीं वेगळीं कर्में त्याचें वर्णन कां करावें? ३१० परंतु द्रव्याच्या ठेव्यावरील संबंधाचें निवारण केल्याशिवाय जसें तें हातीं येत नाहीं, अथवा धूर सोसल्याशिवाय जसा अग्नि पेटत नाहीं, ११ तसें शुद्ध सत्त्वगुणाचे आड जें रजस्तमोगुणाचें द्वार आहे, तें फोडण्याचा प्रयत्न केला असता त्यास वाईट कां म्हणावें? १२ आम्हीं श्रद्धेपासून दानापर्यंत जेवढ्या क्रिया सांगितल्या, त्या सर्व तीन गुणांनीं युक्त आहेत. १३ त्या तिन्ही गुणांचा मी सरोबर उल्लेख करणार नव्हतों; परंतु सत्त्वगुण उघड रीतीनें दाखविण्याकरितां दुसऱ्या दोन गुणांचें वर्णन केलें. १४ जें दोहोंमध्यें तिसरें आहे, तें दोघांचा त्याग केल्यावर दिसतें. ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांचा त्याग केला असता संध्याकाळ दिसतो, १५ त्याप्रमाणें रज व तम यांचा नाश झाल्यावर, तिसरा जो उत्तम सत्त्वगुण, तो आपोआप प्राप्त होतो. १६ अशा प्रकारें सत्त्वगुण दाखविण्याकरितां तुला तम व रज या गुणांचीं लक्षणें सांगितलीं, तर त्यांचा त्याग करून सत्त्वगुणाच्या योगें आपली कार्यसिद्धि करून घे. १७ या शुद्ध सत्त्वगुणानेंच तूं यज्ञादि सर्व कर्मांचें आचरण कर, म्हणजे तूं स्वस्वरूपाला अगदीं सहज प्राप्त होशील. १८ स्वतः सूर्यच जर कोणतीही वस्तु दाखवावयास लागला, तर काय एक दिसणार नाही? तसें सत्त्वगुणानें आचरण केलें असतां तें कोणतें फल देणार नाहीं? १९ अशी सर्वतोपरी सत्त्वगुणाच्या अंगीं शक्ति आहे खरी, परंतु मोक्षाची प्राप्ति जेणेंकरून होते, ३२० ती एक निराळीच वस्तु आहे; आणि तिचें जेव्हां सत्त्वगुणास साहाय्य होतें, तेव्हांच मोक्षप्राप्तीची योग्यता येते. २१ हें पहा—जरी पंधराव्या दराचें उत्तम सोनें असलें, तरी जेव्हां त्याच्यावर राजाचा शिक्का पडेल, तेव्हांच तें चहूंकडे चालतें. २२ अनेक ठिकाणचें जल स्वच्छ, थंड, सुगंधयुक्त व सुखदायक असेल, पण तीर्थाला मिळाल्याशिवाय त्याला पवित्रता येत नाहीं; २३ इतर ठिकाणच्या पाण्याला केवढीही योग्यता असेना, पण जेव्हां गंगा त्याचा अंगीकार करील, तेव्हांच त्याचा समुद्रांत प्रवेश होतो; २४ त्याप्रमाणें, अर्जुना, सात्त्विक कर्मांच्या आचरणानें मोक्षाच्या भेटीला येत असतां, ज्याच्या योगें मध्यें आडकाठी होत नाहीं, तें वेगळेंच आहे. २५ हें भाषण ऐकतांच अर्जुनाचे मनांत अनिवार चिंता उत्पन्न होऊन तो म्हणाला कीं, "देवांनीं कृपा करून तें सांगावें." २६ तेव्हां भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले:— जिचे योगानें सात्त्विक गुणास मोक्षरूपी रत्नाचा लाभ होतो, त्या वस्तूचीं लक्षणें ऐक. २७

ॐ तत् सत् अशीं तीन प्रकारचीं ब्रह्माचीं नांवें आहेत. त्यांच्या योगानें ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे पूर्वीं उत्पन्न केले आहेत. ॥२३॥

तर अनादि जें परब्रह्म, व जें जगत् आदिकरून सर्वांचें विश्रांतिस्थान आहे, त्याचें एकच नांव तीन प्रकारचें आहे. २८ तें ब्रह्म खरोखर नाम व जात इत्यादिरहित आहे. परंतु अज्ञानी लोकांच्या अंधकारांत ओळखण्याकरितां वेदांनीं त्याला नांव दिलें. २९ मूल जन्मल्यावर त्याला नांव नसतें, पण तेंच त्याचें नांव ठेवून हांका मारूं लागल्यावर तें ओ देत उठतें; ३३० त्याप्रमाणें, संसाराच्या कष्टानें शिणलेले जीव वेदाकडे गाऱ्हाणें सांगण्यास आले असतां त्यांनीं हाक मारल्यावर वेद त्यांस ओ देतात, तेंच नांव हें